ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 1 (52)

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Новицька Наталія Борисівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу ННІ права, Державний податковий університет, Україна

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Балинська Ольга Михайлівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна

Бублієне Раймонда – доктор філософії у галузі права, доцент, доцент, Вільнюський технічний університет імені Гедиміна, Литва

Горбалінський Володимир Володимирович – доктор юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін та державного управління, Дніпровський державний університет внутрішніх справ, Україна

Забзалюк Дмитро Євгенович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна

Дідич Тарас Олегович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії права та держави, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Романова Альона Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права Інституту права та правоохоронної діяльності, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна

Фоменко Андрій Євгенович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного права, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Юркявічюс Вайдас – доктор філософії у галузі права, професор, професор Інституту приватного права, Школа права, Університет Миколаса Ромеріса, Литва

Редакція англомовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем
і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 2 від 30 квітня 2026 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право»).
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 221 від 23.01.2025 року.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, 01001, idpnanu@gmail.com, тел. +38 (044) 278 51 55).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

ISSN 2413-6433

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2026
© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2026
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2026

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE

INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1 (52)

Publishing House
“Helvetica”
2026

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

EDITOR IN CHIEF:

Novytska Natalia Borysivna – Doctor of Juridical Sciences, Professor, Professor of the Department of Civil Law and Procedure, State Tax University, Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Balynska Olha Mykhailivna – Doctor of Law, Professor, Professor of Department of the Theory, History and Constitution Law, Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine

Bubliene Raimonda – PhD, Associate Professor, Associate Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

Horbalinskyi Volodymyr Volodymyrovych – Doctor of Law Sciences, Associate Professor of the Department of Administrative and Legal Disciplines and Public Administration, Dnipro State University of Internal Affairs, Ukraine

Zabzaliuk Dmytro Yevgenovich – Doctor of Law, Professor, Head of the Theory, History and Constitutional Law, Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine

Didych Taras Olehovych – Doctor of Law, Profesor, Professor of the Department of Theory and History of Law and State, Educational and Scientific Institute of Law, Taras Schevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Romanova Alona Serhiivna – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Theory, History and Constitutional Law, Institute of Law and Law Enforcement Activities, Lviv State University of Internal Affair, Ukraine

Fomenko Andrii Yevhenovych – Doctor of Law Sciences, Professor, Professor of Department of Public Law, Dnipro University of Technology, Ukraine

Jurkevičius Vaidas – PhD, Professor, Professor of Institute of Private Law, Law School, Mykolas Romeris University, Lithuania.

Proofreading of English manuscripts – Sofiia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.
The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 2 dated April 30, 2026).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (D8 "Law").
Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 221 as of 23.01.2025.

Media entity – V. M. Koretsky Institute of State and Law of Natiopnal Academy of Sciences of Ukraine (Triokhsviatytelska str., 4, Kyiv, Ukraine, 01001, idpnanu@gmail.com, tel. +38 (044) 278 51 55).

Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2026
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2026
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2026

ISSN 2413-6433

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЧНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА, ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ІСТОРІЇ ПРАВА

Скрипнюк О. В., Мудра І. Р., Стефанчук М. О., Костицький В. В.
ВТІЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ
В РЕГЛАМЕНТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ **9**

Пархоменко Н. М.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД,
НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ТА ВИМОГИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ **18**

Захарченко П. П.
СУДОВА ГІЛКА ВЛАДИ У ДОГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З ЦАРАТОМ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. – ОДНА ІЗ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ
І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО **23**

Марцеляк О. В.
ВІЙСЬКОВИЙ ОМБУДСМАН ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ **30**

Беззубов Д. О., Богун В. П., П'єбяк Лукаш, Суходольська А. А.
ПРАВОТВОРЧІСТЬ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ **38**

Бондар Н. А., Першин Є. О., Скиба В. А.
СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСТЬ ТА МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ **47**

Козинець О. Г., Баштова М. В.
СВОБОДА СЛОВА В ІНТЕРНЕТІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕЖІ **54**

Шаповалов А. С.
ПРАВО ВИБОРЦІВ ОТРИМУВАТИ ТА ПОШИРЮВАТИ ІНФОРМАЦІЮ
ПРО ВИБОРИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА **60**

СОЦІОЛОГІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Василяченко А. І.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ
ТА ПРИПИНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ **67**

Вуйма А. Г.
КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ,
БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ **72**

Головіна О. О.
ГРОМАДЯНИН УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ **78**

Зеляк О. І.
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ «SMART PRISON» В УКРАЇНІ:
ПРАВОВИЙ ТА ІНФРАСТРУКТУРНИЙ ВИМІРИ **83**

Качковський В. Б.
СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 342
КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ **90**

Кирда В. В.
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ПРИТЯГНЕННЯ
ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ **96**

Кримчанін Б. А., Любавіна В. П.
КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ..... **102**

Любченко Т. С.
УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ: АНАЛІЗ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ **107**

Покришень Д. А., Карапиш Б. В.
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ДКВС УКРАЇНИ..... **115**

Сміх В. В.
УМИСНІ ВБИВСТВА В ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ (СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)..... **120**

Федосєєва К. Г.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ОБ'ЄКТИ ОХОРОНИ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ..... **127**

СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ НАУК

Заболотний О. М.
ВСТАНОВЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНО-ДИСЦИПЛІНАРНОЮ КОМІСІЄЮ АДВОКАТУРИ ФАКТУ НАДАННЯ НЕДОСТОВІРНИХ ВІДОМОСТЕЙ ДЛЯ ОТРИМАННЯ СВІДОЦТВА ПРО ПРАВО НА ЗАНЯТТЯ АДВОКАТСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ТА СКЛАДЕННЯ ПРИСЯГИ АДВОКАТА УКРАЇНИ (СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ)..... **132**

Конопля Ю. М.
АНТИМОНОПОЛЬНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ СТВОРЕННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ..... **140**

Недолуга Д. С.
СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЗА ДОГОВОРОМ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ..... **146**

Ніщимна С. О.
ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ..... **152**

Пальченко А. А.
БЕЗПЕКА СУДНОПЛАВСТВА ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ..... **156**

Панасюк Т. І.
КОНТРОЛЬНА ФУНКЦІЯ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ (2024-2025 РОКИ)..... **161**

Шестак Л. В.
ОКРЕМІ НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МОБІНГ (ЦЬКУВАННЯ) ПРАЦІВНИКА (СТ. 173-5 КУПАП) **166**

CONTENTS

SOCIOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF LAW, HUMAN RIGHTS AND LEGAL HISTORY

Skrypniuk O. V., Mudra I. R., Stefanchuk M. O., Kostytskyi V. V.
IMPLEMENTATION OF THE VALUES OF UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM IN THE RULES OF PROCEDURE OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS **9**

Parkhomenko N. M.
ENSURING HUMAN RIGHTS IN UKRAINE: EUROPEAN EXPERIENCE, NATIONAL MECHANISM AND REQUIREMENTS OF EUROPEAN INTEGRATION **18**

Zakharchenko P. P.
THE JUDICIAL BRANCH OF POWER IN THE TREATIES OF THE UKRAINIAN HETMANS WITH THE TSARATE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY IS ONE OF THE GUARANTEES OF PROTECTING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY **23**

Martseliak O. V.
MILITARY OMBUDSMAN AS AN INSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVICEMEN IN UKRAINE **30**

Bezzubov D. O., Bohun V. P., Piebiak Lukash, Sukhodolska A. A.
LEGISLATION IN THE SPHERE OF NATIONAL SECURITY AS AN ELEMENT OF ENSURING THE SUSTAINABILITY OF PUBLIC ADMINISTRATION **38**

Bondar N. A., Pershyn Ye. O., Skyba V. A.
SOCIAL RISK AS A LEGAL CATEGORY: NATURE AND MECHANISMS OF MINIMISATION UNDER MARTIAL LAW AND UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION **47**

Kozynets O. H., Bashtova M. V.
FREEDOM OF SPEECH ON THE INTERNET: CONSTITUTIONAL AND LEGAL LIMITS **54**

Shapovalov A. S.
THE RIGHT OF VOTERS TO RECEIVE AND DISSEMINATE INFORMATION ABOUT ELECTIONS: CONSTITUTIONAL AND LEGAL CHARACTERISTICS **60**

SOCIOLOGY OF ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LAW

Vasyliachenko A. I.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL DIRECTIONS FOR PREVENTION AND TERMINATION OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE SYSTEM OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE **67**

Vuima A. H.
CRIMINALISTIC CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST PEACE, SECURITY OF HUMANITY, AND INTERNATIONAL LAW ORDER **72**

Holovina O. O.
CITIZEN OF UKRAINE AS A SUBJECT OF TREASON **78**

Zeliak O. I.
CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF IMPLEMENTING THE SMART PRISON MODEL IN UKRAINE: LEGAL AND INFRASTRUCTURAL DIMENSIONS **83**

Kachkovskyi V. B.
SUBJECTIVE CHARACTERISTICS OF THE OFFENCE PROVIDED FOR IN ARTICLE 342 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE **90**

Kyrda V. V.
MILITARY OFFENCE AS A BASIS FOR ADMINISTRATIVE LIABILITY **96**

Krymchanin B. A., Liubavina V. P.
CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: CONCEPT AND CLASSIFICATION **102**

Liubchenko T. S.
INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO PROPERTY OF A DEFENDER OR REPRESENTATIVE OF A PERSON: ANALYSIS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE **107**

Pokryshen D. A., Karapysh B. V.
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE TRAINING OF PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE **115**

Smikh V. V.
INTENTIONAL HOMICIDES IN A COMPARATIVE PERSPECTIVE OF VIOLENT CRIME (CRIMINOLOGICAL ASPECTS) **120**

Fedosieieva K. H.
CRIMINAL-LAW NATURE OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS: CONCEPT, FEATURES, OBJECTS OF PROTECTION, AND LAW ENFORCEMENT CHALLENGES **127**

SOCIOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF BRANCH LEGAL SCIENCES

Zabolotnyi O. M.
ESTABLISHMENT BY THE -DISCIPLINARY COMMISSION OF THE BAR ASSOCIATION OF THE FACT OF PROVIDING FALSE INFORMATION TO OBTAIN A CERTIFICATE OF ELIGIBILITY TO PRACTISE AS A SOLICITOR AND TAKING THE OATH OF A BAR ADVOCATE OF UKRAINE (CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION) **132**

Konoplia Yu. M.
ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE AS AN ENTITY ENSURING A COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT **140**

Nedoluha D. S.
ESTABLISHMENT OF LEGAL REGULATION OF THE ALIENATION OF LAND PLOTS UNDER A PURCHASE-SALE AGREEMENT **146**

Nishchymna S. O.
INFORMATION AND LEGAL RELATIONS AS A SUBJECT OF INFORMATION LAW: CONCEPT AND ESSENCE **152**

Palchenko A. A.
SHIPPING SAFETY AND ARMED CONFLICT **156**

Panasiuk T. I.
THE SUPERVISORY FUNCTION OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF PERSONAL DATA PROTECTION (2024–2025) **161**

Shestak L. V.
SPECIFIC SHORTCOMINGS IN THE LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR MOBBING (BULLYING) OF AN EMPLOYEE (ART. 173-5 OF THE CODE OF ADMINISTRATIVE OFFENSES OF UKRAINE) **166**

СОЦІОЛОГІЧНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА, ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ІСТОРІЇ ПРАВА

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.1

Скрипнюк О. В.,
директор
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України,
віце-президент
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-0155-9810

Мудра І. Р.,
заступниця керівника
Офісу Президента України

Стефанчук М. О.,
народний депутат України

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
президент
Асоціації українських правників
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ВТІЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В РЕГЛАМЕНТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

IMPLEMENTATION OF THE VALUES OF UKRAINIAN CONSTITUTIONALISM IN THE RULES OF PROCEDURE OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS

Статтю присвячено дослідженню теоретико-правових аспектів втілення цінностей українського конституціоналізму в Регламенті Верховної Ради України (далі – Регламент). Показано, що Регламент є ключовим процесуальним актом, який забезпечує реалізацію цінностей верховенства права і пріоритету прав людини, гідності людини, гарантій прав людини, справедливості, рівності прав, верховенства Конституції України, розподілу державної влади, народного суверенітету, парламентаризму і представницького правління, державної мови, ухвалення законів більшістю (принципу більшості), належної конституційної процедури внесення змін до Конституції України, бюджетного контролю, європейського вектору державного розвитку. Згадані ціннісні пріоритети визначають межі свободи розсуду законодавця в ході правового регулювання ним суспільних відносин, здійсненні контролю за виконавчою владою, реалізації інших конституційних функцій і повноважень. Специфіка Регламенту полягає не стільки у прямому закріпленні конституційних цінностей як таких, а в процедурному їх гарантуванні, забезпеченні в частині регулювання порядку діяльності парламенту. Це дає можливість стверджувати, що Регламент забезпечує своєрідну процедуризацію матеріальних норм Конституції України, які прямо чи непрямо закріплюють певні конституційні цінності, їх змістовне розкриття стосовно діяльності єдиного органу законодавчої влади в державі. У статті обгрунтована думка про те, що Регламент не позбавлений окремих прогалин у правовому регулюванні втілення конституційних цінностей у законодавчу матерію, що послаблює їх регулятивний вплив на парламентські процедури. Водночас автори стверджують, що навіть на рівні самого Регламенту існують чималі резерви для вдосконалення форм і способів такого закріплення цих цінностей через подальшу конституціоналізацію його норм, поглиблену конкретизацію змісту Регламенту та визначення складників відповід-

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

них цінностей, забезпечення їх системних взаємозв'язків у правовому регулюванні парламентських процедур.

Ключові слова: *Конституція України, конституціоналізм, аксіологія, конституційні цінності, Регламент Верховної Ради України, верховенство права, розподіл влади, представницьке правління, парламентаризм, народний суверенітет, державна мова, законодавча процедура, бюджетний контроль, євроінтеграція.*

The article is devoted to the study of the theoretical and legal aspects of the implementation of the values of Ukrainian constitutionalism in the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine (hereinafter – the Rules of Procedure). It is shown that it is the key procedural act that ensures the realization of the values of the rule of law, the priority of human rights, human dignity, guarantees of human rights, justice, equality of rights, supremacy of the Constitution of Ukraine, separation of state powers, popular sovereignty, parliamentarism and representative government, the state language, adoption of laws by majority (the principle of majority), proper constitutional procedure of amendments to the Constitution of Ukraine, budgetary control, and the European vector of state development. These value priorities-guidelines limit the freedom of discretion of the legislator in the course of legal regulation of social relations, in the exercise of control over the executive power, and in the performance of other constitutional functions and powers. The specificity of the Rules of Procedure lies not so much in the direct consolidation of constitutional values as such, but in their procedural guarantee and provision in terms of regulating the functioning of parliament. Therefore, the Rules of Procedure ensure a kind of proceduralization of the substantive norms of the Constitution of Ukraine, which directly or indirectly enshrine certain constitutional values, and their substantive disclosure in relation to the activities of the sole body of legislative power in the state. It has been established that the Rules of Procedure are not free from certain legal gaps in the legal regulation of the implementation of constitutional values into legislative matter, which weakens their regulatory influence on parliamentary procedures. At the same time, at the level of the Rules of Procedure itself, there are considerable reserves for improving the forms and methods of such consolidation of values through further constitutionalization of its norms, a deeper concretization of the content (components) of the respective values and ensuring their systemic interconnections in the legal regulation of parliamentary procedures.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutionalism, axiology, constitutional values, Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, rule of law, separation of powers, representative government, parliamentarism, popular sovereignty, state language, legislative procedure, budgetary control, European integration.*

Постановка проблеми. Розгляд права через призму його соціальної, політичної, моральної, культурної, цивілізаційної цінності уже став узвичаєним елементом юридичного дискурсу як у вітчизняній, так і в зарубіжній юриспруденції. Проте раніше аксіологічна тематика виконувала роль своєрідного побічного «супроводжувача» досліджень, автори яких щиро прагнули заглибитися в єство права, збагнути його природу з різних світоглядних і науково-методологічних позицій. Нині ракурс бачення юридичної матерії суттєво змістився вбік визнання чільного значення аксіології права для розвитку і функціонування правової системи. В останні десятиліття відбувся своєрідний «аксіологічний поворот» у праві, який добре помітний у новітніх наукових дослідженнях, державно-політичній риториці, судовій практиці, тенденціях розвитку як національного, так і міжнародного права. Аксіологія остаточно втратила свій колишній статус «супроводжувача» і перейшла в розряд визначальних, ключових, системотвірних ознак-властивостей феномену права через її пов'язаність з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю та реалізацією норм права [2, с. 89] як ефективний чинник розвитку соціології та філософії права.

Мета дослідження полягає в гносеологічному і теоретико-правовому осмисленні втілення цінностей українського конституціоналізму в Регламенті Верховної Ради України (далі – Регламент).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика цінностей українського конституціоналізму була предметом зацікавленості чималої групи сучасних українських учених-юристів. Серед їх робіт слід виокремити доробок О. Бориславської, Ф. Веніславського, О. Грищук, М. Козюбри, О. Копиленка, А. Крусян, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, В. Сокуренка, П. Стецюка, В. Федоренка, С. Шевчука та інших вчених. Попри ці розробки, досі у вітчизняній юриспруденції продовжує залишатися відкритим питання втілення конституційних цінностей у конкретні законодавчі акти, зокрема і в такий акт, як Регламент. Наразі аксіолого-правове дослідження змісту цього нормативно-правового акта у вітчизняній юриспруденції взагалі відсутнє, тим часом як у вітчизняному політикумі принаймні з 2016 р. помітно активізувалася парламентська реформа, одним з неодмінних елементів якої є модернізація Регламенту, у зв'язку із чим проблема втілення суспільних і правових цінностей у ньому залишається надзвичайно актуальною.

Виклад основного матеріалу. І сучасна практика державотворення, і правова доктрина дедалі більше схиляються до думки, що, аби вважатися демократичною і правовою, держава мусить дотримуватися певних аксіологічних стандартів у своїй діяльності [3, с. 121-122]. Ключову роль відіграють фундаментальні конституційні принципи-цінності, які, як висловився польський

конституціоналіст Л. Гарліцький, «являють собою керівництво для визначення системи цінностей, що випливають із сукупності положень Конституції» [4, с. 56], оскільки принципи зумовлюють зміст інших правових норм.

Конституційні цінності реалізуються як через безпосереднє виконання приписів конституції держави, через тлумачення органами конституційного контролю, так і через їх деталізацію та конкретизацію в законодавчих актах. У працях українських вчених з цього приводу справедливо відзначається, що складно розглядати безпосередньо права людини, правову державу, автономність громадянського суспільства як первинні конституційні цінності; натомість вони ґрунтуються на таких цінностях, як свобода, солідарність, субсидіарність, забезпечуються через процедури легітимації, законодавство, управління та правосуддя [5, с. 119]. Саме через парламентську діяльність конституційні цінності набувають реального змісту та практичного застосування. Інакше кажучи, парламент стає своєрідним «містком» між текстом Конституції та суспільною реальністю, переводячи абстрактні цінності у конкретні норми права, сконцентровані в законах, а також у політичні рішення й демократичну парламентську практику. Парламент своєю діяльністю конституціоналізує певні правові цінності, впроваджуючи їх у зміст законів та домагаючись їхнього виконання органами виконавчої влади, реалізує абстрактні конституційні цінності шляхом ухвалення конституційних («за духом і за буквою») законів, які втілюють основні конституційні принципи, відображають і розвивають їх стосовно конкретних сфер (груп) правовідносин, забезпечуючи умови для такого ухвалення рішень, які б гарантували вираження в цих рішеннях конституційних цінностей. Для оптимального втілення в законах, а також у контрольній та в установчій діяльності конституційних цінностей порядок парламентської діяльності мусить бути організованим у такий спосіб, аби належна правова процедура підпорядковувалася конституційним приписам і цінностям, проводила їх у життя на рівні парламентських практик, утверджувала їх у діяльності всіх і кожного парламентарія незалежно від політичної приналежності.

Парламентська діяльність не є довільною, а високоорганізованою. Свідченням тому є правове регулювання парламентських процедур, що систематизовані в єдиному процесуально-правовому акті – Регламенті, який має силу Закону і разом з Конституцією України регулює порядок роботи Верховної Ради України [6]. Аналіз його змісту підтверджує такий висновок: парламентські процедури мають високу цінність, оскільки вони є систематизованим нормативним порядком, який забезпечує легітимність та ефективність роботи парламенту, реалізацію конституційних прав та обов'язків його суб'єктів, а також надає механізми для прийняття рішень у ключових сферах, таких, як законотворення, формування органів влади та парламентський контроль. Цю позицію підтверджують позиції як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Так, відомий німецький філософ і соціолог Ю. Габермас основну цінність парламентських процедур убачає в тому, що вони гарантують публічність, інклюзивність і раціональність політичного процесу, без яких неможливо забезпечити правову та демократичну легітимність держави, оскільки завдяки цим процедурам відбувається балансування конституційних цінностей, за якого основні людські права та верховенство права застосовуються за рахунок демократії, що є виправданим, зважаючи на необхідність контролю над небажаними результатами демократії з метою правильного функціонування демократичного процесу [7].

З урахуванням порівняльно-правового аналізу змісту Конституції України та Регламенту, спираючись на досягнення правової доктрини та юриспруденції КСУ, до числа основних національних конституційних цінностей, які знаходять відображення в Регламенті, ми пропонуємо віднести такі: пріоритет прав людини, гідність людини, гарантії прав людини, верховенство права, верховенство Конституції України, поділ влади, справедливість, народний суверенітет, представницьке правління, європейський вектор державного розвитку. Як видається, такі ціннісні пріоритети-настанови лімітують свободу розсуду при визначені змісту власного статутного акту, якою володіє парламент [43, с. 12].

Окресливши орієнтовну систематику конституційних цінностей, які відображено в Регламенті, варто проаналізувати, як саме, в який спосіб вони знайшли таке відображення в зазначеному нормативно-правовому акті. При цьому зауважимо, що, на відміну від Конституції України, яка прямо іменує деякі соціальні категорії цінностями, специфіка Регламенту полягає не в дублюванні «старих» чи закріпленні «нових» конституційних цінностей як таких, а у врегулюванні процедурних основ їх гарантування і реалізації, встановлення процесуальних правил їх забезпечення через регулювання порядку діяльності парламенту. Тому можна стверджувати, що Регламент забезпечує своєрідну процедуризацію» матеріальних норм Конституції України, що прямо чи непрямо закріплюють конституційні цінності, їх змістовне розкриття стосовно діяльності органу законодавчої влади в державі.

Тому доцільно проаналізувати практичне втілення названих конституційних цінностей у законодавстві та практиці діяльності органів влади більш детально. На наш погляд, з огляду на процесуально-правовий характер Регламенту, ***цінності пріоритету прав людини та верховенства права*** слід розглядати як взаємопов'язані в контексті парламентських процедур. Тим більше, що, з огляду на зміст ч. 1 ст. 6 КАС

України, відповідно до принципу верховенства права, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [11]. Ці цінності, природно, є так само ключовими для всієї діяльності Верховної Ради України, адже Парламент керується цими принципами у силу приписів ст.ст. 3, 8, 22, 24, 79, п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України [10]. Регламент дозволяє реалізувати пріоритет прав людини через прозорість процедур, захист прав людини в парламентських дебатах, механізми контролю влади, врахування правових стандартів у законотворчій дільності та через гарантії політичного плюралізму. Таке втілення цієї цінності відбувається, на нашу думку, в кількох формах: 1) через прозорість і відкритість парламентської діяльності (ст. 11 Регламенту [6]); 2) через вільний депутатський мандат (відсутність інституту відкликання народного депутата України); 3) через участь у роботі парламентських органів (комітетів та тимчасових комісій) (ст.ст. 81-88 Регламенту [6]), а також депутатських груп і фракцій (ст.ст. 57-60 Регламенту [29]); 4) через входження до складу коаліції депутатських фракцій або роботу в опозиції, що втілює політичний плюралізм і право на представництво різних соціальних груп; 5) через участь у законопроектній роботі, яка спрямована не неприпустимість ухвалення законів, які б призводили до звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3 ст. 22 Конституції України [15]); 6) додержання законодавчої процедури та спеціальних процедур діяльності парламенту; 7) участь у здійсненні контролю за виконавчою владою (ст.ст. 161-162, 224-236 Регламенту [6]). Забезпечення пріоритету прав людини в діяльності Верховної Ради України мають забезпечувати й вимоги щодо правової визначеності і пов'язаної з ними передбачуваності законодавчої політики, безперервність та поступальність законодавчої процедури, дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, забезпечення законодавцем чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільного правового становища людини.

Гідність людини є безумовно, однією з ключових людиноорієнтованих конституційних цінностей. Згідно з позицією польського конституціоналіста М. Граната, гідність людини означає, що до кожної особи потрібно ставитися як до вільної, незалежної і спроможної розвиватися; це своєрідна повага, на яку має право кожна особа [11, с. 63]. Нею має бути просякнуте все законодавство і практика його реалізації. Разом з тим, специфічність цінності гідності людини в парламентських процедурах, унормованих Регламентом, проявляється у рівності парламентаріїв, їх свободі висловлювань, повазі до їх честі як представників народу, відкритості їх роботи та їх підзвітності перед громадянами. Цінність гідності людини у парламентських процедурах проявляється в тому, що вся діяльність парламенту організована так, аби поважати особу як найвищу соціальну та конституційну цінність (ст. 3 Конституції України [10]). У регламентних процедурах Верховної Ради України це знаходить відображення у кількох аспектах: 1) у формальній рівності всіх депутатів як повноважних представників народу, покликаних захищати своєю діяльністю як власну гідність, авторитет парламенту, так і гідність своїх виборців у своїй діяльності (п. 9 ч. 1 ст. 27, ч. 3 ст. 75, ч. 3 ст. 77 Регламенту [6]); 2) у свободі висловлювань, яке здійснюється в інтересах співвітчизників з урахуванням гідності кожного громадянина; 3) народним депутатам України гарантується захист від приниження (ст.ст. 51-52 Регламенту [6]); 4) гідність виборців забезпечується відкритістю діяльності Парламенту перед суспільством (ст. 11 Регламенту [6]); 5) для народних депутатів України забезпечується процедурна справедливість через додержання встановлених Регламентом процедур, які захищають виборців від свавілля більшості та забезпечують чесність процедур, що відображає гідність як право людини на справедливе ставлення і неупереджений розгляд і врахування її законних інтересів в парламентській діяльності; 6) законодавча процедура гарантує здійснення такої законодавчої політики Верховною Радою України, яка б гарантувала «належний захист та реалізацію прав і свобод людини, що є однією з умов забезпечення людської гідності як природної цінності» [12], забезпечувала безумовний «доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень» та гарантувала «ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту» [13]; 7) контрольні процедури Парламенту (ст.ст. 224-236 Регламенту [6]) забезпечують реалізацію принципу поваги до гідності громадян, адже гарантують, що виконавча влада не може діяти свавільно й порушувати права людини. Як зазначає у своїх рішеннях Конституційний Суд України, «у соціальній державі людська гідність є стрижнем формування державою соціальної політики, яка має здійснюватися задля убезпечення людини від бідності та гарантування їй у зв'язку з цим базового соціального захисту, мінімальним стандартом якого є прожитковий мінімум, що має реально забезпечувати людині достатній і гідний рівень життя» [14]. Наголос на такій спрямованості законодавчої діяльності парламенту зумовлює необхідність надання регламентним нормам більш вираженого соціального «звучання».

Незаперечно високою конституційною цінністю є цінність ***гарантій прав людини***, які в контексті Регламенту виступають, з одного боку, як

загальна спрямованість діяльності Верховної Ради України, а, з другого боку, – гарантованість діяльності народних депутатів України як представників народу. Так, парламентські засідання, як правило, є відкритими для громадськості, транслюються онлайн, що гарантує право громадян на інформацію (ст. 34 Конституції України [10]) (ст. 11 Регламенту [6]). У ході законодавчої процедури народні депутати володіють широким обсягом права на законодавчу ініціативу, і хоча вони мають вільний, а не імперативний мандат. У депутатській діяльності народних представників відображаються права та законні інтереси виборців, тим самим гарантується не довільний законодавчий процес, а такий процес, в якому враховуються права і свободи людини і громадянина, тобто права людини набувають у діяльності Парламенту статусу гарантованих прав. Інституційні застереження Регламенту проти свавілля більшості, хоч і не мають, на нашу думку, завершеного характеру, все ж забезпечують певними запобіжниками проти дискримінації прав виборців та гарантують недопущення повного свавілля парламентської більшості (контрольні повноваження щодо органів виконавчої влади) (ст.ст. 224-236 Регламенту [6]). Важливим проявом інституціалізації гарантій прав людини на рівні Регламенту має стати запровадження правового регулювання гарантій парламентської опозиції, яка втілює інтереси меншості виборців.

Конституційна цінність ***справедливості*** має незаперечне значення як у загальносоціальному, так і у правовому вимірі, її реалізація має в основі давньоримське розуміння права як міри добра і справедливості[1]. Проте це поняття безпосередньо-текстуально не відображено ані в Конституції України, ані в Регламенті. Тому його зміст слід виводити з тлумачення різних норм Регламенту. Найперше, слід відзначити, враховуючи відмінність між змістовною та процедурною справедливістю, переважання в Регламенті елементів процедурної справедливості. Її суть полягає в додержанні процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин [15, с. 10]. На нашу думку, основними елементами процедурної справедливості у Регламенті є такі: 1) рівність прав парламентаріїв; 2) неможливість дискримінації жодної депутатської групи чи фракції в доступі до парламентських інструментів; 3) формальна визначеність: Регламент встановлює порядок внесення законопроектів, розгляду поправок, тривалість і послідовність обговорень, строки внесення змін тощо (ст.ст. 89-135 Регламенту [6]); 4) гарантованість прав меншості (ст.ст. 48, 85-89, 100, 106, 109-110, 116, 125 Регламенту [6]); 5) прозорість та відкритість процедур (засідання Верховної Ради України, як правило, є публічними, відкрите голосування гарантує підзвітність депутатів перед виборцями; громадяни мають змогу контролювати, як ухвалюються рішення в парламенті; це унеможливлює прийняття рішень кулуарно чи без дотримання демократичних стандартів.); 6) недопущення зловживання процедурою (Регламент передбачає санкції за порушення дисципліни, зокрема блокування трибуни чи перешкоджання роботі; ст.ст. 51-52 Регламенту [6]); 7) ефективність процедури (рішення ухвалюються більшістю голосів, але в рамках конституційних вимог (наприклад, кваліфікованої більшості для особливих – конституційних – законів). Водночас у сенсі забезпечення справедливості як конституційної цінності необхідними є відповідні зміни в Регламенті, які передбачали б, зокрема, подолання певної обмеженості правового регулювання відповідальності за порушення його норм. Це виявляється в тому, що Регламент визначає правила, але не містить достатніх механізмів примусу до їх виконання; передбачена ним відповідальність народних депутатів України є переважно морально-політичною, а не юридичною; у результаті дотримання процедур часто залежить від політичної волі більшості, а не від правових гарантій. За порушення норм Регламенту переважно застосовуються символічні санкції, які не створюють серйозних наслідків (ч.ч. 3-4 ст. 26, ст.ст. 51-53 Регламенту [6]). Водночас немає дієвих інструментів притягнення народного депутата України до юридичної відповідальності за систематичні регламентні порушення, що є істотним недоліком цього нормативно-правового акта, виправити який має за завдання парламентська реформа [16, с. 348].

Незаперечною цінністю конституційного характеру відрізняється принцип ***верховенства Конституції України***. У Регламенті він відображається у таких положеннях: 1) порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та законами України "Про комітети Верховної Ради України", "Про статус народного депутата України", про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України (ч. 1 ст. 1 Регламенту [6]); 2) принципи функціонування депутатської фракції повинні бути демократичними і не суперечити вимогам Конституції України, Закону України "Про статус народного депутата України" та цього Регламенту (ч. 3 ст. 59 Регламенту [6]); 3) порядок діяльності Верховної Ради України щодо внесення змін до Конституції України визначається Конституцією України, відповідною главою Регламенту та іншими його нормами, що не суперечать положенням цієї глави (ст. 141 Регламенту [6]); 4) Верховна Рада України надає законом згоду на обов'язковість міжнародних договорів України та здійснює денонсацію міжнародних

договорів України відповідно до Конституції України, Закону України "Про міжнародні договори України", Віденської конвенції про право міжнародних договорів та Регламенту (ст. 192 Регламенту [6]). У кожному з наведених прикладів мова йде про відповідність регулювання парламентських процедур спершу Конституції України, яка займає ієрархічно найвище місце в системі нормативно-правових актів, а затим Регламенту. Отже, Регламент забезпечує верховенство Конституції України в регулюванні цих та інших парламентських процедур та їх окремих стадій. Він утримує діяльність парламенту в конституційних рамках: парламент відповідно до ст. 19 Конституції України[10] не може виходити за межі своїх повноважень.

Регламент втілює в своєму змістові цінність принципу ***поділу влади***, закріпленого у Конституції (ст. 6 [10]), враховуючи, що поділ влад «передбачає їх тісну взаємодію, кінцевим результатом якої є досягнення конституційних цілей і завдань (забезпечення прав і свобод людини і громадянина, їх безпека, стабільність конституційного ладу тощо)» [17], а «неухильне додержання органами законодавчої, виконавчої та судової влади Конституції та законів України забезпечує реалізацію принципу поділу влади і є запорукою їх єдності, важливою передумовою стабільності, підтримання громадського миру і злагоди в державі» [18]. Регламент забезпечує втілення цієї конституційної цінності у специфічний спосіб – через організацію роботи Парламенту як законодавчої гілки влади та взаємодію з іншими гілками державної влади. Відтак, він стає процесуальною гарантією принципу поділу влади: обмежує діяльність парламенту рамками конституційної компетенції, визначає баланс у взаєминах з Президентом України, Урядом, судами, іншими державними органами, а також забезпечує внутрішній демократичний устрій самої Верховної Ради України. Основну увагу Регламент приділяє регулюванню законодавчої діяльності Парламенту, що обумовлене тим, що саме законодавча процедура є основною і визначальною для Верховної Ради України, адже вона відповідно до ст. 75 Конституції України визнана єдиним органом законодавчої влади [10]. З врахуванням цієї формули Парламент не може перебирати на себе функції виконавчої чи судової влади.

Чіткіше елементи втілення цінності поділу влади в Регламенті простежуються в нормах, якими врегульовано порядок реалізації контрольних повноважень Верховної Ради України (процедури внесення депутатських запитів, заслуховування звітів Кабінету Міністрів, Генерального прокурора, Рахункової палати, Уповноваженого з прав людини (ст.ст. 224-236 Регламенту [6]); кадрових призначень і звільнень посадових осіб (ст.ст. 205-213 Регламенту [6]), що є проявом балансу влади; забезпечення незалежності судової влади (призначення трьох членів Вищої ради правосуддя, відсутність права призначати і звільняти суддів, формування незалежного складу КСУ через особливі процедури конкурсного відбору та відкритого обговорення шести кандидатур від парламенту, що мінімізує політичний тиск (ст.ст. 208-1, 208-4 – 208-5 Регламенту [29]); процедури взаємодії з Президентом України (Регламент встановлює порядок розгляду президентських законодавчих ініціатив, подолання вето, заслуховування щорічних і позачергових послань Глави держави, надання згоди на запровадження ним правового режиму воєнного та надзвичайного стану (ст.ст. 101, 105, 132-135, 142, 163-171, 189-191, 224-225 Регламенту [6]); унормування особливостей організації діяльності Верховної Ради України (від обрання керівництва та органів парламенту і до питань формування депутатських груп і фракцій (ст.ст. 57-60, 74-88 Регламенту [6]).

Глобальне значення для Регламенту має конституційна цінність ***народного суверенітету,*** адже, окрім суто формального значення, поняття народного суверенітету може і повинно розглядатися, зокрема, і в процесуальному аспекті. Це означає, що процес реалізації влади народу уможливлений завдяки механізмам прямої і представницької демократії, а також забезпечення служіння держави інтересам народу [19, с. 93]. Реалізація прав Українського народу як суб'єкта влади[20] – принципу народного суверенітету – за допомогою механізмів представницької демократії опосередковується у процесуально-правовому вимірі саме Регламентом. Усі норми Регламенту базуються на тому, що Український народ як суб'єкт влади делегує повноваження народним депутатам України, і саме депутати від його імені здійснюють законодавчу владу. Регламент докладно визначає процедуру внесення законопроектів, розгляду й ухвалення законів, які є формою реалізації народного суверенітету через представницький орган. Цей акт утілює цінність народного суверенітету в кількох вимірах: 1) у реалізації законодавчої функції як вираженні волі народу (передбачається вплив на її здійснення через механізми оприлюднення законопроектів (п. 4 ч. 1 ст. 114, п. 12 ч. 1 ст. 145, ч. 8 ст. 146, ч. 2 ст. 147 Регламенту [6]), внесення громадянами електронних петицій (ст.ст. 223-1 – 223-2 Регламенту [29]), оприлюднення прийнятих законів та інших актів парламенту (ст. 139 Регламенту [6]); 2) всі парламентські процедури виступають у ролі гарантій реалізації народного суверенітету (в ідеалі – депутатські виступи, запитання, запити, пропозиції є нічим іншим, як легітимними регламентними механізмами донесення інтересів громадян до державних органів, захисту верховенства Українського народу як суб'єкта влади[10]; 3) прозорість діяльності Верховної Ради (відкриті пленарні засідання, стенограми, онлайн-трансляції, заборона таємного голосування) гарантує громадянам можливість контролювати здійснення делегованої

парламентові влади та забезпечує двосторонній зв'язок між народом та його представниками в парламенті; 4) унормування Регламентом механізмів підзвітності та відповідальності влади перетворює народний суверенітет на реальний конституційно-правовий інститут, надає йому повноти і завершеності (інститут звітування вміщений переважно у ч. 4 ст. 19-1, ч. 5 ст. 76, ч. 1 ст. 86, ст.ст. 161-162, ч. 2 ст. 204, ст.ст. 228, 232-4 Регламенту [6]); 5) гарантії парламентського плюралізму.

Вагоме значення має втілення в Регламенті цінності ***представницького правління.*** Верховна Рада України є органом державної влади, який здійснює свої повноваження на засадах представництва народними депутатами України інтересів Українського народу[21]. Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 07.07.1998 р. № 11-рп/98 визначив, що діяльність Верховної Ради України передусім спрямована на забезпечення народного представництва та виявлення державної волі прийняттям законів шляхом голосування народних депутатів України [22]. Отже, Регламент закріплює, що Верховна Рада України є виразником волі народу, а її діяльність організована таким чином, щоб реалізувати народний суверенітет через представництво. На наш погляд, втілення цінності представницького правління в нормах Регламенту проявляється в кількох ключових вимірах: 1) колегіальному характері його діяльності (ст.ст. 9-11 Регламенту [23]), що відображає представницький характер парламенту як органу, який діє від імені всього Українського народу і сформований народом на основі виборів (ст.ст. 12-16 Регламенту [6]); 2) повноправній участі в діяльності Верховної Ради України тільки народних депутатів, повноваження яких не припинені (порядок припинення цих повноважень регулюється спеціальними нормами ст.ст. 222-223 Регламенту [6]); 3) політичній структуризації Верховної Ради України через утворення депутатських груп та фракцій (ст.ст. 57-60 Регламенту [6]), що забезпечують відображення політичного плюралізму та інтересів різних частин суспільства; 4) у прозорій та публічній роботі Парламенту (ст. 3 Регламенту [6]), що дає змогу суспільству контролювати роботу Верховної Ради України; 5) у рівності прав депутатів у здійсненні представницької функції (всі норми Регламенту, особливо ст. 11, п. 9 частини першої статті 27, ч. 3 ст. 75 [29]); 6) у застосуванні принципу ухвалення рішень більшістю голосів (ст. 47 Регламенту [6]), що втілює народний суверенітет через волевиявлення представників, обраних громадянами.

Європейський вектор державного розвитку як соціальна цінність був конституціоналізований відносно нещодавно, із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 р. [24]. Така цінність безпосередньо випливає із вміщених у Преамбулі Конституції України формулювань про «європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [10]. Незворотність європейського та євроатлантичного курсу України позначена закріпленим у Конституції України ціннісно й політично гарантованим стратегічним вибором держави — інтеграцію до ЄС і НАТО, який не може бути скасований звичайними політичними рішеннями, зміною влади чи зовнішнім тиском. Така незворотність має, на нашу думку, кілька проявів, які реалізуються в їх системному взаємозв'язку, а на телеологічному (цільовому) рівні така незворотність спирається на визначення європейської та євроатлантичної інтеграції стратегічною метою держави, закріпленою у Конституції України; у процедурному вимірі вона означає, що будь-які спроби відмови від реалізації чи згортання цього курсу потребували б зміни Конституції України, що можливо лише за складною конституційною процедурою та з великою політичною легітимацією; у політичному вимірі вона також означає, що жодна політична сила чи посадова особа не може в односторонньому порядку змінити цей вектор розвитку; в інституційному вимірі така незворотність зобов'язує державу створити інституційно-правові запобіжники проти ревізії курсу, навіть у разі зміни влади; в аксіологічному вимірі незворотність закріплення у Конституції України європейського курсу України означає, що європейська та євроатлантична інтеграція розглядаються не як тимчасова політична кон'юнктура, а як цивілізаційний вибір Українського народу; в історичному вимірі вона підкреслює континуїтет державної політики, що базується на ідеях демократії, верховенства права, прав людини та безпеки. Цінність європейського вектора державного розвитку[25] для парламентаризму проявляється у тому, що він безпосередньо підсилює роль Парламенту як демократичного представницького органу, орієнтуючи його діяльність на європейські стандарти здійснення законодавчої та контрольної функції. На регламентному рівні ця конституційна цінність втілюється в сукупності регламентних норм, які орієнтують на: 1) оцінку відповідності законопроектів міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції для підготовки експертного висновку (ч. 1 ст. 93 Регламенту [6]); 2) врегулювання процедури надання Верховною Радою України законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних договорів України (глава 32 Регламенту [6]); 3) проведення експертиз щодо відповідності євроінтеграційних законопроектів міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу у Головному

науково-експертному і Головному юридичному управліннях Апарату Верховної Ради України та у комітеті Верховної Ради України, до предмета відання якого належить оцінка відповідності законопроектів міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції (ст.ст. 93, 103 Регламенту [6]). Попри це, проблема регламентного регулювання втілення конституційної цінності європейського вектора державного розвитку видається недостатньою, що обумовлює потребу у відповідних дослідженнях.

Висновки. Основними конституційними цінностями, яким надано нормативного супроводження та конкретизації в розрізі правового регулювання парламентських процедур, є цінності верховенства права і пріоритету прав людини, гідності і гарантій прав людини, справедливості, верховенства Конституції України, поділу державної влади і народного суверенітету, представницького правління, європейського вектору державного розвитку. Такі ціннісні пріоритети лімітують свободу розсуду законодавця в здійсненні конституційних функцій і повноважень. Особливість Регламенту полягає не стільки у прямому закріпленні конституційних цінностей як таких, скільки у процедурному їх гарантуванні, забезпеченні в частині регулювання порядку діяльності парламенту.

Специфіка регламентного закріплення конституційних цінностей полягає в такому: втілення конституційних цінностей у Регламенті дозволяє констатувати наявність особливого правового зв'язку між Конституцією України та цим актом, що відіграє ключову роль у систематизації й упорядкуванні парламентських процедур на аксіологічних правових засадах, передовсім тих, які зафіксовані Конституцією України; наявність такого правового зв'язку між Конституцією України і Регламентом детермінується винятковим однорядковим характером регулювання парламентських процедур – одночасно Конституцією України та Регламентом, де Регламент відіграє роль нормативно-правового акта, що конкретизує порядок роботи Верховної Ради України; форма Регламенту, зокрема його кодифікований характер, дозволяє розглядати його в якості ключового нормативного засобу переведення конституційних цінностей у площину конкретного правового впливу на регулювання парламентських процедур; зазначені цінності здебільшого не мають безпосереднього текстуального виокремлення на рівні Регламенту, що змушує застосовувати різні методи тлумачення регламентних норм на предмет окреслення тих положень, які втілюють означені цінності; у Регламенті можна спостерігати як пряме (текстуальне), так і непряме (з відсутністю чітких приписів) втілення конституційних цінностей; втілення ключових цінностей конституціоналізму в Регламенті має доволі послідовний характер, що спирається на високо систематизований матеріал, сконцентрований у цьому акті; практично всі конституційні цінності втілюються в Регламенті у правовому регулюванні конкретних процедур; втілення конституційних цінностей у Регламенті передбачає систематизовану діяльність суб'єктів застосування Регламенту. Тим самим норми Регламенту не лише визначають порядок організації та діяльності Парламенту, а й виступають інструментом формування демократичної культури, політичного плюралізму й консенсусного прийняття державних рішень. Регламент закріплює інституційну самостійність і спроможність Верховної Ради України, створює умови для її ефективної роботи та сприяє інтеграції українського парламентаризму в європейський правовий простір. У цьому сенсі він сам становить конституційну цінність як єдиний процедурний акт, що регулює порядок діяльності Парламенту України. Водночас на рівні самого Регламенту існують резерви для вдосконалення форм і способів такого закріплення конституційних цінностей через подальшу конституціоналізацію його норм, поглиблену конкретизацію цих цінностей.

Список використаних джерел:

1. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ: Києво-Могилян. акад., 2008. 385 с.

2. Чорнописька В. Проблема дефініції "правових цінностей" у сучасному науковому дискурсі. *Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". Сер. Юрид. науки*. 2020. № 1. С. 89-98.

3. Левчук В. Д. Поняття та ознаки правової держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Харків, 2019. С. 121-123.

4. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu, Warszawa: Wolters Kluwer, 2021. 520 s.

5. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України.* 2010. № 1. С. 111–120.

6. Регламент Верховної Ради України: затверджено Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст. 133.

7. Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democrac / translated by William Rehg. Second printing. Massachusetts Institute of Technology, 1996. 631 p.

8. Савчин М. Парламентська автономія і конституціоналізм. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 11-25.

9. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

10. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Гранат М. Значення гідності людини у конституційному праві. Часопис конституційного права. 2016. № 1. С. 59-65.

12. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text.*

13. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України „Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні“ від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text.*

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п’ятого частини другої статті 70 Закону України „Про виконавче провадження“, абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування“ (щодо гарантованості пенсії, що є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text.*

15. Степанова С. Особливості реалізації справедливості як правової цінності при здійсненні правосуддя. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.* 2016. № 3. С. 2-13.

16. Костицька І. О. Юридична відповідальність депутата парламенту у системі відповідального представницького правління: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2020. 443 с.

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про тимчасове виконання обов’язків посадових осіб, яких призначає на посаду за згодою Верховної Ради України Президент України або Верховна Рада України за поданням Президента України” (справа про тимчасове виконання обов’язків посадових осіб) від 27 квітня 2000 року № 7-рп/2000. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-00#Text*.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text.*

19. Скрипнюк О. Принцип народного суверенітету та його реалізація в умовах взаємодії держави і громадянського суспільства. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. № 5. С. 91-95.

20. Kostytsky Wasyl. Podzial wladzy w kontekscie teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa) /W. Kostytsky. – Warszawa: Wydawca: Trybunal Konstytucyjny, 2023. – 196 s.

21 Костицький В.В., Костицька І.О. Відповідальне представницьке правління як теоретико-правова основа формування і здійснення влади в умовах глобальних викликів./ В.В. Костицький, І.О. Костицька // Підприємництво, господарство і право 2019. № 4. С. 289–294.

22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення частин другої і третьої статті 84 та частин другої і четвертої статті 94 Конституції України (справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України) від 7 липня 1998 року N 11-рп/98. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-98#Text*.

23. Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія. Вид. 2-ге, доопр. і доповн. Київ: Ваіте, 2020. 530 с.

24. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р. № № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 9. Ст. 50.

25. Консолідована версія Договору про Європейський Союз. *Електронний ресурс: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.*

Дата першого надходження статті до видання: 15.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.2

Пархоменко Н. М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач відділу
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД, НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ТА ВИМОГИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

ENSURING HUMAN RIGHTS IN UKRAINE: EUROPEAN EXPERIENCE, NATIONAL MECHANISM AND REQUIREMENTS OF EUROPEAN INTEGRATION

У статті досліджені основні складові механізму забезпечення прав людини відповідно до права ЄС та особливості трансформації такого механізму в Україні в аспекті здійснення євроінтеграційних реформ. Наголошено, що за будь яких обставин у демократичній державі одним із пріоритетних завдань є забезпечення прав і свобод людини. Втім, проголошення на національному рівні такої стратегічної мети та створення правових засад її реалізації не завжди супроводжується реальним ефектом. На практиці слабкі інституційні спроможності, корупційні складові, відсутність професіоналізму, фрагментарність та несистемність реформ та ін. чинники негативним чином позначаються на ефективності механізму забезпечення прав людини, що, в свою чергу, впливає на легітимність державної влади, створює ризики соціальних конфліктів та дестабілізації правопорядку. Особливо це небезпечно в умовах правового режиму воєнного стану. З огляду на це, особливої актуальності набуває осмислення проблем забезпечення реальності та відповідності національного механізму забезпечення прав людини в Україні міжнародним та європейським стандартам зокрема, його трансформації.

Виснувано, що теоретично трансформація національного механізму забезпечення прав людини в Україні в умовах євроінтеграції має бути комплексним процесом структурних, нормативних та інституційних змін, спрямованих на приведення механізму забезпечення прав людини у відповідність до європейських стандартів, їх ефективної реалізації та утвердження принципу верховенства права.

Основою цього процесу є трансформація нормативної складової шляхом гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу та імплементації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в національне законодавство. При цьому створені таким чином правові засади вимагають інституційного та організаційно-фінансового забезпечення їх реалізації. Ключовим залишається налагодження конструктивної та скоординованої взаємодії між всіма уповноваженими суб'єктами, зміцнення інституційної стійкості, належного контролю, прозорості, підзвітності та передбачуваності діяльності владних суб'єктів, подолання формалізму та декларативності забезпечення прав людини, розриву між законодавчо закріпленими, відповідними європейським стандартам намірами та правореалізаційними реаліями. В сфері захисту прав людини актуальним залишається завершення судової реформи та упровадження європейських стандартів правосуддя, реформи правоохоронних органів, стабільної та неупередженої роботи антикорупційних органів влади, підвищення ефективності їх діяльності.

Ключові слова: *механізм забезпечення, права людини, європейські стандарти, євроінтеграція, захист прав та свобод, адаптація законодавства, Копенгагенські критерії.*

The article examines the main components of the mechanism for ensuring human rights in accordance with EU law and the peculiarities of the transformation of such a mechanism in Ukraine in terms of the implementation of European integration reforms. It is emphasized that under any circumstances in a democratic state, one of the priority tasks is to ensure human rights and freedoms. However, the declaration of such a strategic goal at the national level and the creation of legal foundations for its implementation is not always accompanied by a real effect. In practice, weak institutional capacities, corruption components, lack of professionalism, fragmentation and unsystematic reforms, etc. factors negatively affect the effectiveness of the mechanism for ensuring human rights, which, in turn, affects the legitimacy of state power, creates risks of social conflicts and destabilization of law and order. This is especially dangerous in the conditions of the legal regime of martial law. In view of this, the understanding of the problems of ensuring the reality and compliance of the national mechanism for ensuring human rights in Ukraine with international and European standards, in particular, its transformation, is of particular relevance.

It is concluded that theoretically the transformation of the national mechanism for ensuring human rights in Ukraine in the conditions of European integration should be a complex process of structural, regulatory

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

and institutional changes aimed at bringing the mechanism for ensuring human rights into compliance with European standards, their effective implementation and the establishment of the principle of the rule of law.

The basis of this process is the transformation of the normative component by harmonizing national legislation with the law of the European Union and implementing the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms into national legislation. At the same time, the legal principles created in this way require institutional and organizational and financial support for their implementation. The key remains the establishment of constructive and coordinated interaction between all authorized subjects, strengthening of institutional stability, proper control, transparency, accountability and predictability of the activities of powerful subjects, overcoming the formalism and declarativeness of ensuring human rights, the gap between legally established intentions and law-enforcement realities corresponding to European standards. In the field of human rights protection, the completion of judicial reform and the implementation of European justice standards, the reform of law enforcement agencies, the stable and impartial work of anti-corruption authorities, and the improvement of the effectiveness of their activities remain relevant.

Key words: *security mechanism, human rights, European standards, European integration, protection of rights and freedoms, adaptation of legislation, Copenhagen criteria.*

Постановка проблеми. За будь яких обставин у демократичній державі одним із пріоритетних завдань є забезпечення прав і свобод людини. Держава зазвичай закріплює це завдання в якості головного конституційного обов'язку та створює відповідні механізми для його здійснення. Втім, забезпечення прав людини здійснюється як на національному, так і міжнародному рівнях. Національний механізм забезпечення прав людини має свої особливості у кожній державі, у той час як міжнародний є однаковим для всіх, незалежно від політичних, релігійних та інших переконань, статі тощо [1, 34].

Проголошення на національному рівні такої стратегічної мети та створення правових засад її реалізації не завжди супроводжується реальним ефектом. На практиці слабкі інституційні спроможності, корупційні складові, відсутність професіоналізму, фрагментарність та несистемність реформ та ін. чинники негативним чином позначаються на ефективності механізму забезпечення прав людини, що, в свою чергу, впливає на легітимність державної влади, створює ризики соціальних конфліктів та дестабілізації правопорядку. Особливо це небезпечно в умовах правового режиму воєнного стану. З огляду на це, особливої актуальності набуває осмислення проблем забезпечення реальності та відповідності національного механізму забезпечення прав людини в Україні міжнародним та європейським стандартам зокрема, його трансформації, що і є **метою** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблематика закріплення, охорони, захисту прав людини отримала ґрунтовне дослідження вітчизняними та зарубіжними вченими. При цьому вітчизняна правова доктрина представлена як теоретиками права, конституціоналістами, так і представниками галузевих юридичних наук, міжнародного права. Початок досліджень асоціюється із здобуттям Україною незалежності, прийняттям Конституції та кардинальним оновленням правової системи, що свідчило про трансформацію правової парадигми, зміну пріоритетів та цілей суспільно-політичного розвитку.

На особливу увагу заслуговують праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Загалом серед дослідників, які здійснили вагомий внесок у розвиток доктрини прав людини: М. Антонович, М. Баймуратов, Н. Болотіна, М. Бурменський, В. Буткевич, Л. Васильєва, С. Верланов, О. Гончаренко, А. Гриб, І. Грищенко, Т. Дудаш, К. Забігайло, А. Зубарєва, О. Задорожний, С. Ісакович, В. Кавун, І. Литвиненко, В. Муравйов, Т. Пащук, О. Пушкіна, П. Рабінович, С. Рабінович, А. Рабинович, Л. Тимченко, М. Черкес, І. Яковюк, Л. Ярмол та ін. Втім лише з реалізацією політичного курсу вступу України до Європейського Союзу відбувається доктринальне осмислення проблем забезпечення прав людини в аспекті євроінтеграційних зобов'язань України.

Для зарубіжної юридичної науки проблематика прав людини вже багато десятиліть має пріоритетне значення. В країнах ЄС особливої гостроти набули дискусії щодо захисту прав людини національними механізмами та європейськими. В т.ч. йдеться про аналіз діяльності Ради Європи, ООН, практики ЕСПЛ та Суду Європейського Союзу щодо відновлення порушених прав і свобод. Загалом проблеми визначення природи прав людини, механізмів їх гарантування, забезпечення балансу між державою і особою, міжнародні та європейські стандарти захисту прав людини були предметом дослідження Жан-Франсуа Аканджі-Комбе, Філіпа Алстона, Райана Гудмана, Кріс Браун, Оливє де Шуттера, Жан-Поля Кости, Алікса Марті, Джефрі Робертсона, Федеріко Зумпані, Брюса Чен та інших.

Окремо слід згадати про моніторингові звіти Європейської Комісії щодо адаптації законодавства України до стандартів ЄС в сфері прав людини, які виявляють динаміку та системні проблеми в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною

за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Зазначене конституційне положення безпосередньо узгоджене зі ст. 3 Статуту Ради Європи, де проголошено: Кожен член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права і принцип, відповідно до якого всі особи, які перебувають під його юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами і щиро й активно співробітничати в ім'я досягнення мети Ради шляхом підтримки і подальшого здійснення прав людини і основних свобод[2]. Зазначене положення також знайшло розвиток не лише у конституційному законодавстві України, що загалом свідчить про створення нормативних засад забезпечення пріоритетності прав людини в державній політиці.

Щодо механізму забезпечення прав людини в Європейському Союзі, слід підкреслити, що ЄС, засновуючись з метою насамперед економічної інтеграції, тривалий час не приділяв значної уваги проблематиці забезпечення (захисту, охорони) прав людини і, відповідно установчі документи ЄС не містять таких положень.

З часом, в Європі паралельно почали формуватися дві самостійні системи захисту прав людини і в межах Ради Європи і в ЄС, при цьому ця система захисту була не повною і, в якійсь мірі, частковою, тому що на перших етапах свого формування вона охоплювала, в основному, економічні права. Поступово, посилюючи європейську інтеграцію на політичну сферу та сферу юстиції і внутрішніх справ можна спостерігати появу рішень судів держав-членів ЄС, де вони відмовлялись частково визнавати принцип примату права ЄС щодо внутрішнього законодавства про права і свободи людини. Через це держави-члени і органи Співтовариств більше звертали увагу на питання захисту прав людини. Разом з тим, поступово з'являлись нормативні документи, в яких спостерігались намагання визначити основні права і свободи людини в межах ЄС. З часом це питання вирішилось підписанням Лісабонських угод і Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2009 року [3, 41].

Таким чином, з часів заснування ЄС зробив багато кроків на шляху становлення своєї власної системи захисту прав людини. Як від повного не визнання ідеї, що захист прав людини може мати примат над положеннями права ЄС, і аж до розробки власного переліку прав людини, що міститься у Хартії основних прав. До того ж з моменту підписання Лісабонської угоди, були запроваджені правові основи для приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини [4, 42].

Наразі механізм захисту прав і свобод людини в Європейському Союзі є багаторівневою системою, яка поєднує правові інструменти, судові органи та спеціалізовані агентства для забезпечення ефективного дотримання прав і свобод кожного громадянина. Цей механізм працює на різних рівнях – від національних систем правосуддя до наднаціональних інституцій, які мають право контролювати дотримання прав і свобод в межах ЄС[5, 27]. Механізм забезпечення прав і свобод є більш ширшим за змістом, оскільки також охоплює правове забезпечення та засоби реалізації прав.

Чітко визначеними є Копенгагенські критерії, яким повинні відповідати держави для вступу до Європейського Союзу (1993), серед яких політичні, а саме: членство вимагає, щоб країна-кандидат мала стабільні інституції, які гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу та захист меншин. Держави, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити фундаментальні принципи демократії та верховенства права безпосередньо в їхніх національних конституціях, але також впровадити їх у повсякденне життя суспільства[6, 13].

З огляду на це, рішення України набути членства в ЄС вивело на перший план питання вдосконалення національних механізмів забезпечення та захисту прав людини відповідно до європейських стандартів. Втім, загалом процес набуття Україною членства в Європейському Союзу виявився непростим, що наразі дає можливість виокремити низку аспектів, які насамперед потребують врегулювання.

Зокрема йдеться про те, що в ході адаптації законодавства України до права ЄС та його реалізації було виявлено низку проблем щодо забезпечення рівного доступу до правосуддя, справедливого та неупередженого захисту прав і свобод громадян у розумні строки, формування єдиної судової практики як чинника передбачуваності та прогнозованості правового регулювання; виконання рішень Європейського суду з прав людини; безсистемності та фрагментарності антидискримінаційного законодавства, його часткова невідповідність праву ЄС; забезпечення та захисту персональних даних в умовах воєнного стану та цифровізації та ін., що зумовлює необхідність їх комплексного правового врегулювання та гармонізації з європейськими стандартами.

Окремим є питання відповідності європейським стандартам механізму забезпечення прав людини та їх обмеження в умовах воєнного стану, запобігання надмірності, невизначеності, неконтрольованості та необґрунтованості таких обмежень.

При цьому слід зазначити, що інституції ЄС (Європейська комісія) неодноразово звертали увагу на це в моніторингових звітах, серед яких Звіт від 4 листопада 2025 р. щодо України в рамках Пакета розширення 2025 р., який містить оцінку прогресу України щодо адаптації законодавства України до права ЄС та оцінку динаміки реформування. Втім, проблеми залишаються не вирішеними, що безпосередньо впливає на прийняття рішення щодо вступу України до ЄС.

Детальніше з'ясування цієї проблематики насамперед вимагає чіткого розуміння того, що механізм забезпечення прав людини в Україні загалом має нормативну, інституційну та організаційну складові, які, у зв'язку із реалізацією політичного курсу європейської інтеграції, набуваючи нових рис трансформуються. При цьому ефективним такий механізм може бути лише в результаті комплексного та системного підходу до функціонування та взаємодії всіх цих складових, їх розгляду як єдиного цілого.

Щодо нормативної складової зазначеного механізму, то слід підкреслити її визначальний характер щодо інших складових, а також існуючий очевидний прогрес в цій сфері. Приведення національного законодавства щодо забезпечення прав людини відбувається в межах триваючої масштабної правової реформи та стосується переважно першого кластера – «Основи процесу вступу» України до ЄС, де однією з складових оцінки готовності вступу до ЄС є фундаментальні права.

Серед останніх подій: 14 травня 2025 року Уряд України прийняв розпорядження № 475 "Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 "Основи процесу вступу до ЄС", яким схвалив Дорожню карту з питань верховенства права, що охоплює реформування судової системи, посилення боротьби з корупцією, забезпечення фундаментальних прав, розвиток системи юстиції, а також питання свободи, безпеки та правопорядку, Дорожню карту з питань функціонування демократичних інституцій та план заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. Зокрема, це заходи, спрямовані на забезпечення рівності, недискримінації, збереження культурної ідентичності, мовних прав і ефективної участі представників національних меншин у суспільному та політичному житті [7, 10-11].

Дорожні карти важливі тим, що без виконання їх заходів Рада ЄС не зможе ухвалити рішення про відкриття кластеру фундаментальних прав. Окрім того, з метою своєчасної та ефективної імплементації права Європейського Союзу Урядом розроблено та планується затвердити Національну програму адаптації законодавства України до права Європейського Союзу. Національною програмою передбачено виконання близько 1000 цілей, якими 14 будуть впроваджені понад 1700 актів права Європейського Союзу. Досягнення цілей Національної програми планується шляхом виконання майже двох тисяч завдань, серед яких: внесення змін до законодавства України, проведення інституційних реформ, виконання завдань, спрямованих на запобігання корупції [8, 12, 13-14].

Стабільна інституційна складова як чітка вимога Копенгагенських критеріїв та передумова забезпечення прав людини та поваги до національних меншин, представлена наразі центральними органами виконавчої влади, Верховною Радою України, органами місцевого самоврядування, ін. державними органами та інституціями, що свідчить про комплексний і міжвідомчий характер реформ, а також необхідність тісної координації між усіма рівнями влади для досягнення визначених цілей. При цьому домінуючі позиції в процесі трансформації механізмів забезпечення прав людини наразі займає Уряд, ведучи переговори з інституціями ЄС та визначаючи чергові зобов'язання у правовій сфері, посунувши Парламент України на другий план та іноді презентуючи лише остаточні рішення щодо необхідності прийняття певних законів. Зазначене деструктивним чином впливає на динаміку правотворчого процесу з прийняття євроінтеграційного законодавства.

Загалом європейський досвід свідчить про провідну роль уряду щодо законодавчих ініціатив в національних механізмах забезпечення прав людини. Втім взаємодія Уряду та Парламенту має бути конструктивною та послідовною, націленою на досягнення єдиної мети – забезпечення відповідності правових засад та практики їх реалізації європейським стандартам.

Окрім цього, законотворчість шляхом ухвалення актів виконавчої влади, повинна бути обмеженою та належним чином обґрунтованою. Крім того, всі етапи законодавчого процесу, включаючи внесення законодавчих поправок, мають відзначатися найвищим рівнем прозорості, що дає громадськості можливість відстежувати цей процес у режимі реального часу. Інша пропозиція Європейської Комісії в цьому контексті полягає в тому, що законодавство, пов'язане з імплементацією acquis, бажано ухвалювати за участю спеціальних органів, процедур або парламентських структур, і воно має відповідати acquis. Мета вступу до Європейського Союзу повинна бути чітко визначена[9, 350]..

Таким чином, практичній площині правова політика може бути інструментом забезпечення системності та комплексності упорядкування об'єктивно існуючих суспільних відносин, які регулюються нормативно-правовими актами різних органів державної влади, за умови їх злагодженої діяльності. Зазначене зокрема, передбачає планомірну та перспективну діяльність суб'єкта законотворчості, його узгоджену, постійно-системну співпрацю з діяльністю виконавчої влади [10, 72].

Зазначене стосується і забезпечення належного контролю за реалізацією заходів, передбачених у документах трансформації, де встановлено чіткий механізм звітування Уряду, в т.ч перед Європейською комісією, що охоплює як горизонтальну, так і вертикальну координацію. Зокрема, передбачено обов'язкове щоквартальне звітування уповноважених суб'єктів щодо стану виконання заходів.[11, 11]

Важливо підкреслити, що за результатами реалізації вказаних завдань відбувається

систематичний діалог з Єврокомісією щодо стану виконання реформ, встановлений контроль за реалізацією заходів, передбачених у документах трансформації, чіткий механізм звітування, що охоплює як горизонтальну, так і вертикальну координацію. Зокрема, передбачено обов'язкове щоквартальне звітування уповноважених суб'єктів щодо стану виконання заходів. При цьому, для підвищення прозорості, відкритості та ефективності моніторингу використовується інформаційна система моніторингу виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції «Пульс вступу» — цифрова онлайн-платформа, яка забезпечує динамічне оновлення інформації про хід виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції.[12, 11]

Таким чином загалом створено механізми реалізації та контролю за цією діяльністю з боку європейських інституцій, що має бути індикатором готовності або неготовності України до набуття членства в ЄС. Внутрішні ж механізми та інструменти моніторингу реалізації євроінтеграційних реформ потребують удосконалення. Нагальною потребою є подолання інертності, удаваності та імітації виконання взятих на себе Україною єврозобов'язань та затягування інтеграційних процесів з боку уповноважених суб'єктів державної влади.

Висновки. Теоретично трансформація національного механізму забезпечення прав людини в Україні в умовах євроінтеграції має бути комплексним процесом структурних, нормативних та інституційних змін, спрямованих на приведення механізму забезпечення прав людини у відповідність до європейських стандартів, їх ефективної реалізації та утвердження принципу верховенства права.

Основою цього процесу є трансформація нормативної складової шляхом гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу та імплементації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в національне законодавство. При цьому створені таким чином правові засади вимагають інституційного та організаційно-фінансового забезпечення їх реалізації. Ключовим залишається налагодження конструктивної та скоординованої взаємодії між всіма уповноваженими суб'єктами, зміцнення інституційної стійкості, належного контролю, прозорості, підзвітності та передбачуваності діяльності владних суб'єктів, подолання формалізму та декларативності забезпечення прав людини, розриву між законодавчо закріпленими, відповідними європейським стандартам намірами та правореалізаційними реаліями. В сфері захисту прав людини актуальним залишається завершення судової реформи та упровадження європейських стандартів правосуддя, реформи правоохоронних органів, стабільної та неупередженої роботи антикорупційних органів влади, підвищення ефективності їх діяльності.

Список використаних джерел:

1. Гришко О.М. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки.* 2017. № 16. С. 34.

2. Статут Ради Європи. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

3. Мельник О.Г. Механізм захисту фундаментальних прав людини у Європейському Союзі: нормативні та правові гарантії забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2022. С. 41. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/8

4. Там само.

5. Васільєва Л.М. Механізм захисту прав і свобод людини: європейський досвід. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*. 2024. № 4 (30). С. 27. Режим доступу до журн.: https://economics.net.ua/ejopu/2024/No4/25.pdf. DOI: 10.15276/EJ.04.2024.3. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.14553471

6. European Council in Copenhagen. 21-22 Jne 1993. Conclusions of the presidency. P 13.

7. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2025 рік. 172 с. https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu

8. Там само.

9. Tanja Marktle The Power of the Copenhagen Criteria. *Croatian Yearbook of European Law and Policy* . 2(2). December 2006. P. 350. DOI:10.3935/cyelp.02.2006.23

10. Пархоменко Н. Ключові підходи до формування законодавства в аспекті його ефективності. *Юридичний журнал «Право України»*. 2025, № 4. С. 72. DOI:10.33498/louu-2025-04-069

11. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2025 рік. 172 с. https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu

12. Там само.

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 347.97/.99
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.3

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

СУДОВА ГІЛКА ВЛАДИ У ДОГОВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ З ЦАРАТОМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. – ОДНА ІЗ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

THE JUDICIAL BRANCH OF POWER IN THE TREATIES OF THE UKRAINIAN HETMANS WITH THE TSARATE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY IS ONE OF THE GUARANTEES OF PROTECTING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY

Стаття присвячена судовим гарантіям забезпечення прав і вольностей Війська Запорозького (Української гетьманської держави), що закладалися Б. Хмельницьким в Березневих статтях 1654 р. Укладений у Москві договір у царській і радянські літературі почасти називають «вічним», однак норми його були чинними лише на період гетьманування Б. Хмельницького. Положеннями угоди гарантувалося невтручання московської сторони в формування, організацію, діяльність судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького).

Однак кожен новий українсько-московський договір, що підписувався у другій половині XVII ст., істотно звужував обсяг повноважень судової влади в Україні. Як інститут захисту прав і вольностей українців, він не розвивався, як на те розраховував Б. Хмельницький, а деградував. Якщо за Березневими статтями 1654 р. передбачалися гарантії прав і вольностей Української держави, що забезпечувалися незалежністю українського судової влади від московського втручання, судове провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православного віросповідання, закладалася норма щодо реорганізації судової системи в Україні на кшталт повітових судів Великого князівства Литовського, зберігалися міські суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права, що у своїй практиці відповідно користувалися правовими джерелами німецького походження, то до кінця XVII ст. все перелічене було майже повністю згорнуте. В останніх договорах, укладених І. Мазепою з триумвіратом московських царів (Коломацькі 1687 р. і Московські 1689 р.), законодавець уникнув деталізації норм, що мали забезпечити охорону правоворядку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому).

Отож, за кілька десятиліть царату вдалося перетворити правосуддя із гаранта державного суверенітету у формальний інститут, що з кожною новою гетьманською угодою, деградував і неухильно рухався до повної інтеграції з московським судочинством.

Ключові слова: *Військо Запорозьке (Українська гетьманська держава), судова система, судова влада, судочинство, московсько-українські договори, права і вольності, гетьман.*

The article is devoted to the judicial guarantees of ensuring the rights and freedoms of the Zaporozhian Army (Ukrainian Hetmanate), which were established by B. Khmelnytsky in the March Articles of 1654. The treaty concluded in Moscow is partly called "eternal" in tsarist and Soviet literature, however, its norms were valid only for the period of B. Khmelnytsky's hetmanship. The provisions of the agreement guaranteed non-interference of the Moscow side in the formation, organization, and activities of the judicial power of the Ukrainian Hetmanate (Zaporozhian Army). However, each new Ukrainian-Moscow treaty signed in the second half of the 17th century narrowed the rights of the judicial power in Ukraine. As an institution for protecting the rights and freedoms of Ukrainians, it did not develop, as B. Khmelnytsky had hoped, but rather degraded. If the March Articles of 1654 provided for guarantees of the rights and freedoms of the Ukrainian state, which were ensured by the independence of the Ukrainian judiciary from Moscow interference, judicial proceedings were to be carried out only by elected judges from among the local nobility of the Orthodox faith, a norm was laid down for the reorganization of the judicial system in Ukraine along the lines of the county courts of the Grand Duchy of Lithuania, city courts were preserved, functioning on the principles of Magdeburg law, which in their practice accordingly used legal sources of German origin, then by the end of the 17th century. all of the above was almost completely curtailed. In a few decades, the tsarist regime managed to transform justice from a guarantor of state sovereignty into a formal institution, which with each new hetman agreement degraded and steadily moved towards full integration with the Moscow judiciary.

Key words: *Zaporozhian Army (Ukrainian Hetmanate), judicial system, judicial power, judicial proceedings, Muscovite-Ukrainian treaties, rights and freedoms, Hetman.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Для сучасної Української держави на порядок денний нині у чергове виходить проблема реформування інститутів судової влади. Успішність її проведення значною мірою залежить від масштабів врахування досвіду організації, формування та функціонування судової системи України у різноманітні періоди історичної минувшини. Надто важливими є епохи, коли народ (нація) згуртовано обстоювала свій державницький вибір і протистояла, як і нині, прямій агресії з боку сусідніх держав. Попри несприятливі чинники, насамперед, зовнішньополітичні, такий досвід дає змогу використати норми та положення, що грунтуються на ідеях індивідуального чи колективного мислення українських політиків та правників, спрямованих на збереження чи реформування однієї із гілок державної влади, а саме судової.

Чи не найважливішим для становлення Української держави був період Національно-визвольної війни (революції) українського народу під проводом Б. Хмельницького у середині XVII ст. Невдачі у протистоянні з військами Речі Посполитої змусили новонароджену державу шукати союзника і, зрештою, знайти протектора в особі Московського царства.

Впродовж останніх десятиліть опубліковано низку наукових праць, присвячених інститутам судової влади в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому), проте в розрізі гарантій прав і вольностей Війська Запорозького в договорах українських гетьманів з московськими царями вона розглядалася лише близько 100 років тому в роботі українського історика права в еміграції А. Яковліва. Фрагментарно проблема порушувалася І. Бойком, Б. Стецюком та авторським колективом навчального посібника «Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького)».

Потребу збереження недоторканною узвичаєну судову систему, як ніхто краще, розумів засновник Української держави, гетьман Б. Хмельницький. У ст. 1, розробленого в Чигирині проєкту договору з московським царем Олексієм Михайловичем від 17 лютого 1654 р., що складався з 23-х статей, йшлося про непорушність прав і вольностей козацької верстви в частині управління та судочинства, тобто в тих питаннях, котрі, на думку історика права української діаспори А. Яковліва, забезпечували внутрішню незалежність держави [1, с. 22].

У кінці березня 1654 р. боярами і царем проєкт договору, представлений українською делегацією, був ратифікований, проте оригінал його до нині не знайдений [2, с. 31-35]. В остаточному варіанті він складався з 11-ти статей. Ст. 1 української редакції була ухвалена без змін, у цілому: «…підтвердити права і вольності наші військові, як із віків бувало у Війську Запорізькому, що своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не втручалися, і від старшин своїх щоб товариство судилося: де три козаки, там два третього судити мають» [3, с. 239].

Ст. 3, що також була ухвалена в оригінальному вигляді, визначала той суспільний стан, який мав здійснювати судочинство. Гетьман і його оточення вважало, що правосуддя в Україні могло чинити лише шляхетство православного віросповідання, щоб «… за своїх шляхетських вольностях перебували і між себе старшин на уряди судові обирали, і добра свої і вольності мали, як за Королів Польських бувало…» [3, с. 239].

Із тексту проєкту договору слідує, що Б. Хмельницький, домагаючись від Москви збереження існучої в Україні системи судочинства, мав намір реорганізувати її згодом, на що вказує зміст тієї ж статті 3. Мої колеги, ймовірно, прогледіли цю норму, коли стверджували, що ст. 1 аналізованого документу, під непорушністю прав і вольностей козацького стану мала на увазі, у тому числі, й збереження традиційної системи судів, зокрема копних, сотенних, полкових та Генерального суду [4, с. 123]. Розробники української редакції від 17 лютого 1654 р., на нашу думку, ще глибше занурилися в традиції судочинства, адже найдосконалішою і найефективнішою для творців Української держави була система так званих «статутових судів» Великого князівства Литовського, про що довідуємося з таких слів: «Суди земські і міські через тих урядників, яких вони самі собі добровільно виберуть, виправлені бути мають..» [3, с. 239-240]. Саме в такій редакції ст. 3, котру «бояре приговорили», й була затверджена самодержцем московським.

Для організації роботи судових установ у містах Української гетьманської держави (Війська Запорозького) ключове значення мала ст. 4, на яку дослідники історії українського судочинства не звертали належної уваги, бо на пряму про правосуддя у ній не йшлося. Норму ратифікували із окремим змінами. У первісному варіанті української редакції вона покладала відповідальність за справедливий збір доходів на вибраних достойників із числа місцевого населення. Однак до українського варіанту статті були внесені корективи. У остаточній редакції конкретизувалися посадовці винятково із числа міщан, що мали збирати «грошові і хлібні доходи». У їхньому переліку опинилися міські урядники (війт, бурмістр, райці, лавники), які зібраний прибуток мали не самостійно передавати до Москви, бо їм, відповідно до сенсу зміненої норми, царат не довіряв, а за допомогою людей, призначених царем, або «тих людей, кого для того збору до казни государ пришле, над тими збирачами **наглядати, щоб робили правду**» [3, с. 240].

Як бачимо, ст. 3 у зміненому варіанті, затвердженому царем і боярами, регулювався не лише збір податків у містах із магдебурзьким правом, а й визначено посадовців, котрі цей процес мали забезпечити. Серед них ті, що уповноважувалися на виконання судових функцій, а саме лавники і війт. Лавниками називалися судді карного (кримінального) суду, війтом – посадовець, що його очолював.

Отже, проєкт договору Української гетьманської держави (Війська Запорозького) з Московським царством від 17 лютого 1654 р. та документ, ратифікований у редакції 27 березня того ж року з окремими змінами у частині організації судової влади, передбачав:

– по-перше, незалежність українського судової влади від московського втручання;

– по-друге, судове провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православного віросповідання;

– по-третє, закладалася норма щодо реорганізації судової системи в Україні на кшталт повітових судів Великого князівства Литовського – земських, гродських, підкоморських;

– по-четверте, зберігалися міські суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права, що у своїй практиці відповідно користувалися правовими джерелами німецького походження. Історія російського судочинства не представлена жодним судом чи містом, в основі якого б лежало магдебурзьке право, окрім колишнього українського містечка Погар Глухівського повіту Малоросійської губернії [5, с. 20].

– по-п'яте, лавники у містах з магдебурзьким правом мусили виконувати не властиві для судового органу, що спеціалізувався на карних справах, допоміжні функції, а саме збирати податки під наглядом контролерів із Москви.

Отже, укладений у Москві договір 1654 р., що в літературі отримав назву Березневі статті Б. Хмельницького, верифікований як «вічний», однак норми його були чинними лише на період гетьманування Б. Хмельницького. Положеннями угоди гарантувалося невтручання московської сторони в формування, організацію, діяльність судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького), що забезпечувалося ст. ст. 1, 3, 4.

Обрання нового гетьмана мало супроводжуватися не лише наданням йому гетьманської булави, а й укладенням нового договору між Москвою і Україною, що пролонговував Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р. Він складався з двох частин. З одного боку – так звані «старі статті», або «прежніє», тобто текст у редакції 27 березня 1654 р., а з другого – «нові» запропоновані однією договірною стороною, а затвержені іншою.

Уже під час обрання гетьманом Ю. Хмельницького у 1659 р. у Переяславі, саме такий формат пролонгації договірних відносин був застосований. Щоправда, під тиском багатотисячного московського війська, що в цей час перебувало на Лівобережній Україні, замість 11 статей батька в редакції 27 березня 1654 р., сином підписано 14 статей, частина із яких була сфальшованою. «І надалі, починаючи від Ю. Хмельницького, – цілком слушно зазначають автори названого вище навчального пісібника, – підроблені статті в нових редакціях, подавалися Московською державою новообраним гетьманам під іменем «Березневих статей 1654 року» та стверджувалися їхньою присягою та царськими грамотами» [4, с. 119].

Слід зазначити, що 1 та 2 статті «старої» редакції Березневих статей від 27 березня 1654 р., котрі регулювали організацію правосуддя у Війську Запорозькому, залишалися незмінними, а «нові» 19 статей, нав'язаних московською владою Ю. Хмельницькому, були затверджені за формулою «і гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь на Раді, вислухавши ці статті, приговорили бути так, як у них написано».

Збір податків, як і в нормах «прєжніх» статей Б. Хмельницького, покладався на війтів, бурмістра, райців, лавників, що їх мали передавати до Москви за попередньо затвердженими правилами. Настільки важливою для царату було це положення можна зрозуміти, адже в договорі його положення дублюється, спочатку воно унормоване статею 2, а потім ще й статею 11. Про можливість реорганізації судової системи України, що зафіксовано в редакції Березневих статей від 27 березня 1654 р., у цьому документі вже жодним чином не йшлося.

Наміри узаконити перебування московських військ Україні приховані у ст. 5, де міститься положення про дислокацію «воєвод с ратними людьми в черкаських городах, в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві» для «охрани от неприятелей». У місцях свого перебування воєводам і ратникам прописано не порушувати права і вольності місцевого люду, а в разі недотримання цієї рекомендації, передбачалося відповідне покарання [Рігельман с. 305-306]. Щоправда, юрисдикція яких судів поширювалася на цей вид правопорушень, договором не визначалося. Наявна практика тогочасних українських судів також не дає чіткої відповіді на порушене питання.

Отже, текст Березневих статей Б. Хмельницького 1654 р. був підмінений, а підписані Ю. Хмельницьким у 1659 р. сфальшовані московською стороною статті в подальшому стали основою для майбутніх договорів між Військом Запорозьким і царатом. Відомий український дослідник Ю. Мицик у зв'язку з цим зазначав, що після поставленого підпису сином великого гетьмана, змінилася сама парадигма політичних відносин між двома державами, «з рівноправного партнера Росії у своєрідній конфедерації,

Українська держава перетворилася в автономну одиницю імперії» [6, с. 65].

Після зречення Ю. Хмельницького від влади, ймовірно, у 1663 р. Україна розділилася на Правобережну, що перебувала під юрисдикцією Речі Посполитої, а гетьманування здійснював П. Тетеря, та Лівобережну, що залишалася під протекторатом Москви на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком. Згодом на Лівобережжі прибічники московської політики, здобувши прихильність низів (черні), запорожців та розташованих тут московських військ, отримали більшість на Чорній раді в Ніжині 17-18 червня 1663 року, де І. Брюховецький був обраний гетьманом Війська Запорозького, перемігши помірковане крило Я. Сомка та В. Золотаренка.

І. Брюховецький, оин із трьох гетьманів, хто за свою каденцію двічі укладали угоди з царатом, один раз у 1663 р. у Батурині, де у п'яти статтях-додатках до Переяславського договору Ю. Хмельницького, жодне положення про судовий устрій чи судочинство не відклалося, а другий раз у 1665 р. за участі представницької делегації з України, що складала 296 чоловік, у Москві. Він, здавалося б, як і Б. Хмельницький, також відносив судову систему до інститутів забезпечення прав і стародавніх вольностей козацьких, про що йдеться у ст. 2 договірних статей із царем, що увійшли в літературу під назвою Московських. Не дарма ж, вона зафіксувала такі умови угоди: «… щоб стародавні права і вольності козацькі, Він, Великий Государ, пожалував і зволив підтвердити, і щоб козаків старшина козацька, тобто, гетьман, судді, полковники, сотники та отамани у війську, по містах би і по селах, проти прав та звичаїв стародавніх військових, судили і карали, а в ті суди козацькі і військові права ні боярин, ні воєвода, ні стольник, ні інша начальна особа вступатися і козака у війську, і по містах, і по селах, судити і карати не має і не буде повинен, окрім вищевказаної старшини козацької, ніж права, вольності та суди військові, у статтях з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом Запорозьким, укладеними, та у статтях Переяславських та Батуринських, збережені є» [3, с. 358].

Зміст Московських статей І. Брюховецького від 22 жовтня 1665 р., нарешті регулює відповідальність ратників за завдані шкоди місцевому козацькому населенню. Якщо в Батуринських статтях трирічної давнини це питання не знайшло свого вирішення, то за якість превенції цивільних правопорушень, вчинених щодо козаків, їхнього нерухомого майна (дворам, хуторам, займанщинам, сіножаттям, гаям, садам та городам), відповідно до угоди 1665 р., відповідальність покладалася на царських воєвод, а в разі вчинення таких дій – покарання з боку тих самих посадових осіб (ст. 5 Московських статей).

З огляду на появу нової моделі організації публічного адміністрування у Війську Запорозькому, де віднині посполиті та інші верстви, окрім козаків, потрапляли під управління царських воєвод, до гетьманських статей потрапила й норма, що передбачала надання жалуваних грамот на володіння магдебурзьким правом тим містам, що втратили їх, як вважають окремі історики, за наказом І. Брюховецького [7, с. 280]. Насправді, текст останньої ст. 10 вказує, що гетьман не з власної ініціативи позбавив «привілеїв королівських міщан», а лише виконав указ «великого государя» і перевів цю суспільну верству у підпорядкування Малоросійського приказу. Усуваючи хибу, відповідальність за яку І. Брюховецький взяв на себе, нині він «до лица земли припадаючи, покорно милость у престола государского просит» на відновлення прав міського самоврядування [3, с. 363].

Попри низку положень, ухвалених з метою збереження незалежності судової системи Української гетьманської держави (Війська Запорозького), Московські статті 1665 р. І. Брюховецького, що позиціонував себе «великого государя його царської величності холоп», за оцінкою дослідників В. Смолія і В. Степанкова, наслідки гетьманування перетворили Україну з унітарної козацької держави на конфедерацію Правобережної, Лівобережної Гетьманщини та Запорожжя. «Характерно, – підсумовують відомі українські вчені, – що старшини, козаки і поспільство усіх трьох політичних утворень постійно декларували свою відданість справі єдності держави й доклали максимум зусиль до реалізації цих планів, однак усі їхні наміри й дії оберталися новою руїною для України» [8, с. 85].

7 червня 1668 р. І. Брюховецький загинув під час проведення козацької ради поблизу с. Диканьки (Полтащина) від рук лівобережних козаків. За наказом П. Дорошенка його було поховано у м. Гадячі з усіма гетьманськими почестями в місцевій соборній церкві, що була зведена на кошти вбитого гетьмана [9, с. 45].

За кілька місяців, у грудні 1668 р. гетьманом Війська Запорозького було обрано Д. Многогрішного, що 13 січня наступного року у м. Глухові отримав підтвердження на булаву від представника московського царя, князя Г. Ромодановського. Саме тут відбулося ухвалення договору, що отримав назву Глухівського, яким поверталися права і вольності, передбачені умовами договору Б. Хмельницького 1654 р. [5, с. 198]: «Великий государ, його царська пресвітла величність, ударував гетьмана і все військо цього боку Дніпра правами й вольностями за колишнім їхнім правом, і їхні права та вольності ні в чому не порушуватимуться» [3, с. 397].

Ст. 3 присвячена гарантіям збереження системи судочинства, запровадженої Березневими статтями Б. Хмельницького 1654 р.. На етапі її обговорення консенсус давався важко, адже українська сторона не погоджувалася з розміщенням царських воєвод у окремих

українських містах. Якщо Г. Ромодановський наполягав на їхньому розташуванні, то гетьман Д. Многогрішний спільно з чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, домагалися виведення гарнізонів за межі України. Унаслідок пошуків компромісу, сторони прийшли до ухвалення рішення про перебування царських гарнізонів лише у 5-ти ключових містах – Києві, Ніжині, Острі, Переяславі та Чернігові [10, с. 95]. Воєводам заборонялося втручатися у справи місцевого самоуправління, судочинства, а збір податків до царської казни покладався на гетьмана і йому вірних людей [11, с. 125]. У разі порушення ратними людьми прав жителів «городів і міст чи сіл і деревень», на підставі чолобитної до царя і за його указом, справи мали розглядатися воєводами. З метою «повної правди і розправи» при воєводах створювалися суди для української людності за участі «знатних, добрих і розумних» місцевих жителів. Можна лише здогадуватися, що мова йде про обраних, а не призначених членів суду, відповідно до положень Березневих статей Б. Хмельницького 1654 р..

На загал, дослідники історії українського права суголосно відзначають ключове місце Глухівських статей 1668 р. у текстах майбутніх московсько-українських відносин, подекуди порівнюючи силу їхнього правового впливу з Березневими статтями Б. Хмельницького у редакції 1654 р. «Вони послужили за зразок для наступних договорів, – зазначав свого часу А. Яковлів, – і на них посилалися, як на основні статті, що регулювали відносини України й Москви після Московського договору 1665 р.» [1, с. 103-104].

1672 р. ознаменувався підписанням Конотопських статей, що стали наслідком виборів нового гетьмана І. Самойловича, котрі відбулися на генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом. Новообраний очільник Української гетьманської держави (Війська Запорозького) склав присягу на вірність московському царю, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. і підписав 10 нових статей [12, с. 50]. На думку сучасного дослідника В. Горобця, нові статті мали на меті пояснити або уточнити основний текст договору [13, с. 45].

З огляду на те, що частина козацької старшини, до якої належав і І. Самойлович, допомогла царату змістити Д. Многогрішного, затримати його і передати Москві, де його «на все життя заслали до Сибіру разом із братом та цілою родиною» [14, с. 35] , вона отримала процесуальні привілеї при здійсненні правосуддя. За ініціативи козацької старшини до ст. 3 Конотопської угоди 1672 р. були внесені положення, якими передбачалося притягнення їх до карної відповідальності лише з дозволу старшинської ради, бо, мовляв, від попереднього гетьмана, «изменника Демка» вони терпіли «неволю і жорстокості» при здійсненні судочинства. У разі, коли хтось із представників козацької старшини опиниться під підозрою, то вина його має бути доведена виключно військовим судом. Ідентична модель вчинення правосуддя мала застосовуватися як для представників військового товариства, так і для посполитого населення, тобто селянства.

Відтак, з одного боку цими нормамим обмежувалися повноваження гетьмана у частині притягнення козацької верхівки до карної відповідальності, а з другого – на законодавчому рівні впроваджувалося верховенство суду, що у сьогоднішніх умовах правової дійсності корелюється з таким поняттями, «верховенство права» та «презумпція невинуватості».

Інститути судової влади мали вирішувати земельно-межові питання, що виникли між Україною, Москвою та Річчю Посполитою унаслідок підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Вони постали на кордоні між білоруським і українським землями по річці Сож, де за доби Д. Многогрішного поселилася велика кількість «малоросійских жителей». За умовами ст. 5 Конотопського договору 1672 р. розмежування по кордону між державами покладалося на межові і розправні суди, що створювалися як поляками, так і їхніми опонентами, і мали «съехався в те краи, учинив во всякой правде и истинне пред святым Евангелием обещание, межи осмотрят и всякую справедливость учинят, как будет пристойно» [15].

Військові успіхи україно-московського війська на Правобережній Україні впродовж 1673-74 рр. призвели до об'єднання українських територій під скіпетром московського царя. До березня 1674 р. усі українські міста Правобережжя, крім Чигирина, підкорилися об'єднаним військам і склали присягу царю. У зв'язку з цими обставинами, у м. Переяславі була проведена генеральна козацька рада, на якій І. Самойлович був обраний гетьманом обох берегів Дніпра.

Другий Переяславський договір 1674 р., як йменується він в літературі, був укладений козацькою старшиною, полковниками десяти правобережних полків із царем. Особливість договору полягала в тому, що гетьман І. Самойлович «статей не підписував, присяги не приймав і в тексті його прізвище не згадується» [5, с. 200]. Статті укладалися з правобережною козацькою старшиною на чолі з обозним І. Гулаком, вони ж і склали відповідну присягу.

Зміст другого Переяславського договору 1674 р., що складався із 20 статей, своїм джерелом мали здебільшого Глухівський і Конотопський договори українських гетьманів з московським царем, проте ст. 2 і 5 першої угоди, якою затверджувалися права і вольності Війська Запорозького, була проігнорована. Ст. 12 повністю відтворила ст. 3 Конотопської угоди 1672 р. Нею відповідальність за доведення винуватості

особи, підозрюваної у вчиненні злочину, покладалася на місцеві суди.

Отож Глухівські 1668 р. і другі Переяславські статті 1674 р. не гарантували незалежність українського судової влади від московського втручання. У них не знайшлося місця й організації інститутів судової влади в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) на основі виборності судового корпусу, що є свідченням істотного обмеження українського судочинства, порівняно із Березневими статтями Б. Хмельницького 1654 р.

Донедавна вважалося, що останньою угодою Війська Запорозького з Москвою у XVII ст., були Коломацькі статті 1687 р., укладені між гетьманом І. Мазепою і старшиною, з одного боку, та московським царями Іваном, Петром та царівною Софією, з іншого [5, с. 198-199]. «Насправді ж у 1689 р., – зазначає дослідниця із Санкт-Петербургу Т. Яковлева-Таїрова, – під час поїздки Мазепи до Москви, де він став свідком Наришкінського перевороту, за наполяганням гетьмана були ухвалені нові статті, які ми називаємо Московськими» [16, с. 450]. Статті 1689 р. були укладені від імені співправителів, царевичів Івана та Петра. Політичні зміни в правлячій ієрархії, що відбулися незадовго до приїзду українського гетьмана до Москви, з нового договору усунули будь-які згадки про «велику государыню Софію Олексіївну».

Отож Івану Мазепі довелося двічі укладати договори з Москвою. Якщо Коломацькі статті 1687 р. з'явилися на підтвердження факту виборів гетьмана та з метою забезпечення правового регулювання між протектором (Москвою) і протегованим (Військом Запорозьким), то Московські статті постали з ініціативи самого І. Мазепи, в тексті яких містилися значні поступки Україні з боку царату [17, с. 236]. Лицемірство з боку московитів помітив сучасник вивчення історії України доби Української гетьманської держави (Війська Запорозького) О. Рігельман, який, описуючи зміст Коломацьких статей, красномовно занотував: «знатнейшие козаки […] почти совсем согласны были с заключенным в Глухове трактатом, кроме того, ***что в иных местах нечто прибавлено, а в других убавлено было, для большего обнадеживания о верности козаков»*** [3, С. 495-500].

Як у Коломацькій угоді 1687 р., так у Московських статтях 1689 р. відсутні прямі відсилання на статті Богдана Хмельницького в редакції 27 березня 1654 р. чи на будь-які інші договори, укладені українськими гетьманами. Фактологічно не підтвердженою є думка дослідника Я. Гірича про те, що у царській резолюції на статті договору 1687 р. містяться згадки про відновлення взаємин між Москвою і Україною на основі угоди з Б. Хмельницьким. У Коломацьких статтях, на відміну від Глухівських статей 1669 р., де йдеться про «давніші права та вольності», надані Б. Хмельницькому та іншим гетьманам і всьому Запорозькому війську, відсутня жодна згадка про засновника Української гетьманської держави. Проте не можна не погодитися з іншим висловом дослідника про те, що зміст Коломацького договору І. Мазепи 1687 р. «виглядав як знущання над текстом і духом Березневих статей» [18, с. 184]. У обох договорах (Коломацьких 1687 р. та Московських статтях 1689 р.) вживаються терміни, позначені як «прежние», «стародавние», «належащие ваши права и вольности», але про які саме, в документах не уточнюється.

Про функціонування інститутів судової влади йдеться лише в ст. 12 угоди. Вона, як і 17 із 22 статей Коломацького договору, відтворює положення Глухівських статей 1668 р. жодним чином не розширюючи і не звужуючи повноваження національних органів правосуддя. У ній мовится про те, що в разі суперечок між місцевими жителями, гетьман і старшина мають «смотреть и остерегать накрепко и о том писать к Великим государям» [19, с. 17]. За своїм змістом стаття не містить чіткої правової визначеності категорії судів, що мали розглядати справи. Судочинство чинилося у форматі існуючих судів з метою «унимать и наказывать и казнить смертью по правах их» тих осіб, які мають суперечки. Ключовим у цій статті є посилання на те, що в основі матеріального і процесуального права, мають бути норми, постановлені «на прежних радах» [19, с. 18]. У цьому випадку законодавець уникнув деталізації норм, що мали забезпечити охорону правоворядку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому). Щоправда, підписана 13 жовтня 1687 р. московським триумвіратом царів жалувана грамота на уряд гетьмана І. Мазепи вносила істотні корективи до процесуального права України. У одній із статей згаданого документу уточнювалося, що судочинство мало здійснюватися не тільки на підставі місцевого права, а й у відповідності з Соборним Уложенням 1649 р. – чинним джерелом карного та цивільного законодавства Московського царства. Вперше в договірній практиці України і Московського царства з боку останнього було запропоновано в українському судочинстві використовувати не лише місцеве право, а й законодавство держави-протектора.

Договори, укладені І. Мазепою в частині організації судочинства, позбувавилися рис гарантів державного суверенітету, що закладалися Б. Хмельницьким у Березневих статтях 1654 р.. «Складені в умовах надзвичайно несприятливих для української сторони, вони були безперечним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну […] Й лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними» [20], – такий висновок О. Оглоблина є, на нашу думку, надто оптимістичним.

Отож з моменту укладення Березневих статей Б. Хмельницького з Москвою у редакції 27 березня 1654 р. і до підписання Коломацьких 1687 р. та Московських статей 1689 р. І. Мазепою національні інститути судової влади пройшли інволюційний шлях. Якщо положення Березневих статей забезпечували суверенітет судової влади Української гетьманської держави (Війська Запорозького), адже в їх основі лежали такі принципи як незалежність українського судової влади від московського втручання, судове провадження мали здійснювати лише обрані судді із числа місцевої шляхти православного віросповідання та зберігалися суди, функціонуючі на засадах магдебурзького права, що у своїй практиці керувалися правовими джерелами німецького походження, то до кінця XVII ст. ситуація змінилася. Глухівські 1668 р., Конотопські 1672 р. Другі Переяславські 1774 р. і особливо Коломацькі статті 1687 р. обмежили самостійність національних судів. Унаслідок внутрішніх суперечностей в середовищі української старшини та наполегливості Москви щодо ліквідації Української держави, судова система зазнала істотних збитків. За 30 років царату вдалося перетворити правосуддя із гаранта державного суверенітету у формальний інститут, що з кожною новою гетьманською угодою, деградував і неухильно рухався до повної інтеграції з московським судочинством.

Список використаних джерел:

1. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава: [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; т. 19, кн. 3). 175, [3] с.
2. Див. Захарченко П. Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 року: міф чи правова реальність (спроба юридичної оцінки). *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2018. № 2. С. 31-35**.**
3. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 767 с. (Пам'ятки історичної думки України). 768 с.
4. Будник С. І., Прус В., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навчальний посібник. К, 2017. 242 с.
5. Див.: Захарченко П. Історія українського права: навчальний посібник. К., 2019. 432 с.
6. Мицик Ю. Тиміш та Юрій Хмельницькі. Харків: Фоліо, 2010. 129 с.
7. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. К. : Парлам. вид-во, 2019. (Серія «Політичні портрети). 440 с.
8. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. К.: Темпора, 2011. 631 с.
9. Чухліб Т. Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663–1668 рр. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 31-46.
10. Величко Самійло. Літопис. У 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1991. 640 с.
11. Бєлашов В. А. Глухівські статті 1669 р., що були прийняті у 1669 році. *Сіверщина в історії України.* 2019. Вип. 12. С. 124-126.
12. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату у 1672-1686 рр. https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/752dd986-e3d8-4625-9f2e-861127629f4c/content.
13. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К., 1995. 70 с.
14. Дорошенко Д. Нариси історії України. У 2-х т. (Репринтне видання 1966 року). Т. 2. Мюнхен-Київ, 1992. 355 с.
15. Конотопські статті 1672 р. Сайт доктора історичних наук, професора П. Гай-Нижника. https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1672%20(06)%2017.konotop.php.
16. Яковлева Т. Московські статті Івана Мазепи. *Український археографічний щорічник*. 2006. Вип. 10/11. С. 450-457.
17. Яковлева Т. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи. *Український історичний журнал.* 2006. № 5. С. 235-237.
18. Гирич Я. М. Московські статті 1689 р. як джерело з історії українсько-російських відносин. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 183-187.
19. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории : [в 2 ч.] / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва : В Унив. Тип., 1858-1859. Ч. 1 : 1649-1687. 1858. IV, 339, [1] с.
20. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. http://litopys.org.ua/coss3/ohl07.htm.

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.5+342.7
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.4

Марцеляк О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академія наук України
ORCID: 0000-0001-6686-0255

ВІЙСЬКОВИЙ ОМБУДСМАН ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

MILITARY OMBUDSMAN AS AN INSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVICEMEN IN UKRAINE

У статті звертається увага, що сьогодні, в умовах російської агресії, значно погіршився стан дотримання прав вітчизняних військовослужбовців, що вимагає удосконалення конституційно-правового механізму їх захисту. Досліджується правова природа військових омбудсманів як спеціалізованих правозахисних інституцій, що позитивно зарекомендували себе в цілому ряді розвинутих демократичних держав, історія їх запровадження, моделі, ефективні наслідки їх функціонування.

Значну увагу в роботі присвячено аналізу правового статусу вітчизняної моделі Військового омбудсмана – порядку його призначення, завданням, повноваженням, організації роботи, співпраці з командирами (начальниками), органами військового управління (органами управління), правоохоронними органами, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від підпорядкування і форми власності, їх посадовими та службовими особами. Звернуто увагу на необхідність деякого удосконалення національної моделі цієї спеціалізованої інституції.

Зроблено висновок, що для України в умовах війни запровадження інституту Військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнила існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприяє підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, яка під її впливом стає більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантує «демократизацію» військової бюрократії.

Ключові слова: *права людини, права військових, забезпечення прав військовослужбовців, механізм захисту прав людини, омбудсман, військовий омбудсман.*

The article draws attention to the fact that today, in the conditions of Russian aggression, the state of observance of the rights of domestic servicemen has significantly deteriorated, which requires the improvement of the constitutional and legal mechanism for their protection. The legal nature of military ombudsmen as specialized human rights institutions that have proven themselves positively in a number of developed democratic states, the history of their introduction, models, and the positive consequences of their functioning are investigated.

Considerable attention is paid in the work to the analysis of the legal status of the domestic model of the Military Ombudsman – the procedure for his appointment, the organization of work, cooperation with commanders (chiefs), military management bodies (management bodies), law enforcement agencies, other state bodies, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations regardless of subordination and form of ownership, their officials and service personnel. Attention is drawn to the need for some improvement of the national model of this specialized institution.

It is concluded that for Ukraine in the conditions of war, the introduction of the institution of the Military Ombudsman is not just timely, it is extremely necessary. The emergence of this institution, on the one hand, supplemented the existing means of protecting the constitutional rights and freedoms of the military, on the other hand, contributes to maintaining their faith in justice, which in general neutralizes the wary attitude of servicemen towards the authorities, which under its influence become more responsive to the needs and requests of servicemen, which ultimately guarantees the "democratization" of the military bureaucracy.

Key words: *human rights, military rights, ensuring the rights of servicemen, human rights protection tools, ombudsman, military ombudsman.*

Постановка проблеми. Війна в Україні актуалізувала питання дотримання прав людини в цих умовах і вироблення нових підходів правового врегулювання суспільних явищ, пов'язаних з їх захистом. Особливо звертає на себе увагу проблема забезпечення прав військовослужбовців, оскільки внаслідок специфічних умов проходження ними служби під час військової

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

агресії росії більшість існуючих юридичних механізмів захисту їх прав не працюють чи втрачають свою дієвість. Тому сьогодні має бути напрацьована та законодавчо врегульована нова філософія забезпечення прав військовослужбовців, яка має являти собою потужний конституційно-правовий механізм правозахисту на основі людиноцентриського підходу розуміння їх статусу та ролі в захисті незалежності й територіальної цілісності нашої держави. При цьому важлива роль в цьому механізмі повинна відводитися новоствореній інституції – Військовому омбудсману – як такого спеціалізованого інституту, що розуміє специфіку проходження особою військової служби, особливості реалізації прав військовослужбовців і, на наш погляд, здатний значно покращити ситуацію з дотриманням прав і свобод вітчизняних військових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На характеристиці загальної правової природи інституту омбудсмана зупинялися такі вітчизняні науковці як Банах С.В., Батанов О.В., Барабаш Ю.Г., Говоров В., Голяк Л.В., Закоморна К.О., Майданник О.О., Наулік Н.С., Рябовол Л.Т. та інші. Однак поза увагою цих вчених залишився аналіз статусу спеціалізованого військового омбудсмана або ж він здійснений без урахування нещодавно запровадженої в Україні його моделі, що актуалізує предмет нашого дослідження.

Метою пропонованої статті є характеристика правового статусу Військового омбудсмана в Україні і на основі аналізу зарубіжних моделей цієї інституції виробити шляхи удосконалення його конституційно-правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час**,** виходячи з чинного законодавства, проблемами військовослужбовців в основному опікувався Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, в офісі якого працює окремий представник Уповноваженого з прав людини в системі органів сектору безпеки й оборони. Але такий стан призводив до нарікань з боку військовослужбовців, які скаржилися, що доволі часто уповноважений просто їм відповідає, що це не його повноваження, або це не сфера його діяльності. [1].

Внаслідок цього екс-Міністром оборони України Рустемом Умєровим та Президентом України Володимиром Зеленським була висловлена ідеї створення в нашій країні посади військового омбудсмена для службовців сил оборони. Така ініціатива була схвально сприйнята громадськістю та й самими військовими, оскільки інститут військового омбудсмана давно зарекомендував себе як ефективна правозахисна інституція в цілому ряді розвинутих демократичних країн.

Вперше посаду військового омбудсмана засновано парламентом Швеції 19 травня 1915 року. Надалі позитивна практика діяльності шведського спеціалізованого омбудсмана у військовій сфері була врахована іншими країнами. Зокрема у 1952 році військового омбудсмана запроваджено у Норвегії, у 1956 році – в Німеччині, потім і в інших країнах світу (Ізраїль, Швейцарія, Австралія, Боснія і Герцеговина, США тощо). Сьогодні нараховується більше 25 країн, де успішно функціонують ці правозахисні інститути. А в Канаді навіть паралельно функціонує дві спеціалізовані інституції, які займаються захистом прав військовослужбовців – омбудсмен у справах Міністерства національної оборони і Збройних сил та омбудсмен у справах ветеранів. При цьому перший займається питаннями захисту прав військових дійсної служби, а другий приймає і розслідує скарги від ветеранів збройних сил.

Запровадження цілим рядом країн таких спеціалізованих правозахисних інституцій пояснюється декількома причинами, по-перше, тим, що військовослужбовці належать до соціальної групи, яка має особливий статус, пов'язаний зі специфікою їх діяльності (ієрархічна природа армії утруднює розв’язання проблем захисту прав військовослужбовців у будь-якій державі), по-друге, вони зазнають найбільш активного юридичного впливу, оскільки, окрім загальних законів, на них поширюються спеціальне законодавство, яке регламентує порядок проходження військової служби [2, с. 264-275], по-третє, це бажання зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами, по-четверте, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків, по-п’яте, це прагнення створити незалежний механізм контролю, який би дозволив здійснювати нагляд за якістю дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах [3, с. 11-12].

Хоча це не єдині причини введення такого роду спеціалізованих омбудсманів. У деяких країнах їх запровадження супроводжувалося певними проблемами в середині самих збройних сил чи які мали місце у військовій сфері держави. Так, наприклад, у Канаді інститут військового омбудсмана був створений у 1998 році після серії скандалів, пов’язаних з порушенням прав військових країни під час їх участі у миротворчій місії в Сомалі у 1992-1993 роках. Так само у Великій Британії військового омбудсмана було запроваджено в 2006 році у зв’язку зі скандалом, який мав місце на одній з військових баз, де загинули новобранці. Проте такі обставини введення спеціалізованої інституції захисту прав військових не є закономірністю, а радше розглядаються як надзвичайні причини.

У країнах, де функціонує ця інституція, мають місце різні його моделі. Зокрема, можна виділяти різновиди військових омбудсманів, статус

яких визначений на рівні: а) Конституції і уточнений поточним законодавством країни (Албанія, Аргентина, Німеччина, Гондурас, Колумбія, Мексика, Намібія, Польща, Румунія, Перу, Венесуела); б) закону держави (Боснія і Герцеговина, Коста-Ріка, Ірландія, Велика Британія); в) підзаконних нормативних актів (Канада – постанова уряду).

Безумовно, що визнання статусу військового омбудсмана на рівні Основного закону підвищує його авторитет, окреслює особливу роль і значення для суспільства і країни, прирівнює його до вищих органів державної влади, легітимізує його правове становище і виступає гарантією його довгострокової діяльності, оскільки припинити його функціонування можна тільки на підставі внесення відповідних змін до Конституції, що значно важче зробити, ніж внести зміни до звичайного закону.

В той же час відзначимо, що на сьогодні зарубіжна практика не знає прикладів, коли б статус військового омбудсмана нівелювався по причині того, що він врегульований не на рівні Основного закону, а звичайним законом чи підзаконним нормативним актом. Це пов'язано з загальновизнаним суспільним авторитетом інституту омбудсмана взагалі, бажанням зміцнити механізм захисту прав військовослужбовців, високою ефективністю його правозахисної роботи, підтримкою громадянським суспільством цієї інституції та іншими чинниками.

По-друге, щодо місця в механізмі державної влади виділяють: а) парламентські моделі військових омбудсманів (Австрія) і б) моделі омбудсманів, які функціонують в лоні виконавчої гілки влади (Австралія, Бельгія, Франція, Голландія, США, Словенія та ін.).

Парламентські моделі спеціалізованих омбудсманів характеризує те, що вони функціонують в рамках парламентаризму (призначаються парламентом, звітують перед ним, несуть відповідальність перед парламентом і тільки він має право достроково припинити їх повноваження) й розглядаються як додаткові механізми парламентського контролю за діяльністю органів влади з метою недопущення порушень ними прав військовослужбовців (хоча при цьому самі військові омбудсмани залишаються функціонально самостійними і незалежними правозахисними інституціями).

Виконавчі моделі військових омбудсманів характеризуються уже тісною співпрацею з виконавчою гілкою влади і передусім міністерством оборони країни – призначаються або урядом, або безпосередньо міністром, інформують їх про свою правозахисну діяльність тощо. Робота таких омбудсманів робить діяльність виконавчої гілки влади у сфері захисту прав військовослужбовців більш демократичною, гнучкою, ліберальною чим підвищується її престиж і авторитет міністерства оборони країни.

По-третє, можна виділяти моделі військових омбудсманів, які: а) структурно входять до складу збройних сил (Австралія, Бельгія, Франція, Голландія, США, Словенія); б) не входять до складу збройних сил, але уповноважені займатися виключно питаннями військових (Гондурас, Естонія, Колумбія, Мексика, Намібія, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина, Чорногорія, Філіппіни, Фінляндія, Швеція); в) омбудсмани загальної компетенції, в яких законодавчо передбачена функція захисту прав військовослужбовців (Австрія, Велика Британія, Ірландія, Норвегія, Україна та цілий ряд інших країн).

Найбільш поширеною і певною мірою прийнятною для військових є модель, коли омбудсман входить до складу збройних сил країни. За цією схемою військовий омбудсман сам є військовим і, як правило, входить до складу штатної структури командування збройних сил. У цьому випадку він на професійному рівні знає військову нормативну базу і проблеми військових, потенційно є більш доступним для скаржників, розбирається у тонкощах питань військового управління, особливостях проходження служби військовослужбовцями у різних родах військ, військових підрозділах і т. ін. Тобто можна говорити, що за цієї моделі омбудсман здійснює захист прав військовослужбовців і прирівняних до них осіб професійно зі знанням справи. Правда, при цьому мають місце такі ризики як незалежність і відповідно об'єктивність розгляду омбудсманом скарг, оскільки він підпорядковується вищестоячому командуванню і повинен виконувати їх вказівки. Також є ризики, що як військовий, він буде уникати розглядати скарги, які суперечать інтересам військової ієрархії чи які стосуються гострих актуальних проблем армії, що при розгляді матимуть наслідком зниження її авторитету, довіри до неї з боку суспільства. Це велика вада статусного функціонування омбудсмана. Як зазначають фахівці: «Незалежність має вирішальне значення для діяльності інститутів омбудсмена, і саме від рівня незалежності, як вважають більшість експертів, залежить ефективність роботи цих інститутів. У доповіді Ради Європи за 2003 рік зазначалося: «Він/вона краще виконує свої функції, коли виступає в якості незалежного, незацікавленого посередника. […] Омбудсмен має переконати суспільство у тому, що він виступає в якості неупередженого, об'єктивного наглядового органу, який притягає до відповідальності уряд і органи державного управління». У даному випадку поняття «незалежність» включає в себе три елементи, і тільки при наявності всіх цих трьох елементів, а саме інституційної незалежності, оперативної незалежності та особистої незалежності, діяльність інституту омбудсмена може бути ефективною і водночас об'єктивною» [3, с. 37-38].

Про потребу незалежності у своїй роботі зазначають також самі військові омбудсмани.

Так, омбудсман Канади у справах Міністерства національної оборони і Збройних сил у одному зі своїх щорічних звітів наголошує: «[цей інститут] має залишатися повністю незалежним від вертикалі управління збройних сил і від цивільної структури управління Міністерства оборони. Незалежність є абсолютно необхідною для того, щоб наші дії, висновки чи рекомендації залишилися вільними від «впливу» (реального чи очікуваного). Тільки дійсно незалежний Омбудсмен, який не має формальних зв'язків з вищою організацією або потенційного конфлікту інтересів, буде користуватися довірою й повагою з боку оборонного співтовариства і тих, чиї дії або рішення він перевіряє» [3, с. 40].

Тому доволі часто країни при запровадженні інституту військового омбудсмана йдуть по шляху призначення на цю посаду цивільної особи, яка структурно не підпорядковується військовому командуванню і сама не носить форму військовослужбовця. Перевага такої моделі полягає передусім у гарантуванні незалежності діяльності цієї правозахисної інституції, у її можливості об'єктивно розглядати скарги військових, допомагати їм у відновленні порушених прав незалежно від того чи не порушуються при цьому інтереси безпосереднього військового керівництва зокрема і армії в цілому. Хоча така модель омбудсмана може не користуватися авторитетом у військових збройних сил і носить ризики щодо професійного розгляду ним отриманих скарг, оскільки цивільна особа не завжди може належно розбиратися у всіх питаннях військового життя і специфіки проходження служби військовослужбовцями. Її недоліком називають й те, що створення такого інституту може потребувати великих фінансових витрат, а для держав, що мають нечисленну або недіючу армію, утримання окремого інституту військового омбудсмена може виявитися невигідним через невелику кількість скарг, пов'язаних з діяльністю збройних сил [3, с. 30].

Здебільшого саме з цієї причини цілий ряд держав наділили омбудсманів загальної компетенції повноваженнями захисту прав військовослужбовців. Такі омбудсмани здійснюють контрольно-наглядові функції щодо забезпечення прав військових маючи в своїх своєму апараті спеціальні структурні підрозділи, які відповідають за цей напрямок, чи окремого представника по цій сфері, чи ж спеціально заступника, що займається тільки питаннями захисту прав військових. Виходячи з того, що загальнонаціональні омбудсмани загальної юрисдикції користуються значним авторитетом в системі державної влади, мають високий політичний статус і вагу в суспільстві, військовослужбовці сприймають їх як ефективну правозахисну інституцію, яка здатна на високому професійному рівні захищати їх права і чиї рішення не можуть бути проігноровані військовим командуванням. Однак відзначимо, що омбудсмани загальної компетенції можуть належним чином захищати права військовим якщо, по-перше, до нього поступає незначна частина звернень від військовослужбовців, по-друге, він не завантажений великою кількістю скарг від інших категорій населення країни, по-третє, якщо у його підпорядкуванні перебувають професійні фахівці у військовій сфері і галузі захисту прав військовослужбовців. В інших випадках рано чи пізно буде все таки актуалізуватися питання запровадження спеціалізованої правозахисної інституції захисту прав військових.

По-четверте, структурна інституціоналізація інституту військового омбудсмана може бути: а) одноосібна, коли він одноособово представляє цей спеціалізований правозахисний орган; б) колегіальна, коли цю функцію здійснює колегіальний орган, наприклад, Парламентська комісія з питань Федеральних збройних сил в Австрії.

По-п'яте, в залежності від повноважень можна виділяти військових омбудсманів, які:

I. приймають скарги: а) тільки від військовослужбовців збройних сил країни; б) від членів діючого складу збройних сил, а також від непрофесійних військових, наприклад, осіб, які тільки бажають поступити на навчання до військових вузів і стати в майбутньому військовими; в) від військовослужбовців збройних сил країни і від прирівняних до них осіб (ветеранів збройних сил, членів їх сімей, друзів та знайомих); г) від військовослужбовців збройних сил країни, прирівняних до них осіб та від інших громадян, незалежно від того, чи мають вони відношення до збройних сил, чи ні, наприклад, цивільні особи, що постраждали від дій власних збройних сил чи представники цивільного населення країн, на території яких розгорнуті або несуть службу підрозділи збройних сил інших держав;

II. розглядають скарги військовослужбовців (і прирівняних до них та інших осіб) на: а) на порушення їх прав, б) не ефективне військове управління, в) недотримання міжнародного гуманітарного права;

III. приймають скарги: а) без будь-яких обмежень; б) існують бар'єри (фільтри) подачі скарг військовим омбудсманам, наприклад, в Канаді омбудсман має право не приймати до розгляду скаргу, якщо він вважає, що вона подана з надуманих або несерйозних мотивів; у цілому ряді країн має місце часовий фільтр, коли термін подання скарги не може перевищувати 12-ти місяців з дня порушення прав військового чи коли йому стало відомо про такий факт; в окремих державах має місце бар'єр стосовно предмету скарги і він стосується питань державної політики або якщо такі скарги необґрунтовані, явно спрямовані на заподіяння шкоди іншим особам чи військовому командуванню, мають дріб'язковий чи несерйозний характер, якщо заявник не має безпосереднього відношення до

предмету скарги і особисто не зацікавлений у її вирішенні, або якщо заподіяні особі збитки вже компенсовані.

IV. виявляють порушення прав військовослужбовців через: а) розслідування у зв'язку з конкретною скаргою, яка може подаватися під час особистого відвідування скаржником офісу омбудсмана, а також поштою, телефоном, факсом чи електронною поштою; б) розслідування за власною ініціативою, які часто проводяться в результаті інспекційних перевірок військових підрозділів чи відвідування військових об'єктів; в) розслідування системних проблем, які в цілому можна поділити на два різновиди: широко поширені проблеми (нестатутні відносини, низький рівень забезпечення необхідною технікою та обладнанням тощо) і проблеми законодавчого забезпечення (відсутність необхідної нормативно-правової бази, закон є неефективним або навіть шкідливим і т. ін.) [3, с. 91];

V. наділені повноваженнями здійснювати контрольно-наглядову діяльність, а також проводити розслідування по відношенню до: а) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил; б) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил, а також військової поліції; в) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил, військової поліції, а також військових берегової охорони і цивільного персоналу збройних сил;

VI. мають компетенцію: а) необмежену; б) обмежену, коли, наприклад, у Німеччині розслідування, що здійснює військовий омбудсман, може бути призупинено або припинено рішенням комітету Бундестагу з питань оборони. Аналогічним правом наділений і міністр оборони Нідерландів, який своїм рішенням може призупинити або припинити розслідування, яке здійснює військовий омбудсмен. Міністр оборони Канади може затвердити новий документ про загальні напрямки політики, що стосуються і діяльності омбудсмена, яким теоретично, може бути призупинено розслідування певної справи. У Бельгії прерогатива призупинення або припинення розслідувань інституту омбудсмена належить судовій гілці влади. В Ірландії Міністр оборони може письмово попросити омбудсмена утриматися від проведення розслідувань з певних питань з міркувань національної безпеки (хоча, слід визнати, що з таким же проханням він може звернутися і до Високого Суду) [3, с. 48, 95].

VII. розглядають скарги шляхом: а) з'ясування фактичних обставин (допити та інші слідчі процедури (перевірки, виїзд на місце і т. ін.)) та приймають рішення про законність та обґрунтованість скарги, яке має обов'язковий до виконання характер; б) вирішення конфлікту альтернативними методами, шляхом посередництва або консультування скаржника; в) забезпечення захисту законних інтересів заявника через оперативну обробку скарги, інформування всіх зацікавлених сторін про хід та результати розгляду скарги.

Конкретно повноваження тієї чи іншої моделі цього спеціалізованого правозахисного органу залежить від існуючих військових та правових традицій в країні, формату військово-цивільних відносин, стану збройних сил держави та дисципліни і правопорядку в них, а також від того за яких обставин та з якою метою він запроваджувався.

Існують і інші різновиди спеціалізованих правозахисних інституцій щодо захисту прав військовослужбовців [4, с. 133-136].

В Україні, відповідно до Закону «Про Військового омбудсмана» (далі – Закон), має місце модель омбудсмана, яка знаходиться в сфері впливу глави держави, оскільки він призначається Президентом України і виступає посадовою особою, через яку Президент України здійснює демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони з питань забезпечення дотримання органами військового управління (органами управління), командирами (начальниками) прав військовослужбовців у зв'язку з виконанням ними обов'язків військової служби і прирівняних до них осіб (резервістів та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, членів добровольчих формувань територіальних громад у зв'язку з їх участю в підготовці та виконанні завдань територіальної оборони чи безпосередньою участю у бойових діях, осіб, які на добровільній і конфіденційній основі залучаються до виконання завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до безпосередньої участі в бойових діях).

Основними завдання вітчизняного Військового омбудсмана є:

1) здійснення демократичного цивільного контролю щодо забезпечення дотримання прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

2) виявлення порушень прав осіб, на яких поширюється дія Закону, причин та умов, що призводять до таких порушень;

3) напрацювання пропозицій щодо шляхів/способів мінімізації та усунення виявлених причин і умов, що призводять до порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону, запобігання їх виникненню в майбутньому, а також сприяння поновленню прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

4) складання та направлення висновків і рекомендацій органам військового управління (органам управління), командирам (начальникам), а також іншим державним органам, їх посадовим особам з метою підвищення ефективності забезпечення захисту прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону.

Для виконання цих завдань Військовий омбудсман має право:

1) розглядати скарги і проводити перевірки стосовно ймовірного порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

2) запитувати та отримувати в установленому законом порядку від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, утворених відповідно до законів України військових формувань, підприємств, установ та організацій незалежно від підпорядкування і форми власності в межах їх повноважень, передбачених законом, органів військового управління (органів управління), командирів (начальників) інформацію, у тому числі інформацію з обмеженим доступом, необхідну для виконання покладених на нього завдань;

3) опитувати та отримувати від осіб, які володіють інформацією, необхідною для виконання покладених на нього завдань, під час проведення перевірок письмові пояснення;

4) виступати замовником досліджень у сфері захисту прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

5) невідкладного прийому відповідними керівниками (начальниками), посадовими і службовими особами з питань виконання покладених на нього завдань;

6) безперешкодно відвідувати і перебувати з урахуванням обмежень, визначених законодавством, на території об'єктів органів військового управління (органів управління), з'єднань, військових частин, вищих військових навчальних закладів, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, гауптвахт, дисциплінарних батальйонів, у тому числі в районах ведення воєнних (бойових) дій;

7) залучати на добровільній основі, у тому числі на договірних засадах, кваліфікованих спеціалістів та експертів з метою сприяння виконанню покладених на нього завдань;

8) забезпечувати на умовах конфіденційності і добровільності співпрацю з особами, які повідомляють про порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

9) взаємодіяти для виконання своїх повноважень з органами військового управління (органами управління), командирами (начальниками), правоохоронними органами, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями;

10) брати участь у міжнародному співробітництві відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

11) здійснювати інформаційно-аналітичну роботу та моніторинг з питань дотримання прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

12) готувати та подавати в установленому порядку уповноваженим учасникам правотворчої діяльності пропозиції щодо удосконалення правового регулювання відповідних суспільних відносин з метою усунення причин і умов, що призводять до порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону, а також запобігання їх виникненню в майбутньому;

13) складати та подавати органам військового управління (органам управління), командирам (начальникам), державним органам та їх посадовим особам висновки і рекомендації з метою підвищення ефективності забезпечення захисту прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

14) видавати на виконання своїх повноважень накази та розпорядження;

15) у визначених законом випадках складати протоколи про адміністративні правопорушення;

16) надавати роз'яснення, методичну та консультативну допомогу з питань дотримання прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

17) інші права, визначені законодавством України.

З метою сприяння здійсненню Військовим омбудсманом своїх повноважень Президентом України утворюється Офіс Військового омбудсмана, який виступає його допоміжним органом і ним же очолюється.

Апарат Офісу Військового омбудсмана складається з керівника апарату, державних службовців, а також інших осіб, які працюють за трудовим договором (контрактом). Окрім цього Військовий омбудсман може мати першого заступника та двох заступників, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Військового омбудсмана.

Організація роботи Військового омбудсмана ґрунтується на тому, що скарги йому можуть подаватися як безпосередньо особами, на яких поширюється дія Закону, так і їх представниками за довіреністю чи законними представниками відповідно до закону. Вони можуть бути індивідуальними або колективними та подаватися в усній, письмовій чи іншій формі (поштою, факсом, телефоном, електронною поштою) на вибір скаржника.

За результатами розгляду скарги Військовий омбудсман або один із його заступників може призначити її перевірку чи направити матеріали скарги для організації її розгляду за належністю або ж за наявності підстав визнати скаргу такою, що не підлягає розгляду.

При цьому підставами для призначення омбудсманом перевірок є дані, що свідчать про порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону, одержані з будь-яких джерел, у тому числі відомості, що містяться в поданих ними зверненнях, направлених Військовому омбудсману депутатському зверненні народного депутата України або депутатському запиті народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, оприлюднені в медіа, повідомлені Військовому

омбудсману особами на умовах конфіденційності тощо.

Строк проведення перевірки не може перевищувати 30 робочих днів. За наявності обґрунтованих підстав строк проведення перевірки може бути продовжений на такий самий строк, але не більше одного разу, про що скаржник повідомляється не пізніше ніж протягом трьох робочих днів.

За результатами перевірки складається висновок, який затверджується Військовим омбудсманом або одним із його заступників та направляється не пізніше ніж протягом трьох робочих днів з дня ухвалення висновку командиру (начальнику), наділеному дисциплінарною владою стосовно військової посадової особи, або посадовій особі органу державної влади щодо посадової особи, дії (бездіяльність) та/або рішення якої призвели до порушення прав особи, на яку поширюється дія Закону, разом із вимогою про вжиття невідкладних заходів щодо:

1) припинення виявленого порушення прав особи, на яку поширюється дія Закону;

2) усунення причин та умов, що призвели до порушення прав особи, на яку поширюється дія Закону;

3) поновлення порушених прав особи, на яку поширюється дія Закону;

4) розгляду питання про притягнення командира (начальника), військової посадової особи, посадової особи органу державної влади, дії (бездіяльність) та/або рішення якої призвели до порушення прав особи, на яку поширюється дія Закону, до дисциплінарної відповідальності.

Відповідний командир (начальник), орган військового управління (орган управління), посадова особа органу державної влади, яким надіслано висновок, зобов'язані розглянути висновок протягом десяти робочих днів (у виняткових випадках до 30 робочих днів) з дня його отримання та письмово повідомити Військового омбудсмана про вжиті заходи.

Командири (начальники), органи військового управління (органи управління), правоохоронні органи, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від підпорядкування і форми власності, їх посадові та службові особи зобов'язані співпрацювати з Військовим омбудсманом, надавати необхідну для виконання покладених на нього завдань допомогу, забезпечувати у встановленому законом порядку доступ до матеріалів і документів, у тому числі тих, що містять інформацію з обмеженим доступом, надавати інформацію та пояснення щодо своїх дій або рішень. В той же час Законом заборонено вплив чи втручання державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, органів військового управління (органів управління), командирів (начальників), юридичних осіб, громадських об'єднань чи фізичних осіб у діяльність Військового омбудсмана.

Як і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Військовий омбудсман щороку подає Президенту України та Верховній Раді України звіт про свою діяльність, який має бути поданий до 30 березня року, наступного за звітним, і заслуховується на засіданні Верховної Ради України. Цей звіт повинен містити:

1) узагальнену оцінку стану справ у сфері захисту дотримання прав осіб, на яких поширюється дія Закону, основні проблемні питання та пропозиції щодо їх розв'язання;

2) інформацію про діяльність Військового омбудсмана, зокрема дані щодо:

- розглянутих скарг / проведених перевірок про порушення прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

- наданих роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги з питань, що належать до його компетенції;

- складених висновків та наданих командирам (начальникам), органам військового управління (органам управління), посадовим особам органу державної влади рекомендацій з метою підвищення ефективності забезпечення захисту прав осіб, на яких поширюється дія Закону;

- випадків незаконного впливу та втручання державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, органів військового управління (органів управління), командирів (начальників), юридичних осіб, громадських об'єднань чи фізичних осіб у діяльність Військового омбудсмана.

Висновки. В цілому відзначимо, що визначена Законом України «Про Військового омбудсмана» модель цієї спеціалізованої правозахисної інституції відповідає правовій природі цього інституту. Вважаємо, що запровадження в Україні інституту військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприяє підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими.

В той же час, на наш погляд, на законодавчому рівні слід удосконалити статус Військового омбудсмана. Зокрема, по-перше, Закон України «Про Військового омбудсмана» необхідно доповнити положеннями, що на цю посаду може бути призначений громадянин України, який має не просто вищу освіту, а юридичну освіту чи досвід правозахисної діяльності не менше п'яти років. Також кандидат на цю посаду повинен бути ознайомлений

із специфікою військової служби, проходячи раніше службу в Збройних Силах України не менше 1 року. По-друге, дія Закону має поширюватися також на ветеранів військової служби (прирівняних до них осіб) та членів їх сімей. По-третє, мають бути передбачені більш дієві засоби впливу з боку Військового омбудсмана щодо командирів (начальників), органів військового управління (органів управління), посадових осіб органів державної влади, які дозволяють собі нехтувати його рішеннями.

Це сприятиме професіоналізації діяльності Військового омбудсмана, ефективному захисту прав військових, демократизації національної військової сфери, яка завдяки діяльності цього спеціалізованого омбудсмана має стати більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантуватиме «демократизацію» військової бюрократії, яка виявлятиме більшу увагу, симпатію та турботу до військовослужбовців, ветеранів військової служби та прирівняних до них осіб, членів їх сімей.

Список використаних джерел:

1. Ржеутська Л. Чи потрібен українським військовим свій омбудсмен? URL: https://www.dw.com/uk/ci-potriben-ukrainskim-vijskovim-svij-ombudsmen/a-66867869

2. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика: Монографія. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.

3. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмена у справах збройних сил: Практичний посібник. К.: DCAF, 2015. 162 с.

4. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. Вип. 81. (Ч. 1). Ужгород, 2024. С. 131-138.

5. Про Військового омбудсмана: Закон України від 17 вересня 2025 р. № 4603-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text

Дата першого надходження статті до видання: 16.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 340.141
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.5

Беззубов Д. О.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академія наук України
ORCID: 0000-0001-7183-5206

Богун В. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0000-0001-9376-1957

П'єбяк Лукаш,
кандидат юридичних наук, суддя (м. Варшава, Польща)
ORCID: 0000-0001-5771-6921

Суходольська А. А.,
кандидат юридичних наук, доцент, докторантка
Національного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-5794-9167

ПРАВОТВОРЧІСТЬ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

LEGISLATION IN THE SPHERE OF NATIONAL SECURITY AS AN ELEMENT OF ENSURING THE SUSTAINABILITY OF PUBLIC ADMINISTRATION

У статті досліджено сучасні адміністративно-правові підходи до розуміння правотворчості у сфері національної безпеки як механізму забезпечення стійкості публічного управління в умовах воєнного стану, гібридних загроз, цифрової трансформації та кризових процесів. Обґрунтовано, що сучасна правотворчість більше не може розглядатися виключно як форма прийняття нормативно-правових актів, оскільки в умовах динамічних безпекових викликів нормативне регулювання набуває ознак самостійного елементу системи забезпечення національної безпеки та підтримання функціонування державного механізму.

У статті доведено, що якість нормативного регулювання безпосередньо впливає на рівень стійкості публічного управління, ефективність координації діяльності органів державної влади, стабільність функціонування системи національної безпеки та підтримання конституційного правопорядку. Обґрунтовано, що нестабільність законодавства, правова невизначеність, фрагментарність нормативного регулювання та дублювання компетенції органів державної влади здатні створювати суттєві ризики для функціонування системи публічного управління.

Сформульовано авторське визначення категорії правотворчої стійкості, під якою запропоновано розуміти здатність системи нормативного регулювання забезпечувати стабільність функціонування публічного управління, підтримувати адаптивність державного механізму та гарантувати збереження конституційного правопорядку в умовах кризових і безпекових викликів.

Особливу увагу приділено дослідженню принципів сучасної правотворчості у сфері національної безпеки, серед яких виокремлено принципи правової визначеності, системності, адаптивності, прогнозованості, координаційної узгодженості, безперервності нормативного регулювання, наукової обґрунтованості та ризик-орієнтованого підходу до формування нормативно-правових механізмів функціонування держави, відмічено роль судівської правотворчості у забезпеченні національної безпеки.

У статті обґрунтовано категорію нормативної безпеки держави, яку визначено як стан стабільності, узгодженості та передбачуваності нормативного регулювання, що забезпечує ефективне функціонування системи публічного управління, підтримання конституційного правопорядку та стійкість державного механізму в умовах сучасних безпекових викликів.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Доведено, що важливу роль у формуванні сучасної моделі правотворчості відіграє Закон України «Про правотворчу діяльність», положення якого створюють нормативну основу правотворчої стійкості держави та забезпечують розвиток системного, прогнозованого та науково обґрунтованого нормативного регулювання у сфері національної безпеки.

Зроблено висновок, що сучасна правотворчість у сфері національної безпеки виступає не лише формою нормативного регулювання суспільних відносин, у тому числі і відносин у сфері охорони довкілля, але й одним із ключових адміністративно-правових механізмів забезпечення стійкості публічного управління, інституційної стабільності держави та функціонування демократичного конституційного правопорядку в умовах сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: *адміністративне право, конституційне право, правотворчість, судова правотворчість, національна безпека, екологічна безпека, публічне управління, правотворча стійкість, нормативна безпека держави, правова визначеність, належне врядування, ризик-орієнтоване управління, безпекова ефективність, нормативне регулювання, конституційний правопорядок, інституційна стійкість.*

The article examines modern administrative-law approaches to understanding lawmaking in the field of national security as a mechanism for ensuring the resilience of public administration under conditions of martial law, hybrid threats, digital transformation, and crisis processes. It is substantiated that modern lawmaking can no longer be considered solely as a form of adopting normative legal acts, since under dynamic security challenges normative regulation acquires the features of an independent element of the national security system and the functioning of the state mechanism.

The article proves that the quality of normative regulation directly affects the resilience of public administration, the effectiveness of coordination between public authorities, the stability of the national security system, and the maintenance of constitutional legal order. It is substantiated that legislative instability, legal uncertainty, fragmented regulation, and duplication of the competence of public authorities are capable of creating significant risks for the functioning of the public administration system.

The author formulates the category of lawmaking resilience, which is defined as the ability of the system of normative regulation to ensure the stability of public administration, maintain the adaptability of the state mechanism, and guarantee the preservation of constitutional legal order under crisis and security challenges.

Particular attention is devoted to the study of the principles of modern lawmaking in the field of national security, including legal certainty, systemicity, adaptability, predictability, coordination consistency, continuity of normative regulation, scientific validity, and a risk-oriented approach to the formation of normative legal mechanisms for the functioning of the state.

The article substantiates the category of normative security of the state, which is defined as a condition of stability, consistency, and predictability of normative regulation that ensures the effective functioning of public administration, maintenance of constitutional legal order, and resilience of the state mechanism under modern security challenges.

It is proven that an important role in the formation of the modern model of lawmaking is played by Law of Ukraine «On Lawmaking Activity», the provisions of which create the normative foundation for the lawmaking resilience of the state and ensure the development of systematic, predictable, and scientifically grounded normative regulation in the field of national security.

It is concluded that modern lawmaking in the field of national security functions not only as a form of normative regulation of social relations, but also as one of the key administrative-law mechanisms for ensuring the resilience of public administration, institutional stability of the state, and the functioning of the democratic constitutional order under modern security challenges.

Key words: *administrative law, lawmaking, national security, public administration, lawmaking resilience, normative security of the state, legal certainty, resilience governance, risk-oriented governance, security effectiveness, normative regulation, constitutional legal order, institutional resilience.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української державності характеризується суттєвим зростанням ролі правотворчості у забезпеченні стабільності функціонування системи публічного управління та підтриманні стійкості держави в умовах воєнного стану, гібридних загроз, цифрової трансформації та кризових процесів глобального масштабу. За таких умов правотворчість поступово виходить за межі традиційного розуміння як форми створення нормативно-правових актів та перетворюється на один із ключових механізмів забезпечення національної безпеки, координації діяльності органів публічної влади та підтримання функціональності державного механізму.

У сучасних умовах саме якість нормативного регулювання значною мірою визначає здатність держави забезпечувати безперервність публічного управління, підтримувати правову визначеність, здійснювати ефективну координацію суб'єктів сектору безпеки і оборони, реагувати на кризові виклики та гарантувати стабільність конституційного правопорядку. У зв'язку з цим правотворчість дедалі більше набуває ознак самостійного елементу системи національної безпеки.

Тривалий час у вітчизняній юридичній науці правотворчість переважно розглядалася крізь

призму формальної діяльності держави, спрямованої на прийняття, зміну або скасування нормативно-правових актів. Водночас сучасні трансформаційні процеси свідчать про необхідність значно ширшого розуміння ролі правотворчості у функціонуванні демократичної правової держави, включаючи також і судову правотворчість. У сучасних умовах нормативне регулювання виконує не лише регулятивну або організаційну функцію, але й забезпечує стійкість системи публічного управління, підтримує функціонування державних інституцій та створює правові механізми адаптації держави до динамічних безпекових викликів.

Особливого значення зазначена проблематика набуває у сфері національної безпеки, де нестабільність нормативного регулювання, правова невизначеність, фрагментарність законодавства або неузгодженість управлінських повноважень здатні створювати безпосередні ризики для функціонування системи публічного управління та ефективності діяльності держави в умовах кризових процесів. За таких умов правотворчість перетворюється на один із ключових механізмів забезпечення безпекової стійкості держави.

Сучасна система забезпечення національної безпеки функціонує в умовах постійної зміни загроз, високого рівня правової динаміки та необхідності оперативного оновлення адміністративно-правових механізмів публічного управління. У зв'язку з цим особливого значення набуває здатність системи правотворчості забезпечувати одночасно стабільність правового регулювання та адаптивність нормативної бази до нових безпекових викликів. Саме такий баланс між стабільністю та гнучкістю нормативного регулювання формує основу сучасної правотворчої стійкості держави.

У сучасній демократичній правовій державі ефективність правотворчості у сфері національної безпеки не може визначатися виключно кількістю прийнятих нормативно-правових актів або швидкістю законодавчого реагування на кризові процеси. Визначального значення набуває здатність нормативного регулювання забезпечувати правову визначеність, підтримувати координацію діяльності органів публічної влади, гарантувати права людини, мінімізувати управлінські ризики та підтримувати інституційну стійкість держави.

Саме тому правотворчість у сфері національної безпеки доцільно розглядати як комплексний адміністративно-правовий механізм забезпечення стійкості публічного управління, у межах якого нормативне регулювання виступає не лише формою юридичного закріплення владних рішень, але й інструментом підтримання стабільності державного механізму, демократичної легітимності публічної влади та функціонування системи національної безпеки в умовах сучасних кризових процесів.

У цьому контексті особливого значення набувають принципи верховенства права, правової визначеності, пропорційності, системності нормативного регулювання, координації діяльності органів публічної влади та демократичного цивільного контролю. Саме зазначені принципи формують основу сучасної моделі правотворчості у сфері національної безпеки та визначають рівень її ефективності в умовах воєнного стану і трансформації системи публічного управління.

Проблематика правотворчості у сфері національної безпеки також безпосередньо пов'язана із сучасними європейськими підходами до democratic governance, resilience governance та risk-oriented public administration, у межах яких нормативне регулювання розглядається як один із ключових елементів забезпечення стійкості держави та підтримання функціональності системи публічного управління.

Водночас вітчизняна адміністративно-правова наука поки що не сформувала цілісного доктринального підходу до розуміння правотворчості саме як механізму забезпечення стійкості публічного управління у сфері національної безпеки. Значна частина досліджень зосереджується або на загальнотеоретичних питаннях правотворчості, або на окремих аспектах нормативного регулювання безпекової діяльності держави без комплексного аналізу взаємозв'язку між якістю нормативного регулювання, ефективністю публічного управління та стійкістю державного механізму.

Метою статті є формування комплексного адміністративно-правового підходу до розуміння правотворчості у сфері національної безпеки як механізму забезпечення стійкості публічного управління, визначення її основних принципів, функцій та ролі у підтриманні стабільності функціонування держави в умовах сучасних безпекових викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми класичного адміністративного права в аспекті правотворчості розкриваються в працях Геракліта, Платона, Демокріта, І. Канта, Г. Гегеля, Н. Гартмана, Н. Делмаре, Й. Юсті та інших мислителів, філософів, учених- правників.

На сучасному етапі розвитку адміністративного права проблеми правотворчості, у тому числі і як складової частини адміністративного права та державного управління, були предметом досліджень таких учених, як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Н.О. Армаш, О. М. Бандурка, Н. П. Бортник, З. Р. Кісіль, М. І. Козюбра, В. К. Колпаков, В. В. Костицький, А. В. Кубаєнко, В. І. Луговий, В. Л. Ортинський, О. В. Скрипнюк, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемчушенко, та ін.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, застосування яких обумовлено комплексним характером

проблематики правотворчості у сфері національної безпеки та її роллю у забезпеченні стійкості публічного управління. Дослідження базується на поєднанні положень сучасної адміністративно-правової доктрини, теорії правотворчості, конституційного права, теорії публічного управління, а також сучасних концепцій resilience governance, democratic governance та risk-oriented public administration.

Ключове значення у дослідженні мав аксіоматичний метод, застосування якого дозволило розглядати правотворчість у сфері національної безпеки не лише як форму створення нормативно-правових актів, а як один із фундаментальних механізмів забезпечення стійкості держави та функціонування системи публічного управління. Використання аксіоматичного підходу ґрунтувалося на вихідних положеннях про те, що правова визначеність є умовою безпекової стійкості держави, у тому числі і у сфері охорони довкілля; нестабільність нормативного регулювання породжує управлінські та безпекові ризики; ефективність публічного управління безпосередньо залежить від якості правотворчої діяльності; нормативне регулювання у сфері національної безпеки повинно забезпечувати одночасно стабільність та адаптивність системи публічного управління.

Саме використання аксіоматичного методу дозволило сформувати концепцію правотворчості як механізму забезпечення стійкості публічного управління та обґрунтувати категорію правотворчої стійкості як здатності системи нормативного регулювання підтримувати стабільність функціонування державного механізму в умовах кризових та безпекових викликів.

Діалектичний метод використано для дослідження трансформації підходів до розуміння правотворчості в умовах сучасного розвитку демократичної правової держави та зміни ролі нормативного регулювання у функціонуванні системи національної безпеки. Застосування цього методу дозволило проаналізувати взаємозв'язок між динамікою безпекових загроз, розвитком системи публічного управління та необхідністю адаптації механізмів правотворчої діяльності до сучасних кризових процесів.

Системно-структурний метод застосовано для формування комплексного уявлення про правотворчість у сфері національної безпеки як багаторівневу систему правових, організаційних та управлінських механізмів забезпечення стійкості держави. Завдяки використанню цього методу правотворчість розглядається як елемент загальної системи функціонування публічного управління, що забезпечує координацію діяльності органів державної влади, стабільність правового регулювання, підтримання правової визначеності та безперервність функціонування державного механізму в усіх сферах суспільного життя.

Формально-юридичний метод використано для аналізу нормативно-правових засад правотворчої діяльності у сфері національної безпеки, зокрема положень Конституція України, Закон України «Про правотворчу діяльність», Закон України «Про національну безпеку України» та інших нормативно-правових актів, що визначають принципи, механізми та організаційно-правові засади функціонування системи публічного управління у сфері забезпечення національної безпеки.

Порівняльно-правовий метод використано для дослідження сучасних європейських підходів до організації правотворчої діяльності у сфері безпеки, аналізу принципів good governance, legal certainty, democratic accountability та resilience governance, а також визначення перспектив імплементації відповідних стандартів у національну систему правотворчості України.

Метод функціонального аналізу застосовано для дослідження ролі правотворчості у забезпеченні ефективності функціонування системи публічного управління, підтриманні інституційної стійкості держави та мінімізації безпекових ризиків. Використання цього методу дозволило обґрунтувати висновок про те, що сучасна правотворчість у сфері національної безпеки виконує не лише регулятивну функцію, але й функцію забезпечення стабільності державного механізму та підтримання демократичного конституційного правопорядку.

Метод прогнозування використано для визначення перспектив подальшого розвитку системи правотворчості у сфері національної безпеки в умовах воєнного стану, цифрової трансформації, європейської інтеграції та модернізації механізмів публічного управління України.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток системи національної безпеки характеризується суттєвим ускладненням механізмів функціонування публічного управління та зростанням ролі нормативного регулювання у забезпеченні стійкості держави. В умовах воєнного стану, гібридних загроз, динамічної трансформації безпекового середовища та постійного оновлення управлінських механізмів правотворчість поступово перетворюється на один із ключових інструментів забезпечення стабільності функціонування системи публічної влади, яка забезпечується усіма гілками влади, включаючи судову владу[7].

Як зазначав В.Б. Авер'янов у своїх працях, що саме якість нормативного регулювання значною мірою визначає здатність держави підтримувати правову визначеність, забезпечувати координацію діяльності органів влади та гарантувати безперервність функціонування державного механізму в умовах кризових процесів [1].

У сучасних умовах правотворчість у сфері національної безпеки вже не може розглядатися виключно як формальна діяльність щодо

прийняття нормативно-правових актів, а її зміст значно ширший і охоплює систему організаційних, процедурних, аналітичних та контрольних механізмів, спрямованих на забезпечення функціонування держави в умовах безпекових викликів. Саме тому нормативне регулювання у сфері національної безпеки поступово набуває ознак окремого елементу безпекової стійкості держави.

Особливого значення ця проблема набуває в умовах воєнного стану, коли система публічного управління функціонує в умовах високої динаміки управлінських рішень, необхідності оперативного реагування на кризові процеси (включаючи і руйнівні наслідки забруднення довкілля) та постійного оновлення адміністративно-правових механізмів. За таких умов ефективність держави значною мірою залежить від здатності системи правотворчості забезпечувати одночасно стабільність нормативного регулювання та адаптивність законодавства до нових безпекових викликів.

У цьому контексті особливого значення набуває *принцип правової визначеності*. У сфері національної безпеки правова невизначеність здатна створювати управлінські труднощі та безпосередні ризики для функціонування системи державного управління. Нестабільність законодавства, дублювання повноважень, колізійність нормативних актів або нечіткість компетенції суб'єктів сектору безпеки і оборони можуть призводити до порушення координації діяльності органів влади, зниження ефективності управлінських рішень та дестабілізації функціонування державного механізму.

Звідси, сучасна правотворчість у сфері національної безпеки повинна забезпечувати одночасно нормативне регулювання суспільних відносин та підтримання функціональної цілісності системи публічного управління. Йдеться про формування такої моделі нормативного регулювання, яка забезпечує стабільність діяльності органів державної влади, передбачуваність адміністративно-правових механізмів та узгодженість функціонування суб'єктів сектору безпеки і оборони.

Саме тому в сучасних умовах формується категорія правотворчої стійкості, під якою доцільно розуміти здатність системи нормативного регулювання забезпечувати стабільність функціонування публічного управління, підтримувати адаптивність державного механізму та гарантувати збереження конституційного правопорядку в умовах кризових і безпекових викликів. Особливість цієї категорії полягає у тому, що нормативне регулювання розглядається не ізольовано від системи державного управління, а як один із ключових механізмів забезпечення інституційної стійкості держави.

У сучасній демократичній правовій державі, як визначив В.В. Цвєтков, правотворча діяльність безпосередньо пов'язується із принципами верховенства права, законності, системності нормативного регулювання, пропорційності та демократичної легітимності діяльності органів публічної влади [2]. А швидкий розвиток судової правотворчості дозволив вченим припускати, що сучасна цивілізація вступає в епоху домінування судової гілки влади[7]. Через це правотворчість у сфері національної безпеки не може здійснюватися виключно на основі ситуативного реагування на поточні безпекові виклики. Нормативне регулювання повинно забезпечувати баланс між необхідністю оперативного оновлення законодавства та підтриманням стабільності правового порядку через контроль і нагляд [3].

Важливе значення у цьому аспекті має Закон України «Про правотворчу діяльність», який фактично закладає нормативну основу сучасної моделі правотворчої стійкості держави та основи контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Закріплені у Законі принципи системності, прогнозованості, наукової обґрунтованості, юридичної визначеності та узгодженості нормативно-правових актів формують адміністративно-правові передумови забезпечення стабільності функціонування системи публічного управління в умовах динамічних суспільних і безпекових процесів.

Особливого значення набувають положення Закону, пов'язані із правотворчим моніторингом, оцінкою ефективності нормативно-правових актів та усуненням правових колізій. У сучасних умовах саме механізми моніторингу та оцінювання ефективності нормативного регулювання дозволяють забезпечити своєчасну адаптацію правової системи до нових безпекових викликів та мінімізувати ризики дестабілізації публічного управління.

Суттєвого значення також набуває проблема координації правотворчої діяльності у сфері національної безпеки. Особливістю сучасного безпекового законодавства є значна кількість суб'єктів правотворчості, багаторівневість нормативного регулювання та висока динаміка змін законодавства. За таких умов недостатня узгодженість нормативних актів або дублювання компетенції органів державної влади можуть створювати суттєві ризики для функціонування системи публічного управління [4].

У зв'язку з цим правотворчість у сфері національної безпеки повинна ґрунтуватися на принципі координаційної узгодженості, який передбачає забезпечення системного взаємозв'язку між нормативними актами, чітке визначення компетенції суб'єктів публічного управління та підтримання стабільності адміністративно-правових механізмів реалізації безпекової політики держави.

У сучасних умовах особливого значення набуває також адаптивний характер правотворчості.

Динамічність сучасного безпекового середовища обумовлює необхідність постійного оновлення нормативної бази, модернізації адміністративно-правових механізмів та вдосконалення системи координації діяльності органів публічної влади [5]. Водночас надмірна динаміка законодавства здатна породжувати правову нестабільність та знижувати рівень передбачуваності функціонування системи державного управління.

Саме тому ефективність сучасної правотворчості визначається здатністю забезпечувати баланс між стабільністю та адаптивністю нормативного регулювання. У цьому аспекті важливого значення набуває ризик-орієнтований підхід до правотворчої діяльності, відповідно до якого нормативне регулювання повинно формуватися з урахуванням прогнозування потенційних безпекових ризиків та можливих наслідків управлінських рішень для функціонування системи публічного управління.

Сучасні концепції resilience governance та risk-oriented governance також свідчать про те, що нормативне регулювання у сфері національної безпеки повинно забезпечувати здатність держави підтримувати функціональність публічного управління в умовах невизначеності та кризових процесів. Тобто правотворчість у сучасній демократичній державі поступово набуває ознак стратегічного механізму забезпечення інституційної стійкості держави [6].

У цьому контексті особливого значення набуває взаємозв'язок між якістю нормативного регулювання та рівнем суспільної довіри до органів публічної влади. Стабільність законодавства, правова визначеність, передбачуваність діяльності державних інституцій та узгодженість адміністративно-правових механізмів безпосередньо впливають на легітимність публічної влади та здатність держави підтримувати стабільність функціонування системи національної безпеки.

Отже, сучасна правотворчість у сфері національної безпеки повинна розглядатися в двох аспектах: перший як форма нормативного регулювання суспільних відносин, другий аспект як один із ключових адміністративно-правових механізмів забезпечення стійкості публічного управління, підтримання конституційного правопорядку та функціонування держави в умовах сучасних безпекових викликів.

У сучасних умовах правотворчість у сфері національної безпеки дедалі більше характеризується як один із ключових механізмів забезпечення стійкості публічного управління. Особливого значення набуває формування системи принципів правотворчості, здатних забезпечити стабільність функціонування державного механізму в умовах кризових і безпекових викликів.

Фундаментальне значення у цьому напрямі має принцип правової визначеності. Його зміст полягає у забезпеченні стабільності, передбачуваності та зрозумілості нормативного регулювання у сфері національної безпеки. В умовах динамічних безпекових процесів правова невизначеність здатна породжувати труднощі правозастосування та суттєві ризики для функціонування системи публічного управління, оскільки нестабільність нормативного регулювання безпосередньо впливає на ефективність координації діяльності органів державної влади та здатність держави підтримувати безперервність управлінських процесів.

Не менш важливим є принцип системності правотворчості, відповідно до якого нормативне регулювання у сфері національної безпеки повинно формуватися як внутрішньо узгоджена система взаємопов'язаних правових механізмів. Сучасна безпекова сфера характеризується значною кількістю суб'єктів публічного управління, багаторівневістю нормативного регулювання та високою динамікою законодавчих змін. Саме тому відсутність належної узгодженості між нормативно-правовими актами або дублювання повноважень здатні створювати ризики дезорганізації системи публічного управління та знижувати ефективність функціонування державного механізму.

У умовах воєнного стану особливого значення набуває *принцип адаптивності правотворчості*. Його зміст полягає у здатності системи нормативного регулювання своєчасно реагувати на нові безпекові виклики та забезпечувати модернізацію адміністративно-правових механізмів функціонування держави. Водночас адаптивність правотворчості не повинна трансформуватися у надмірну нестабільність законодавства або постійну зміну нормативних механізмів, що може негативно впливати на рівень правової визначеності та передбачуваності функціонування системи публічного управління.

Сучасна правотворчість у сфері національної безпеки повинна забезпечувати баланс між стабільністю нормативного регулювання та його здатністю адаптуватися до кризових процесів. У цьому аспекті важливого значення набуває *принцип прогнозованості правотворчої діяльності*, який передбачає необхідність формування нормативного регулювання з урахуванням довгострокових тенденцій розвитку безпекового середовища та можливих управлінських ризиків.

У сфері національної безпеки особливе місце посідає принцип *координаційної узгодженості правотворчості*. Сучасна система забезпечення національної безпеки функціонує як складний комплекс взаємодії органів державної влади, сектору безпеки і оборони, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів публічного управління. Саме тому ефективність нормативного регулювання значною мірою залежить від здатності системи правотворчості забезпечувати чітке розмежування компетенції,

узгодженість адміністративно-правових механізмів та стабільність координації діяльності суб'єктів безпекової сфери.

Важливе значення має також *принцип безперервності нормативного регулювання*, який передбачає здатність правової системи забезпечувати стабільне функціонування державного механізму навіть в умовах воєнного стану або інших кризових процесів. Саме безперервність нормативного регулювання дозволяє підтримувати функціональність системи публічного управління та забезпечує збереження конституційного правопорядку в умовах підвищених безпекових навантажень.

Правотворчість у сфері національної безпеки також повинна ґрунтуватися на *принципі наукової обґрунтованості*, оскільки ефективність нормативного регулювання безпосередньо залежить від здатності держави враховувати закономірності функціонування безпекового середовища, результати правового моніторингу, прогнозування ризиків та практику реалізації адміністративно-правових механізмів. Ситуативне або фрагментарне нормативне реагування на кризові процеси поступово втрачає ефективність та не забезпечує належного рівня стійкості системи публічного управління.

У цьому контексті сучасна правотворчість дедалі більше набуває *ознак ризик-орієнтованої діяльності*, у межах якої нормативне регулювання повинно формуватися з урахуванням прогнозування потенційних безпекових загроз та оцінювання можливих наслідків управлінських рішень для функціонування державного механізму. Саме *ризик-орієнтований характер правотворчості* дозволяє забезпечити адаптивність нормативного регулювання без втрати його системності та правової визначеності.

Особливого значення у умовах трансформаційних процесів сфери публічного управління набуває *оцінювання ефективності правотворчості у сфері національної безпеки*. Тривалий час ефективність нормативного регулювання переважно оцінювалася через формальні показники прийняття нормативно-правових актів або швидкість законодавчого реагування на суспільні процеси. Водночас сучасні безпекові виклики потребують значно ширшого підходу до розуміння ефективності правотворчої діяльності.

У сучасній демократичній правовій державі ефективність правотворчості повинна визначатися передусім здатністю нормативного регулювання забезпечувати стійкість публічного управління, підтримувати стабільність діяльності органів державної та публічної влади і гарантувати функціонування державного механізму в умовах кризових процесів. Саме тому одним із ключових критеріїв ефективності правотворчості виступає нормативна стабільність, яка характеризує рівень узгодженості, передбачуваності та системності нормативного регулювання.

Важливого значення набуває також критерій реалізації та ступенів впилу нормативного регулювання, який характеризує здатність правових механізмів забезпечувати практичне функціонування системи публічного управління. Нормативно-правові акти, які не враховують реальний стан організаційних, кадрових або ресурсних можливостей держави, здатні створювати додаткові ризики для функціонування системи національної безпеки та знижувати ефективність діяльності органів публічної влади.

Особливого значення у сфері національної безпеки набуває критерій безпекової *ефективності правотворчості*, який характеризує здатність нормативного регулювання забезпечувати стійкість державного механізму (у тому числі і здатність правотворчості судової влади) , підтримувати координацію діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони та мінімізувати ризики дестабілізації системи публічного управління.

У умовах європейської інтеграції ефективність правотворчості також безпосередньо пов'язується із рівнем адаптивності нормативного регулювання. Йдеться про здатність правової системи своєчасно реагувати на нові безпекові виклики без порушення стабільності функціонування системи державного управління та без створення умов для правової дезорганізації діяльності органів публічної влади.

У цьому контексті особливого значення набуває категорія нормативної безпеки держави, під якою доцільно розуміти стан стабільності, узгодженості та передбачуваності нормативного регулювання, який забезпечує ефективне функціонування системи публічного управління, підтримання конституційного правопорядку та стійкість державного механізму в умовах сучасних безпекових викликів.

Сучасний стан правотворчості у сфері національної безпеки водночас характеризується наявністю низки проблем, пов'язаних із високою динамікою законодавчих змін, фрагментарністю нормативного регулювання, дублюванням компетенції органів державної влади та перевантаженням системи безпекового законодавства підзаконними нормативно-правовими актами. У певних випадках надмірна кількість ситуативних нормативних змін здатна негативно впливати на рівень правової визначеності та створювати ризики нестабільності функціонування системи публічного управління.

У зв'язку з цим сучасна модель правотворчості у сфері національної безпеки повинна орієнтуватися не лише на оперативність нормативного реагування, але й на забезпечення системності, прогнозованості і стійкості нормативного регулювання, залучення у цю діяльність судової влади за умови неухильного дотримання Конституції України. Саме здатність правотворчості забезпечувати стабільність функціонування системи публічного управління в умовах кризових

і безпекових викликів визначає її сучасне значення у механізмі забезпечення національної безпеки держави.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що в умовах сучасних безпекових викликів правотворчість поступово трансформується із форми нормативного регулювання суспільних відносин у комплексний механізм забезпечення стійкості публічного управління та підтримання функціонування державного механізму. Воєнний стан, гібридні загрози, цифрова трансформація та висока динаміка кризових процесів суттєво підвищують значення якості нормативного регулювання для забезпечення стабільності системи національної безпеки та координації діяльності органів публічної влади в усіх сферах суспільного життя.

Обґрунтовано, що сучасна правотворчість у сфері національної безпеки не може розглядатися виключно як діяльність щодо прийняття нормативно-правових актів. Її зміст охоплює систему організаційних, процедурних, аналітичних та контрольних механізмів органів законодавчої, виконавчої та судової влади, спрямованих на забезпечення правової визначеності, стабільності публічного управління, узгодженості діяльності органів державної влади та адаптивності державного механізму до сучасних безпекових викликів.

Доведено, що ефективність системи національної безпеки безпосередньо залежить від рівня нормативної стабільності, узгодженості законодавства та передбачуваності адміністративно-правових механізмів функціонування держави. У зв'язку з цим правотворчість у сфері національної безпеки виступає одним із ключових чинників інституційної стійкості держави та підтримання безперервності функціонування системи публічного управління.

Сформульовано категорію правотворчої стійкості, під якою запропоновано розуміти здатність системи нормативного регулювання забезпечувати стабільність функціонування публічного управління, підтримувати адаптивність державного механізму та гарантувати збереження конституційного правопорядку в умовах кризових і безпекових викликів. Обґрунтовано, що саме правотворча стійкість формує основу сучасної моделі безпекового нормативного регулювання демократичної правової держави.

Встановлено, що сучасна правотворчість у сфері національної безпеки повинна ґрунтуватися на принципах правової визначеності, системності, адаптивності, прогнозованості, координаційної узгодженості, безперервності нормативного регулювання, наукової обґрунтованості та ризик-орієнтованого підходу до формування нормативно-правових механізмів функціонування держави.

Обґрунтовано, що особливого значення у сучасних умовах набуває ризик-орієнтований характер правотворчості, відповідно до якого нормативне регулювання повинно формуватися з урахуванням прогнозування потенційних безпекових ризиків та оцінювання можливих наслідків управлінських рішень для функціонування системи публічного управління. Саме ризик-орієнтований підхід дозволяє забезпечити адаптивність правової системи без втрати її стабільності та системності.

Доведено, що важливу роль у формуванні сучасної моделі правотворчості відіграє Закон України «Про правотворчу діяльність», положення якого фактично закладають нормативну основу правотворчої стійкості держави. Закріплені у Законі принципи системності, юридичної визначеності, прогнозованості, наукової обґрунтованості та правотворчого моніторингу створюють адміністративно-правові передумови забезпечення стабільності функціонування системи публічного управління в умовах сучасних кризових процесів.

Встановлено, що сучасний стан правотворчості у сфері національної безпеки характеризується наявністю низки проблем, пов'язаних із надмірною динамікою законодавчих змін, фрагментарністю нормативного регулювання, дублюванням компетенції органів державної влади та нестабільністю окремих адміністративно-правових механізмів. Саме тому ефективність правотворчості повинна визначатися не швидкістю нормативного реагування на кризові процеси, а здатністю нормативного регулювання забезпечувати довгострокову стабільність функціонування системи публічного управління.

Сформульовано категорію нормативної безпеки держави, яку запропоновано розуміти як стан стабільності, узгодженості та передбачуваності нормативного регулювання, що забезпечує ефективне функціонування системи публічного управління, підтримання конституційного правопорядку та стійкість державного механізму в умовах сучасних безпекових викликів.

В перспективах наступних досліджень даного напряму, слід зазначити, що сучасна правотворчість у сфері національної безпеки виступає інструментом нормативного регулювання суспільних відносин та одним із ключових адміністративно-правових механізмів забезпечення стійкості публічного управління, підтримання інституційної стабільності держави та збереження демократичного конституційного правопорядку в умовах сучасних глобальних безпекових викликів.

Список використаних джерел:

1. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Ін-Юре, 2002. 668 с.
2. Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 336 с.
3. Андрійко О. Ф. Контроль у сфері виконавчої влади: організаційно-правові засади. Наукова доповідь. Київ: Наук. думка, 2004. 432 с.
4. Скрипнюк О. В. Теоретико-правові засади забезпечення державного суверенітету в Україні. Правове забезпе чення державного суверенітету України. Київ, 2011.
5. Беззубов Д. О. Соціоцентризм як методологія оновлення доктрини адміністративного права. Ерліхівський жур нал. № 13/ 2025. С. 11–19.
6. Нові грані адміністративно-правового регулювання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя : Гельветика, 2020. 68 с.

Дата першого надходження статті до видання: 09.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 349
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.6

Бондар Н. А.,
доктор філософії зі спеціальності D8 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083

Першин Є. О.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності D8 «Право»
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0003-1570-5505

Скиба В. А.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності D8 «Право»
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0009-0001-1253-040X

СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: СУТНІСТЬ ТА МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

SOCIAL RISK AS A LEGAL CATEGORY: NATURE AND MECHANISMS OF MINIMISATION UNDER MARTIAL LAW AND UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Стаття присвячена комплексному науковому дослідженню категорії «соціальний ризик» як правового феномену та аналізу державно-правових механізмів його мінімізації в сучасних умовах функціонування України. Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентним зростанням і диверсифікацією соціальних ризиків внаслідок повномасштабного збройного вторгнення, а також необхідністю приведення національної системи соціального захисту у відповідність до стандартів Європейського Союзу в контексті євроінтеграційного курсу держави.

У статті розкрито сутність соціального ризику через призму міжнародно-правових актів – зокрема Конвенцій МОП № 102 та № 128, Європейського кодексу соціального забезпечення та Європейської соціальної хартії – і на основі аналізу сформованих у правовій доктрині підходів. Обґрунтовано пріоритетність широкого тлумачення поняття соціального ризику як такого, що охоплює об'єктивно існуючі обставини незалежно від їхнього нормативно-правового закріплення. Встановлено, що саме цей підхід забезпечує адаптивність правової системи до нових викликів, зокрема пов'язаних зі збройним конфліктом.

Досліджено трирівневу систему правового регулювання соціальних ризиків в Україні (конституційний, законодавчий та підзаконний рівні) та чотири основні правові механізми їх мінімізації: соціальне страхування, соціальну допомогу, соціальні послуги і правове регулювання умов праці та зайнятості. Наголошено на необхідності зміщення акцентів від компенсаційного до превентивного підходу в управлінні соціальними ризиками як більш ефективного з точки зору суспільних витрат.

Виявлено ключові системні вади чинного законодавства: фрагментарність нормативної бази, недостатня адресність соціальних виплат, залежність від зовнішнього фінансування, кадровий дефіцит у сфері соціальних послуг і нерівномірний регіональний доступ до них.

У міжнародно-правовому вимірі розкрито роль євроінтеграційного процесу як каталізатора системної модернізації соціального захисту. Встановлено, що імплементація положень Переглянутої Європейської соціальної хартії та виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС мають забезпечуватися не на декларативному, а на рівні норм прямої дії.

Ключові слова: *соціальний ризик, соціальний захист, соціальна держава, правові механізми мінімізації ризиків, воєнний стан, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальні послуги, євроінтеграція, міжнародні стандарти соціального захисту.*

The article is devoted to a comprehensive scholarly examination of the category of "social risk" as a legal phenomenon and to the analysis of state-legal mechanisms for its minimisation under the contemporary conditions of Ukraine's functioning. The relevance of the study is driven by the unprecedented growth and diversification of social risks resulting from the full-scale armed invasion, as well as by the imperative

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

to align the national social protection system with European Union standards in the context of the state's European integration course.

The article discloses the essence of social risk through the lens of international legal instruments – in particular, ILO Conventions No. 102 and No. 128, the European Code of Social Security, and the European Social Charter – and on the basis of an analysis of approaches established in legal doctrine. The priority of a broad interpretation of the concept of social risk is substantiated as one that encompasses objectively existing circumstances regardless of their statutory enshrinement. It is established that precisely this approach ensures the adaptability of the legal system to new challenges, including those associated with armed conflict.

The article examines the three-tier system of legal regulation of social risks in Ukraine – constitutional, legislative, and subordinate legislation levels – along with four principal legal mechanisms for their minimisation: social insurance, social assistance, social services, and the legal regulation of labour conditions and employment. Emphasis is placed on the necessity of shifting the focus from a compensatory to a preventive approach in social risk management as a more cost-effective strategy from the standpoint of social expenditure.

Key systemic deficiencies of the existing legislation are identified, namely: the fragmentation of the regulatory framework, insufficient targeting of social payments, dependence on external financing, a staffing deficit in the sphere of social services, and uneven regional access thereto.

In the international legal dimension, the role of the European integration process as a catalyst for the systemic modernisation of social protection is elucidated. It is established that the implementation of the provisions of the Revised European Social Charter and the fulfilment of obligations under the EU–Ukraine Association Agreement must be ensured not at a declaratory level, but as directly applicable legal norms.

Key words: *social risk, social protection, welfare state, legal mechanisms of risk minimisation, martial law, social insurance, social assistance, social services, European integration, international social protection standards.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства супроводжується динамічним зростанням та диверсифікацією соціальних ризиків, що створюють пряму загрозу добробуту та соціальній безпеці громадян. У контексті глобальних викликів – збройних конфліктів, економічної турбулентності та демографічних криз – питання формування ефективної державно-правової відповіді на ці виклики набуває для України особливої актуальності. Відповідно до статті 1 Конституції України, наша держава проголошена соціальною, що детермінує її фундаментальний обов'язок щодо забезпечення гідного рівня життя та нівелювання негативних наслідків соціальних ризиків [1]. Утім проголошення соціального характеру держави є лише відправною точкою, а не кінцевим результатом. Реалізація цих принципів на практиці засвідчує наявність системних прогалин у законодавстві та недостатню ефективність наявних механізмів соціального захисту. Це зумовлює потребу в комплексному науковому осмисленні категорії «соціальний ризик» та правових інструментів його мінімізації.

Метою дослідження є здійснення комплексного наукового аналізу категорії «соціальний ризик», з'ясування його сутності як правової категорії, а також визначення ролі держави та міжнародних стандартів у побудові ефективних правових механізмів їх мінімізації, зокрема в умовах воєнного стану та інтеграції до Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціального ризику та державно-правових механізмів його мінімізації перебуває на перетині кількох наукових дисциплін – теорії права, права соціального забезпечення, конституційного та адміністративного права, що зумовлює міждисциплінарний характер її дослідження. Фундаментальні дефініції та підходи до розуміння права на соціальне забезпечення закладені у працях Н. Болотіної. Дослідженням природи соціальних ризиків та їх класифікацією займалися такі вчені, як Г. Яковлєва та Л. Потабенко, які наголошували на формалізації ризиків у законодавстві. Питання управління ризиками в кризових умовах висвітлено у працях І. Кульчицького, а роль держави та міжнародний досвід аналізували Ю. Дракслер та Т. Кравченко. Специфіку соціального захисту в умовах воєнного стану ґрунтовно досліджували Г. Трунова, С. Алфьоров та О. Пожарова. Незважаючи на значну кількість напрацювань, стрімка зміна безпекового середовища потребує постійного оновлення наукового дискурсу щодо нових видів ризиків. Саме тому актуальність цієї теми у контексті повномасштабного вторгнення та курсу на євроінтеграцію не викликає сумнівів.

Виклад основного матеріалу. Соціальний ризик як правова категорія має складну природу, що зумовлює різноманітність наукових підходів до його визначення. Категорія «соціальний ризик» набула міжнародно-правового визнання завдяки актам Міжнародної організації праці – зокрема, Конвенції № 102 (1952 р.) про мінімальні норми соціального забезпечення, Конвенції № 128 (1967 р.) про допомоги по інвалідності, по старості та у разі втрати годувальника, – а також Європейському кодексу соціального забезпечення (1964 р. та 1990 р.) та Європейській хартії про основні соціальні права трудящих (1989 р.). При цьому система соціальних ризиків не є незмінною: вона еволюціонує разом із суспільством, відображаючи

його ціннісні пріоритети та напрями державного розвитку [2, с. 39]. Це означає, що жодна правова система не може вичерпно врегулювати всі можливі ризики – завдання законодавця полягає у створенні адаптивного механізму, здатного реагувати на нові виклики.

У правовій доктрині сформувалося кілька підходів до розуміння соціального ризику. Г. Яковлєва розмежовує вузьке і широке його тлумачення. У вузькому розумінні – це закріплена у законодавстві складна життєва обставина різного походження (демографічного, фізіологічного, політичного, економічного тощо), яка має певну вірогідність настати та у разі документального підтвердження є підставою для отримання відповідного виду соціального забезпечення. У широкому ж розумінні йдеться про об'єктивно існуючу обставину незалежно від її нормативно-правового закріплення – таку, що спричиняє втрату засобів до існування або суттєве погіршення матеріального становища особи чи спільноти [3, с. 51]. Принципова відмінність між цими підходами полягає у тому, що перший обмежує сферу правового реагування лише тими ризиками, які держава вже «визнала» юридично значущими, тоді як другий орієнтує законодавця на виявлення та нормативне оформлення нових ризиків, що з'являються внаслідок суспільних змін. В умовах сьогодення, коли Україна зіштовхнулася з безпрецедентними викликами збройного конфлікту та вимушеного переміщення мільйонів громадян, саме широке тлумачення набуває особливої цінності – воно дозволяє своєчасно ідентифікувати та включати до правового поля ризики, які ще не отримали нормативного закріплення.

Узагальнюючи позиції сучасних науковців, Л. Потабенко виокремлює кілька сутнісних рис соціального ризику: по-перше, він є ймовірною можливістю настання негативних соціальних явищ, що призводять до стану соціальної незахищеності; по-друге, причини цього стану перебувають у площині людського існування в соціумі та мають об'єктивний характер; по-третє, соціальні ризики мають бути формалізовані у законодавстві як підстави для надання соціального блага у вигляді компенсації; по-четверте, соціальний ризик не стосується заможних осіб, для яких несприятливі обставини не спричиняють кардинального погіршення матеріального становища [4, с. 176]. Наведена характеристика має важливе прикладне значення: вона дозволяє окреслити цільову групу правового захисту та сформувати критерії адресності соціальних виплат і послуг. На думку правників соціальний ризик є юридичним фактом, що породжує правовідносини соціального захисту. Саме тому його нормативне закріплення є необхідною умовою ефективного функціонування всієї системи соціального забезпечення. Відсутність чіткої правової регламентації тих чи інших ризиків створює прогалини у захисті, а надмірна деталізація без системної логіки призводить до фрагментарності та дублювання – що наразі й спостерігається в Україні.

Для побудови ефективної правової системи управління соціальними ризиками принципове значення має їх класифікація. Ю. Кормишкін та Ю. Чебан виокремлюють такі ознаки соціальних ризиків: загальність (поширюваність на всіх членів суспільства, наприклад, у разі економічної кризи); неминучість (неможливість повного уникнення, що зумовлює завдання мінімізації наслідків); відповідальність (окресленість кола суб'єктів – від держави до підприємства); масштабність (здатність бездіяльності спровокувати соціальну та політичну нестабільність); територіальність (локалізованість проблеми на певній території); гендерність (охоплення лише певних категорій населення, зокрема вагітних жінок); форму (породження матеріальної незабезпеченості, соціальної незахищеності, загрози життю тощо) [5, с. 114]. Ці ознаки відображають не лише юридичну, а й соціологічну природу ризику, вказуючи на те, що правова реакція держави повинна враховувати масштаб явища, специфіку вразливих груп та просторовий вимір проблеми.

У доктрині права соціального забезпечення традиційно розрізняють об'єктивну та суб'єктивну складові соціального ризику. Об'єктивна складова пов'язана з реальною небезпекою настання несприятливих подій незалежно від волі особи, а суб'єктивна відображає ставлення суб'єкта до ризикової події та можливі поведінкові реакції на неї. Законодавець, визначаючи в статті 1 Закону України «Про соціальні послуги» перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини (від похилого віку та інвалідності до наслідків збройної агресії та вимушеного переміщення), фактично здійснює нормативну об'єктивацію суб'єктивно пережитих ризиків, перетворюючи їх на юридично значущі факти [6].

Класичні класифікаційні підходи виокремлюють: за природою виникнення – біологічні (хвороба, інвалідність, вагітність, смерть), економічні (безробіття, втрата годувальника) та демографічні (старість, багатодітність) ризики; за сферою прояву – виробничі, побутові, соціальні та екологічні; за можливістю передбачення – передбачувані (досягнення пенсійного віку) та непередбачувані (нещасний випадок). Водночас нинішні реалії воєнного стану в Україні зумовили виокремлення специфічної групи воєнних соціальних ризиків: вимушеного переселення, втрати житла, загибелі або поранення близьких, розлучення сімей. Масштаб цих ризиків є безпрецедентним: загальна чисельність малозабезпечених сімей зросла на 48 тисяч, кількість дітей з інвалідністю збільшилась майже на 45 тисяч порівняно з довоєнним рівнем,

а здатність держави виконувати взяті соціальні зобов'язання залишається суттєво обмеженою [7, с. 72]. Наведені цифри свідчать про те, що наявна класифікація соціальних ризиків потребує суттєвого оновлення – насамперед у частині включення воєнних і постконфліктних ризиків як самостійної нормативно визначеної групи. Вторгнення спричинило значне зростання соціальних ризиків, серед яких: – масове безробіття через зупинку діяльності багатьох підприємств унаслідок бойових дій; – втрата житла через руйнування інфраструктури та окупацію територій, що створило нагальну потребу в наданні соціальної допомоги; – поширення психологічних травм і стресу серед населення [8]. Усі ці ризики потребують не лише реагувальних заходів, а й комплексного системного підходу до їх управління, що визначає особливу роль держави у цьому процесі.

Управління соціальними ризиками є багатосуб'єктним процесом, що охоплює різноманітних учасників, які взаємодіють для їх ідентифікації, оцінки та мінімізації. І. Кульчицький систематизує їх у п'ять груп. Першу становлять державні органи влади: Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, інші центральні та місцеві органи, що розробляють і впроваджують нормативно-правові акти, програми соціального захисту й адресної допомоги. Другу групу утворюють соціальні інституції та організації – служби соціального захисту населення, Пенсійний фонд, інші фонди страхування, а також міжнародні організації (ООН, Червоний Хрест, ЮНІСЕФ, МОП), що забезпечують фінансову, технічну та експертну підтримку. Третя група – роботодавці та бізнес, роль яких реалізується через соціальні ініціативи, корпоративну соціальну відповідальність і розвиток соціального бізнесу. До четвертої групи належать наукові установи та експерти, що забезпечують аналіз, прогнозування та методологічну підтримку управлінських рішень. Нарешті, п'яту групу складають самі громадяни – не лише як споживачі соціальних послуг, а і як активні учасники процесу мінімізації ризиків через самоорганізацію, участь у громадських слуханнях і реалізацію стратегій самозахисту [8].

Поміж усіх суб'єктів цього процесу роль держави є центральною. В умовах соціальної держави управління соціальними ризиками є не лише функцією, а й конституційним обов'язком, спрямованим на забезпечення соціальної стабільності. Це управління реалізується через чотири взаємопов'язані напрями: нормотворчу діяльність (встановлення правових стандартів та гарантій), фінансове забезпечення (акумуляцію і розподіл коштів для соціального захисту), організаційну діяльність (створення та функціонування системи соціального захисту) і контроль (нагляд за дотриманням соціального законодавства).

Теоретично Україна орієнтується на соціал-демократичну модель, що відображено в Конституції та базовому соціальному законодавстві. Проте на практиці реалізується суміш різних підходів. Як слушно зазначає Ю. Дракслер, соціальну державу надзвичайно важко описати однозначно: індивідуальний добробут забезпечується з різних джерел, соціальні послуги можуть надаватися як приватно, так і у формі суспільних благ, а витрати, що формально не належать до соціального захисту (наприклад, на охорону здоров'я чи довкілля), реально впливають на добробут населення [9, с. 16].

Це методологічне спостереження підтверджує, що реформування системи соціального захисту в Україні потребує системного, а не галузевого підходу. Державна політика у сфері управління соціальними ризиками у своїй основі повинна базуватися на системному підході та стратегічному плануванні реформування соціальної сфери. Заходи державної політики щодо мінімізації соціальних ризиків з урахуванням компетентного управління мають створити умови для досягнення рівноваги між ступенем економічного розвитку та рівнем добробуту окремого члена суспільства [10, с. 134].

Не менш важливим аспектом ролі держави є її превентивна функція. На відміну від компенсаційних заходів (виплата допомоги після настання ризику), превентивні заходи спрямовані на запобігання ризикам або зменшення їх імовірності. До превентивних заходів належать: забезпечення безпечних умов праці, охорона здоров'я населення, підтримка зайнятості, соціальна профілактика. Превентивний підхід є значно ефективнішим з огляду на суспільні витрати і саме він має бути пріоритетним у реформуванні системи соціального захисту.

Чинна система правового регулювання соціальних ризиків в Україні функціонує на трьох рівнях: конституційному, законодавчому та підзаконному. Конституційний рівень закладає фундаментальні засади: право на соціальний захист (стаття 46), право на охорону здоров'я (стаття 49), право на працю (стаття 43) та право на освіту (стаття 53) [1]. Ці конституційні гарантії є основою для розвитку галузевого законодавства.

На законодавчому рівні ключову роль відіграють: Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [11], Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [12], Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [13], Закон України «Про зайнятість населення» [14], Закон України «Про соціальні послуги» [15]. Зазначені акти формують правову основу захисту від основних видів соціальних ризиків.

Особливе місце в системі правового регулювання соціальних ризиків посідає інститут

державних соціальних стандартів. Відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми та нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій [16]. Базовим соціальним стандартом є прожитковий мінімум, який використовується для визначення розміру мінімальної заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат.

Законодавство України поступово формує правові механізми реагування на ці ризики, хоча їх системне правове регулювання ще потребує вдосконалення. На тлі збільшення чисельності вразливих категорій населення спроможність держави виконувати взяті на себе соціальні зобов'язання залишається обмеженою. Так, попри збільшення обсягів соціальних видатків у Державному бюджеті України у 2025 р., наявні джерела їх фінансування досі спираються на кошти міжнародних донорів, що не є надійним джерелом. Крім того, актуальною є проблема кадрового забезпечення соціальних послуг. Значний відтік фахівців та внутрішнє переміщення громад ускладнюють надання соціальних послуг [7, с. 73].

Правові механізми мінімізації соціальних ризиків охоплюють чотири основні напрями. Перший – соціальне страхування – є найбільш поширеним і ефективним інструментом, що базується на принципах обов'язковості, солідарності та відплатності. В. Надрага підкреслює, що соціальне страхування виконує не лише компенсаторну функцію (подолання несприятливих наслідків ризикової ситуації), а й превентивну – що відрізняє його від соціального забезпечення, яке застосовується виключно у несприятливих ситуаціях. Фінансування соціального страхування здійснюється усіма соціальними партнерами – працівниками, підприємцями та державою, що свідчить про неподатковий характер цих витрат і визнання їх суспільної необхідності [17, с. 102]. Таким чином, соціальне страхування є не лише фінансовим інструментом, а й виразником принципу соціальної солідарності, на якому ґрунтується соціальна держава.

Другий напрям – соціальна допомога – являє собою систему адресних виплат та послуг особам у складних життєвих обставинах, фінансовану з бюджетних коштів. В умовах воєнного стану значення цього механізму суттєво зросло. С. Алфьоров обґрунтовує, що соціальна допомога під час збройного конфлікту є водночас: інвестицією у відновлення людського потенціалу; чинником соціальної стабільності й зменшення ризику еміграції; інструментом відновлення споживчого попиту та участі громадян у відбудові економіки; а також публічною демонстрацією турботи держави про своїх громадян [18, с. 23]. Попри очевидну важливість цього механізму, ключовою його проблемою залишається недостатня адресність: значна частина коштів не досягає найбільш уразливих верств населення. Розв'язання цієї проблеми потребує поєднання цифровізації соціальних реєстрів та вдосконалення критеріїв нужденності.

Третій напрям – соціальні послуги – передбачає надання нематеріальних благ (догляду, реабілітації, консультування, підтримки). Закон «Про соціальні послуги» 2019 року заклав концептуальну основу для залучення недержавних надавачів та посилення ролі органів місцевого самоврядування, а Класифікатор соціальних послуг і відповідні державні стандарти систематизували їх перелік [19, с. 105]. Це є позитивним зрушенням у бік децентралізації соціальних послуг, однак в умовах воєнного стану така децентралізація вимагає додаткових механізмів координації між різними рівнями влади.

Четвертий напрям – правове регулювання умов праці та зайнятості – є важливим превентивним механізмом. О. Пожарова наголошує, що попри зміни до Закону «Про зайнятість населення», внесені в умовах воєнного стану, повноцінне повоєнне відновлення неможливе без прийняття нового Трудового кодексу [20, с. 117]. Підготовка та ухвалення цього кодифікованого акта є першочерговим завданням у сфері правового регулювання праці, що одночасно відповідатиме й стандартам ЄС.

В умовах воєнного стану, що діє в Україні з лютого 2022 року, система правового регулювання соціальних ризиків зазнала суттєвих змін. Прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на захист вимушених переселенців, поранених військовослужбовців та членів сімей загиблих. Водночас практика реалізації цих норм виявляє численні проблеми: бюрократизацію процедур, недостатнє фінансування, нерівномірний доступ до соціальних послуг у різних регіонах. Реалізація права на соціальний захист в умовах воєнного стану, на думку Г. Трунової, забезпечується через спрощення та доступність правозастосування шляхом впровадження елементів диджиталізації. Водночас у зв'язку зі значною мобільністю громадян за кордон актуальною є необхідність розробки державних соціальних програм їх повернення та реінтеграції [21, с. 462]. Ці завдання не суперечать, а органічно доповнюють євроінтеграційний курс України, адже стандарти ЄС у сфері соціального захисту передбачають саме такий комплексний підхід.

В умовах євроінтеграції України особливого значення набуває міжнародно-правовий вимір регулювання соціальних ризиків. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає поступове наближення українського соціального законодавства до acquis communautaire ЄС. Пріоритетне місце серед правових орієнтирів посідає

Переглянута Європейська соціальна хартія, ратифікована Україною у вересні 2006 року та введена в дію у лютому 2007 року [22]. Перед державою постало комплексне завдання – не лише гармонізувати законодавство з міжнародними нормами, а й реально забезпечити стандарти у сфері зайнятості, охорони здоров'я та соціального захисту.

Н. Заболотна акцентує, що процес інтеграції України у міжнародне співтовариство є неможливим без системної імплементації норм міжнародного права у сфері соціального захисту, здійснюваної на основі порівняльно-правового аналізу та гармонізації зі сталими практиками європейських держав. Саме соціальні стандарти виступають інституційним інструментом формування ефективного механізму реалізації конституційних положень щодо верховенства прав і свобод людини, гідного існування особистості та реалізації прав, закріплених у розділі II Конституції України [23, с. 255].

Отже, євроінтеграція є не лише зовнішньополітичним вектором, а й потужним каталізатором внутрішньої модернізації системи соціального захисту. Реформи, спрямовані на наближення до стандартів ЄС, мають бути використані як можливість для системного оновлення всього законодавства у сфері соціальних ризиків.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє сформулювати наступні узагальнення. Соціальний ризик є складною міждисциплінарною правовою категорією, зміст якої еволюціонує під впливом суспільних трансформацій. Широке тлумачення поняття соціального ризику є більш адекватним для сучасних умов, оскільки дозволяє правовій системі адаптуватися до нових викликів – у тому числі пов'язаних зі збройним конфліктом. Воєнний стан суттєво розширив перелік актуальних соціальних ризиків, що потребує їх законодавчої фіксації як самостійної нормативно визначеної групи та формування відповідної системи правових механізмів реагування. Всупереч розгалуженій законодавчій базі, система соціального захисту в Україні залишається фрагментарною та потребує кодифікації.

Превентивний підхід до управління соціальними ризиками повинен стати пріоритетним порівняно з компенсаційним. Інвестиції у безпечні умови праці, охорону здоров'я та зайнятість є більш ефективними з огляду на суспільні витрати, ніж виплата допомоги після настання ризикової події. Євроінтеграційний процес і виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС є потужним зовнішнім стимулом для комплексного реформування системи соціального захисту в Україні. Ратифіковані міжнародні стандарти мають стати не декларативними орієнтирами, а реально діючими правовими нормами прямої дії.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у детальному аналізі конкретних правових механізмів імплементації стандартів ЄС у сфері соціального захисту в українське законодавство, а також у розробці концептуальних засад кодифікації соціального законодавства України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України».* ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.03.2026)

2. Болотіна Н. В. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять. *Право України.* 2000. №4. С. 37–39.

3. Яковлєва Г.О. До визначення поняття та природи соціальних ризиків у праві соціального забезпечення. *Право та інновації.* 2018. №2 (22). С. 49-53. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d4397998-75a0-4fca-a489-5d5cb8d0924a/content (дата звернення: 12.04.2026)

4. Потабенко Л.В. Соціальні ризики як підстава набуття права на соцальний захист і соціальне страхування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2019 Випуск 58. Том 1. С. 173-176. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/872aeedd-3e55-41f4-bea2-b6546551c38d/content (дата звернення: 12.04.2026)

5. Кормишкін Ю.А., Чебан Ю.Ю. Соціальний ризик: теоретичні аспекти. Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: національні, глобалізаційні, євроінтеграційні аспекти: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Миколаїв, 20–21 лист. 2019 р.). Миколаїв : МНАУ, 2019. С. 113–116. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7140/1/zbirnyk_tez_20-21_11_19-29.pdf (дата звернення: 12.04.2026)

6. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 року № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

7. Економічна безпека України в умовах високих воєнних ризиків та глобальної нестабільності: експ.-аналіт. доп.; за заг. ред. Я. Жаліла. Київ: НІСД, 2025. 104 с. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.03_(дата звернення: 26.03.2026)

8. Кульчицький І.І. Управління соціальними ризиками в кризових умовах. *Економіка та суспільство.* 2024. №68. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-111

9. Draxler J. Globalisation and Social Risk Management in Europe. A Literature Review ENEPRI Research Report No. 23/September 2006. URL: https://ec.europa.eu/employment_social/egf/docs/enepri_social_risk_en.pdf?utm_source=copilot.com (дата звернення: 26.03.2026)

10. Кравченко Т.В. Методи управління соціальними ризиками в контексті сучасного державного управління. *Держава та регіони. Серія: Державне управління.* 2019. № 4 (68). С. 129-135. URL: https://pa.stateandregions.zp.ua/archive/4_2019/23.pdf?utm_source=copilot.com (дата звернення: 26.03.2026)

11. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 9.07.2003 року № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

12. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 23.09.1999 року № 1105-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

13. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1.06.2000 року № 1768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

14. Про зайнятість населення: Закон України від 5.07.2012 року № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

15. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 року № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 06.04.2026)

16. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10. 2000 року № 2017-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text (дата звернення: 06.04.2026)

17. Надрага В.І. Соціальне страхування в системі регулювання соціальних ризиків. *Вісник економічної науки України*. 2014.№2. С. 99-103. URL: https://surl.li/eopiib (дата звернення: 06.04.2026)

18. Алфьоров С. Поняття та значення надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану. Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє : тези доп. учасників ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 9 груд. 2022 р.). Харків: НДІ ППСН, 2022. С. 21-23. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20221209/_(дата звернення: 06.04.2026)

19. Сапіга, С., Остролуцька, Л. Особливості надання соціальних послуг людям з інвалідністю. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. Вип. 3. С. 115–123. DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.14

20. Пожарова О.В. Правове регулювання зайнятості: останні зміни в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2025. Випуск 87: частина 2. С. 113-118. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.16

21. Трунова Г.А. Правові аспекти соціального захисту громадян України в умовах воєнного стану. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 456-465. DOI: https://doi.org/10.33663/1563-3349-2022-33-456-465

22. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 12.04.2026)

23. Заболотна Н.Я. Європейські міжнародні стандарти у сфері соціального захисту та соціального забезпечення населення як орієнтир для розбудови української соціальної системи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №1. С. 252-255. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/55

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.727:004.77:342.4
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.7

Козинець О. Г.,
кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
та загальноправових дисциплін юридичного факультету
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-4760-7550

Баштова М. В.,
студентка III курсу юридичного факультету
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0004-1405-6934

СВОБОДА СЛОВА В ІНТЕРНЕТІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕЖІ

FREEDOM OF SPEECH ON THE INTERNET: CONSTITUTIONAL AND LEGAL LIMITS

У статті досліджується свобода слова в інтернеті як складний конституційно-правовий феномен, що трансформується під впливом цифровізації та глобалізації інформаційних процесів. Наголошується, що сучасний розвиток інформаційних технологій суттєво розширив можливості реалізації свободи вираження поглядів, водночас актуалізувавши проблему визначення її меж і допустимих обмежень. Інтернет постає не лише як середовище реалізації індивідуального права, а як простір взаємодії держави, суспільства та цифрових платформ, що потребує нових підходів до правового регулювання.

Особливу увагу приділено аналізу міжнародно-правових стандартів, які формують універсальні підходи до розуміння свободи слова, зокрема положенням міжнародних актів, що гарантують право на вільне вираження поглядів та одночасно допускають можливість його обмеження в інтересах демократичного суспільства. Розкрито зміст свободи слова як багаторівневого права, що включає не лише можливість висловлювання, а й участь у формуванні суспільної думки через обіг інформації.

Проаналізовано національне законодавство України у сфері забезпечення свободи слова, зокрема конституційні гарантії та їх конкретизацію в галузевих нормативно-правових актах. Визначено, що в умовах воєнного стану реалізація цього права ускладнюється, оскільки держава змушена балансувати між забезпеченням відкритості інформаційного простору та необхідністю протидії інформаційним загрозам. Окремо акцентовано увагу на проблематиці функціонування цифрових платформ, зокрема месенджерів, які відіграють значну роль у поширенні інформації, але водночас залишаються недостатньо врегульованими.

У результаті дослідження зроблено висновок, що сучасні підходи до регулювання свободи слова в інтернеті формують своєрідний спектр моделей – від максимально ліберальних до жорстко контрольованих. Ключовою відмінністю між ними є роль держави у визначенні правил функціонування інформаційного простору. Обґрунтовано, що ефективне забезпечення свободи слова можливе лише за умови дотримання балансу між правом на вільне вираження поглядів і необхідністю захисту суспільних інтересів, а також за наявності чітких, пропорційних і правомірних механізмів її обмеження

Ключові слова: *свобода слова, цифрова епоха, демократія, державний вплив, обмеження, регулювання, міжнародні стандарти, інформаційна безпека.*

The article examines freedom of speech on the Internet as a complex constitutional and legal phenomenon undergoing transformation under the influence of digitalization and the globalization of information processes. It is argued that the rapid development of information technologies has significantly expanded the scope for exercising freedom of expression, while simultaneously intensifying the challenge of defining its limits and permissible restrictions. The Internet is conceptualized not only as a medium for the realization of an individual right but also as a dynamic space of interaction between the state, society, and digital platforms, which necessitates the development of new approaches to legal regulation.

Particular attention is devoted to the analysis of international legal standards that shape universal approaches to understanding freedom of expression, especially the provisions of key international instruments that guarantee the right to freely express opinions while allowing for its restriction in the interests of a democratic society. Freedom of speech is characterized as a multi-layered right encompassing not only the ability to express opinions but also active participation in the formation of public discourse through the circulation of information.

The article further analyzes the national legal framework of Ukraine in the field of freedom of speech, with a focus on constitutional guarantees and their implementation in sector-specific legislation. It is established

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

that under conditions of martial law, the exercise of this right becomes increasingly complex, as the state is required to balance the openness of the information space with the need to counter information threats. Special emphasis is placed on the role of digital platforms, particularly messaging services, which have become key channels for information dissemination while remaining insufficiently regulated.

It is concluded that contemporary approaches to regulating freedom of speech on the Internet form a continuum ranging from highly liberal to strictly controlled models. The key distinction between these approaches lies in the role assigned to the state in shaping the information space. The study substantiates that the effective protection of freedom of expression requires maintaining a delicate balance between individual rights and public interests, as well as ensuring that any restrictions are clearly defined, proportionate, and grounded in the rule of law.

Key words: *freedom of speech, digital age, democracy, state influence, restrictions, regulation, international standards, information security.*

Постановка проблеми. Свобода слова традиційно розглядається як одна з ключових гарантій демократичного устрою, однак із розвитком цифрових технологій її зміст і межі зазнали суттєвого переосмислення. Інтернет створив безпрецедентний простір для вільного обміну інформацією, де кожна особа отримала можливість не лише споживати, а й поширювати контент на глобальному рівні. Водночас така відкритість поставила перед державами складне завдання: забезпечити реальне здійснення свободи вираження поглядів, не допустивши при цьому зловживань, які можуть завдати шкоди правам інших осіб, публічному порядку чи національній безпеці.

У сучасних умовах свобода слова в інтернеті перестає бути виключно питанням індивідуального права і набуває ознак складного конституційно-правового феномену, що перебуває на перетині приватних інтересів, державної політики та діяльності цифрових платформ. Особливу актуальність ця проблема отримує у зарубіжних правопорядках, де сформувалися різні моделі регулювання онлайн-комунікації: від максимальної лібералізації до встановлення жорстких механізмів контролю за контентом.

Мета дослідження. Визначення змісту свободи слова в інтернеті як конституційної гарантії, а також аналіз меж її допустимого обмеження у правових системах зарубіжних країн. Особлива увага приділяється порівнянню різних моделей правового регулювання, від максимально ліберальних до обмежувальних, з метою з'ясування, як саме держави намагаються поєднати захист свободи вираження поглядів із необхідністю реагування на сучасні виклики цифрового середовища.

Виклад основного матеріалу. У сучасній правовій доктрині свобода слова трактується як складне багаторівневе право, закріплене у ст. 19 Загальної декларації прав людини, що включає як свободу формування переконань, так і свободу їх зовнішнього вираження через поширення інформації та ідей [1]. Йдеться не лише про можливість висловлювання, а про гарантію участі особи в обігу інформації, що формує суспільну думку. Саме тому свобода слова розглядається як необхідна умова існування демократичного порядку та розвитку публічної комунікації.

Правове регулювання свободи слова в Україні закріплене передусім на конституційному рівні. Ст. 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки і слова, а також можливість вільно збирати, зберігати та поширювати інформацію [2]. Водночас ця ж норма передбачає і межі, тобто право може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, громадського порядку чи захисту прав інших осіб. Подальша конкретизація здійснюється у Законах України «Про інформацію» та «Про медіа», де визначаються правила поширення інформації та відповідальність за зловживання цим правом. На практиці зміст свободи слова значною мірою формується через її співвідношення з іншими правами, зокрема правом на приватність і захист честі та гідності.

В умовах воєнного стану реалізація цього права набуває додаткової складності. Держава активніше реагує на інформаційні загрози, від санкційної політики щодо медіа до обговорення обмежень окремих цифрових платформ. У результаті свобода слова функціонує в постійному балансі між публічною відкритістю та потребою захисту інформаційної безпеки.

Свобода слова в інтернеті формується також під впливом усталених міжнародних стандартів, які однаково поширюються і на цифровий простір. На універсальному рівні ключове значення має Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, зокрема його стаття 19, яка гарантує право вільно висловлювати погляди та поширювати інформацію незалежно від кордонів [3]. Водночас у Загальному коментарі №34 Комітету ООН з прав людини це право розкривається глибше: підкреслюється, що свобода думки є абсолютно недоторканною і не підлягає жодним обмеженням, людина має право змінювати свої переконання, дотримуватися будь-яких поглядів (політичних, релігійних, наукових) або взагалі не висловлювати їх [4]. Будь-який примус, переслідування чи навіть стигматизація за переконання прямо суперечать цим стандартам.

На європейському рівні ці підходи конкретизуються в Європейській конвенції з прав людини

1950 року, де стаття 10 не лише гарантує свободу вираження, а й чітко окреслює межі її допустимих обмежень, наприклад, для захисту репутації інших осіб чи національної безпеки [5]. Можна сказати, що сучасні міжнародно-правові стандарти демонструють чітку тенденцію, що свобода слова в мережі визнається фундаментальною цінністю, але її реалізація завжди пов'язана з необхідністю дотримання балансу між індивідуальними правами та суспільними інтересами. Таким чином, міжнародні стандарти формують універсальну модель свободи слова, яка поєднує її широке змістовне наповнення із можливістю встановлення чітко визначених обмежень.

Стан свободи слова в Україна сьогодні формується під безпосереднім впливом повномасштабної війни, через що він виглядає неоднорідно і нестабільно. Медіа продовжують працювати і адаптуватися до нових умов, однак самі журналісти оцінюють рівень свободи слова доволі стримано, приблизно 5,8 з 10, що свідчить про наявність прихованих обмежень і професійних ризиків [6]. Помітною стала тенденція до самоцензури, коли редакції свідомо уникають висвітлення тем, пов'язаних із мобілізацією або діяльністю військових структур, аби не створювати додаткових загроз чи конфліктів із державними органами.

На цьому тлі особливе місце займає питання регулювання Telegram-каналів, які фактично стали одним із головних джерел новин для значної частини суспільства, але водночас залишаються найменш врегульованим сегментом інформаційного простору. Законодавчі ініціативи, що обговорюються на рівні парламенту, спрямовані на запровадження певних правил функціонування таких каналів, зокрема через вимоги до ідентифікації адміністраторів, підвищення прозорості джерел інформації та можливість реагування на поширення недостовірного або шкідливого контенту [7]. Анонімність і швидкість поширення інформації у Telegram створюють сприятливе середовище для дезінформації і маніпуляцій, які в умовах війни можуть мати прямі наслідки для безпеки держави. Водночас посилення уваги до цього сегмента породжує дискусію щодо допустимих меж втручання, оскільки надмірний контроль може призвести до звуження простору для вільного обміну думками. У підсумку свобода слова в Україні не зникає, але трансформується і реалізується як постійний пошук балансу між відкритістю інформації та необхідністю захисту національних інтересів.

Якщо звернутися до зарубіжних моделей регулювання, у порівняльному аспекті варто розглянути підхід Сполучені Штати Америки, який традиційно вважається одним із найбільш ліберальних щодо свободи слова. Його основою є Перша поправка до Конституції, яка суттєво обмежує можливість держави втручатися у сферу вираження поглядів [8]. У практичному вимірі це означає, що будь-які обмеження допускаються лише у виняткових випадках, наприклад, коли йдеться про прямі заклики до насильства або загрози національній безпеці.

Особливо цікаво ця концепція проявилася з розвитком інтернету. У знаковій справі Reno v. ACLU (1997) Верховний суд США вперше прямо визначив, що інтернет заслуговує на найвищий рівень захисту свободи слова, подібний до друкованих видань, а не до телебачення чи радіо [9]. Суд визнав неконституційними спроби обмежити "непристойний" контент онлайн, підкресливши, що держава не може виступати "цензором" цифрового простору. Фактично саме з цього рішення почалося сприйняття інтернету як середовища максимально вільного обміну ідеями.

Водночас американська модель не означає повної відсутності регулювання. Наприклад, важливу роль відіграє Section 230 of the Communications Decency Act, яка надає інтернет-платформам (таким як соціальні мережі) імунітет від відповідальності за контент користувачів і дозволяє їм самостійно модерувати його [10]. Слід зазначити, що держава втручається мінімально, а практичне регулювання значною мірою переходить до самих платформ.

Проаналізувавши вищевикладене, можна дійти висновку, що у порівняні з українською моделлю, підхід США характеризується більшою орієнтацією на конституційні гарантії свободи слова та обмеження державного втручання у сферу вираження поглядів. У результаті регулювання змісту інформації переважно не здійснюється безпосередньо державою, а значною мірою визначається через загальні правові рамки та практику саморегулювання з боку цифрових платформ.

Німеччина демонструє зовсім інший, більш "жорсткий" підхід до свободи слова в інтернеті, де акцент робиться не стільки на максимальній свободі, як у США, скільки на відповідальності за контент. Ключовим актом тут є Network Enforcement Act (NetzDG), ухвалений у 2017 році, який прямо зобов'язує великі соціальні мережі оперативно реагувати на незаконний контент [11]. Зокрема, платформи повинні видаляти "очевидно незаконні" матеріали (зокрема hate speech (будь-які висловлювання, що пропагують ненависть, дискримінацію, насильство або приниження гідності щодо особи чи групи осіб за ознаками раси, національності, релігії, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності чи інших характеристик), заклики до насильства чи наклеп) протягом 24 годин, а складніші випадки максимум за 7 днів, інакше їм загрожують штрафи до 50 млн євро.

Але саме тут і виникає головна дискусія. У порівнянні з підходами, де основний акцент зроблено на мінімізації втручання держави,

німецька модель викликає більше питань щодо меж делегування контролю приватним компаніям. Критики, зокрема правозахисні організації, зазначають, що NetzDG фактично "перекладає" функцію цензора з держави на приватні компанії, змушуючи їх видаляти контент із перестороги, щоб уникнути величезних штрафів [12, 13]. У результаті існує ризик так званого "overblocking" - коли разом із незаконними матеріалами зникають і цілком легальні висловлювання.

Німецька модель демонструє дуже цікавий баланс, з одного боку активна боротьба з мовою ворожнечі та дезінформацією, з іншого постійна критика за потенційне обмеження свободи слова. І саме тому Німеччину часто наводять як приклад того, як держава може активно втручатися в інтернет-сферу, іноді на межі між захистом суспільства і обмеженням свободи вираження.

Отже, ця модель регулювання певною мірою контрастує з українським підходом. В Україні акцент робиться не лише на боротьбі з незаконним контентом, але й на оперативному реагуванні на інформаційні загрози, що робить систему більш ситуативною та менш уніфікованою порівняно з німецькою. У цьому контексті німецький досвід виглядає більш структурованим і формалізованим, хоча також не позбавленим дискусій щодо меж втручання у свободу вираження.

Модель Франції багато в чому перегукується з підходом Німеччина: обидві держави намагаються активно протидіяти незаконному контенту в інтернеті, покладаючи відповідальність на самі платформи. Водночас французький досвід добре показує, наскільки тонкою є межа між захистом користувачів і надмірним втручанням у свободу слова.

Показовою стала так звана Avia Law – закон, який зобов'язував платформи видаляти «очевидно незаконний» контент протягом 24 годин, а в окремих випадках навіть швидше [14]. На перший погляд це виглядало як логічний крок проти мови ворожнечі, але проблема виникла в деталях, тому що через дуже короткі строки і ризик великих штрафів платформи могли почати видаляти навіть сумнівний або законний контент «на всяк випадок».

Саме на це звернула увагу Конституційна рада Франції, яка визнала ключові положення закону неконституційними, підкресливши, що такі обмеження є непропорційними і надто сильно зачіпають свободу вираження поглядів [15]. Фактично суд поставив межу, що навіть боротьба з небезпечним контентом не може здійснюватися ціною надмірної цензури.

У наукових і правових дослідженнях Китай часто наводять як один із найяскравіших прикладів держави, де свобода слова в інтернеті піддається системному та всеосяжному контролю. На відміну від моделей, що були вже розглянуті, китайський підхід охоплює значно ширший спектр інформації та передбачає превентивне управління інформаційними потоками. Центральним елементом цієї моделі є так званий «Великий китайський файрвол» - складна технологічно-правова система, яка фактично відокремлює національний сегмент мережі від глобального інформаційного простору [16]. Вона дозволяє не лише блокувати окремі сайти чи сервіси, а й фільтрувати контент у режимі реального часу, від ключових слів до цілих тем, що вважаються «чутливими» для держави. Внаслідок цього доступ до таких платформ, як Google, Facebook або міжнародні ЗМІ, суттєво обмежений або повністю заблокований.

Юридично така модель підкріплюється цілою системою нормативних актів, передусім Законом Китаю про кібербезпеку 2017 року, який запровадив обов'язок для компаній зберігати дані користувачів на території країни, здійснювати моніторинг контенту та співпрацювати з державними органами. Додатково діють Закон про національну безпеку та Закон про безпеку даних, які розширюють можливості держави щодо контролю інформаційних потоків і цифрового простору загалом [17]. У сукупності ці акти формують концепцію так званого «кіберсуверенітету», за якою держава має пріоритетне право визначати правила функціонування інтернету в межах своїх кордонів.

В Ірані обмеження інтернету відчуваються на рівні щоденного користування. Звичні платформи, як-от Instagram чи Telegram, можуть працювати нестабільно або взагалі бути недоступними, особливо в періоди протестів [18]. Держава використовує технічну фільтрацію, блокує окремі сайти, знижує швидкість мережі, обмежує доступ до конкретних сервісів. Така модель не передбачає повної ізоляції, однак дозволяє гнучко впливати на доступ до інформації залежно від політичного чи соціального контексту. Окремо варто звернути увагу на законодавчий аспект - відповідальність може наставати за публікації, які трактуються як «антидержавні» або такі, що суперечать ісламським нормам. Саме тому користувачі часто самі обирають обережну модель поведінки в мережі, уникаючи чутливих тем.

У Північній Кореї ситуація інша, тут немає потреби обмежувати окремі сайти, тому що доступу до глобального інтернету для більшості населення просто не існує. Натомість діє закрита мережа «Kwangmyong», де розміщені внутрішні ресурси: новини, навчальні матеріали, офіційна інформація [19]. Усе, що з'являється в цій мережі, проходить попередній відбір, тому альтернативні джерела або інша точка зору фактично відсутні.

На основі аналізу, можна побачити, що різні держави фактично формують своєрідний спектр моделей регулювання свободи слова в інтернеті.

По-перше, на одному полюсі знаходяться Сполучені Штати Америки, де ключовим орієнтиром залишається мінімальне втручання держави і пріоритет конституційних гарантій, навіть якщо це створює простір для ризиків. По-друге, європейські країни, зокрема Німеччина та Франція, займають більш "середню" позицію: вони не відмовляються від свободи слова як базової цінності, але намагаються активніше впливати на інформаційне середовище через обов'язки платформ і швидке реагування на незаконний контент, що водночас породжує ризики надмірного обмеження.

Український підхід виглядає більш гнучким і менш формалізованим, оскільки поєднує різні інструменти регулювання і постійно змінюється під впливом практичних викликів, не маючи єдиної чітко вибудуваної моделі. Натомість Китай демонструє вже іншу логіку, де держава не лише встановлює правила, а й безпосередньо формує інформаційний простір. Ще більш жорсткі варіанти спостерігаються в Ірані та Північній Кореї, де обмеження переходять від вибіркового впливу до майже повного контролю або навіть ізоляції інформаційного середовища.

У цьому контексті стає помітно, що ключова відмінність між моделями полягає не лише в обсязі обмежень, а й у самій ролі держави: від "арбітра", який майже не втручається, до "активного регулятора" і далі, до повного контролю над інформацією. І саме ця різниця визначає, наскільки вільним залишається цифровий простір і хто врешті вирішує, що саме в ньому можна говорити.

Висновки. Свобода слова в інтернеті сьогодні перестала бути лише декларативним правом, вона постійно проходить перевірку на практиці. Порівняння різних країн показує, що єдиного підходу не існує, від майже необмеженої свободи до жорсткого державного контролю. Водночас навіть у найбільш відкритих системах держава не може повністю залишитися осторонь, адже цифровий простір породжує нові ризики. Ключове питання полягає не стільки в тому, чи можна обмежувати свободу слова в інтернеті, а в тому, як саме це робити. Там, де межі чіткі, обґрунтовані та підконтрольні суду, баланс між свободою і безпекою виглядає більш переконливим. Натомість надмірний контроль перетворює інтернет із простору комунікації на інструмент впливу. Саме тому подальший розвиток конституційно-правового регулювання має бути спрямований не на звуження свободи слова, а на пошук зрозумілих і справедливих правил її реалізації в цифрову епоху.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 18.03.2026).

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн Націй від 16.12.1966. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.03.2026).

4. General Comment No. 34 Of The Human Rights Committee. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.03.2026).

6. Семенюта І. В Україні погіршилася оцінка свободи слова, – опитування медійників. *detector.media*. URL: https://detector.media/infospace/article/246268/2025-12-12-v-ukraini-pogirshylasya-otsinka-svobody-slova-opytuvannya-mediynykiv/ (дата звернення: 19.03.2026).

7. Нові правила для телеграм-каналів в Україні: що пропонує Верховна Рада. *Стопкор*. URL: https://www.stopcor.org/ukr/section-uanews/news-novi-pravila-dlya-telegram-kanaliv-v-ukraini-scho-proponue-verhovna-rada-11-03-2026.html (дата звернення: 19.03.2026).

8. Constitution of the United States. *U.S. Senate*. URL: https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm#amdt_1_(1791) (date of access: 19.03.2026).

9. U.S. Supreme Court. Reno v. ACLU (1997), 26.06.1997. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/844/ (дата звернення: 18.03.2026).

10. 47 U.S. Code § 230 – Protection for private blocking and screening of offensive material. *Legal Information Institute*. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/47/230 (дата звернення: 19.03.2026).

11. Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks (Network Enforcement Act). Bearbeitungsstand: 12.07.2017. URL: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Downloads/DE/Gesetzgebung/RefE/NetzDG_engl.pdf?__blob=publicationFile&v=4&utm (дата звернення: 19.03.2026)

12. UN Human Rights Committee Criticizes Germany's NetzDG for Letting Social Media Platforms Police Online Speech. *Electronic Frontier Foundation*. URL: https://www.eff.org/deeplinks/2021/11/un-human-rights-committee-criticizes-germanys-netzdg-letting-social-media (дата звернення: 19.03.2026).

13. Germany's Content Moderation Regulation. *Information Technology and Innovation Foundation – The leading think tank for science and technology policy.* URL: https://itif.org/publications/2025/06/02/germany-content-moderation-regulation/ (дата звернення: 19.03.2026).

14. France: Constitutional Court Strikes Down Key Provisions of Bill on Hate Speech. *Library of Congress*. URL: https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2020-06-29/france-constitutional-court-strikes-down-key-provisions-of-bill-on-hate-speech/ (дата звернення: 19.03.2026).

15. French Constitutional Council strikes down Avia Law | Digital Watch Observatory. *Digital Watch Observatory*. URL: https://dig.watch/updates/french-constitutional-council-strikes-down-avia-law (дата звернення: 19.03.2026).

16. The Chinese Firewall – Internet Society. *Internet Society*. URL: https://www.internetsociety.org/resources/internet-fragmentation/the-chinese-firewall/ (дата звернення: 19.03.2026).

17. How to navigate China's cybersecurity and data privacy laws – Focus – China Britain Business Council. *Focus – China Britain Business Council*. URL: https://focus.cbbc.org/how-to-navigate-chinas-cybersecurity-and-data-privacy-laws/ (дата звернення: 19.03.2026).

18. Iran: Freedom on the Net 2023 Country Report | Freedom House. *Freedom House*. URL: https://freedomhouse.org/country/iran/freedom-net/2023 (дата звернення: 19.03.2026).

19. Lee D. North Korea: On the net in world's most secretive nation. *BBC News*. URL: https://www.bbc.com/news/technology-20445632 (дата звернення: 19.03.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 19.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.531.17
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.8

Шаповалов А. С.,
аспірант відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0006-6712-9273

ПРАВО ВИБОРЦІВ ОТРИМУВАТИ ТА ПОШИРЮВАТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ВИБОРИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

THE RIGHT OF VOTERS TO RECEIVE AND DISSEMINATE INFORMATION ABOUT ELECTIONS: CONSTITUTIONAL AND LEGAL CHARACTERISTICS

Сучасні державотворчі процеси в Україні, незважаючи на розпочату Росією військову агресію, характеризуються подальшою демократизацією суспільних відносин, впровадженням вироблених міжнародною спільнотою стандартів державного будівництва. В цьому аспекті в статті характеризується право виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, яке отримало своє визнання в ст. 9 Виборчого кодексу України як одне з прав виборців на участь у виборчому процесі, що пов'язані з правом голосу. В роботі звертається увага, що забезпечення цього права сприяє не тільки вільному формуванню волі виборця і його вільному волевиявленню, але й визнанню легітимності результатів самих виборів, що виступає одним з вирішальних факторів, які визначають демократичний характер виборів. Значна частина дослідження присвячена розкриттю форм реалізації права виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів. На завершення робиться висновок, що вітчизняний законодавець в цілому належним чином врахував міжнародні виборчі стандарти з цього питання. Хоча варто було ще визначити правовий статус онлайн-видань (засобів масової інформації) та їхніх творчих працівників у інформаційному забезпеченні виборів з урахуванням Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2011)7 «Про нове поняття засобу масової інформації». Також необхідно вимогу щодо дотримання балансу інформації про конкурентних суб'єктів виборчого процесу в усіх повідомленнях та інших матеріалах стосовно виборів поширити не тільки на ЗМІ, а й на інформаційні агентства. Потребує законодавчого уточнення й віднесення до відомостей, обов'язкових до оприлюднення ЦВК автобіографій кандидатів на місцевих виборах та декларацій кандидатів у разі їх подання до виборчих комісій при реєстрації, та формулювання щодо зобов'язання для суб'єктів інформаційної діяльності заборони замовчувати суспільно необхідну інформацію з питань виборів.

Ключові слова: *Конституція України, конституційне право, вибори, виборче право, виборчі права, право на інформацію, засоби масової інформації, інформаційні агенства, виборчі комісії, міжнародні виборчі стандарти.*

Modern state-building processes in Ukraine, despite the military aggression launched by Russia, are characterized by the further democratization of social relations and the implementation of state-building standards developed by the international community. In this aspect, the article characterizes the right of voters to receive and disseminate information related to the preparation and conduct of relevant elections, which was recognized in Article 9 of the Electoral Code of Ukraine as one of the rights of voters to participate in the electoral process, which is related to the right to vote. The work draws attention to the fact that ensuring this right contributes not only to the free formation of the voter's will and his free expression of will, but also to the recognition of the legitimacy of the results of the elections themselves, which is one of the decisive factors determining the democratic nature of the elections. A significant part of the study is devoted to revealing the forms of exercising the right of voters to receive and disseminate information related to the preparation and conduct of the relevant elections. In conclusion, the conclusion is drawn that the domestic legislator has generally duly taken into account international electoral standards on this issue. Although it would be worth determining the legal status of online publications (mass media) and their creative workers in providing information about elections, taking into account the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe CM/Rec(2011)7. It is also necessary to extend the requirement to maintain a balance of information about competing subjects of the electoral process in all reports and other materials regarding the elections not only to the media, but also to news agencies. Requires legislative clarification and wording regarding the obligation for subjects of information activity to prohibit the concealment of socially necessary information on election issues.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutional law, elections, electoral law, electoral rights, right to information, mass media, information agencies, election commissions, international election standards.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Право на інформацію є важливим конституційним правом людини, яке сприяє усвідомленню особою свого місця та ролі в суспільстві і державі, її гармонійного вільного розвитку як особистості. Воно займає одне із провідних місць в системі прав і свобод людини та громадянина, виступає невід'ємним елементом конституційно-правового статусу особи, що гарантується ст. 34 Основного Закону України, який проголошує: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [1].

В цьому аспекті актуалізується право виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, яке вперше у вітчизняній практиці державотворення отримало своє визнання в ст. 9 Виборчого кодексу України як одне з прав виборців на участь у виборчому процесі, що пов'язані з правом голосу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеристиці вітчизняного виборчого права присвячено чимало праць українських науковців правників (Баймуратова М., Ключковського Ю., Костицького В., Кофмана Б., Марцеляка О., Серьогіна В., Смоковича М., Нестеровича В., Шаповала В. та ін.). Їх дослідження у сфері правової природи виборів, як форми прямого народовладдя, являють собою вагомий внесок у розвиток юридичної науки. Проте слід відзначити, що проблема права виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, ними якщо й розкривалася, то внаслідок своєї новизни досить фрагментарно.

Отже, **метою нашого дослідження** виступає комплексна наукова характеристика права виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, і на основі такого аналізу вироблення авторських пропозицій щодо його удосконалення, приведення до вироблених міжнародним співтовариством стандартів.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній правовій науковій літературі склалися два основних підходи до розуміння права на інформацію. Згідно з першим – це право розглядається в аспекті проблематики відкритості, прозорості, гласності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. За цього підходу, так званого вузького, метою права на інформацію виступає обґрунтування правових можливостей людини і громадянина на отримання інформації, відомостей, якими володіють органи публічної влади у зв'язку з реалізацією ними своїх повноважень. Саме в такому плані подається трактування права на інформацію в Законі України «Про інформацію»: «Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» (ст. 5) [2]. Так само Закон України «Про доступ до публічної інформації» уточнює порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених законом, та інформації, що становить суспільний інтерес [3].

Представники другого підходу право на інформацію розкривають у широкому значенні – як комплексне суб'єктивне право громадянина, що складається з можливості вільно здійснювати будь-які дії з інформацією, що передбачає віднесення до права на інформацію інших видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на здійснення дій з нею, таких як свобода думки й переконань, свобода слова, свобода масової інформації тощо [4, с. 20].

Певною мірою цей підхід ґрунтується на міжнародному розумінні правової природи права на інформацію. Так, ст. 19 Загальної декларації прав людини проголошує: «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [5].

Подібний припис містить й міжнародний Пакт про громадянські та політичні права: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» (ч. 2 ст. 19 Пакту) [6].

Так само європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод зазначає: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» (ст. 10 Конвенції) [7].

Звідси науковці цього напряму дослідження доволі часто змістовно ототожнюють право на інформацію й інформаційне право і сприймають право на інформацію не як відокремлене особисте немайнове право людини, а як універсальне конституційне право на інформацію, що містить комплекс можливостей, які в сукупності і становлять так звані інформаційні права [8, с. 25].

Проте, ми не поділяємо цього підходу і солідаризуємося з Т.А. Костецькою, яка пише, що, незважаючи на наявні підходи щодо розуміння понять «право на інформацію» й «інформаційні права», варто наголосити на тому, що ці поняття різні за своєю правовою природою і їхній зміст

не є тотожними [9, с. 115]. Так само С. Вакарюк акцентує увагу на тому, що поняття інформаційні права людини є ширшим аніж право на інформацію, оскільки охоплює не лише можливість «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким способом, на свій вибір» або навіть «можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів», а це всі права і свободи людини, що мають інформаційний характер; окрім того, інформаційні права та право на інформацію співвідносяться за схемою «загальне – часткове»» [10, с. 158].

Право на інформацію закріплене Конституцією України, Законами України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації» та цілим рядом інших нормативно-правових актів, серед яких і Виборчий кодекс України, приписи якого спрямовані на реалізацію права виборців на інформацію як чинника, що сприяє вільному формуванню волі виборця і його вільному волевиявленню. Як зазначає Ю.Б. Ключковський: «Свобода формування волі виборця потребує вільного пошуку, поширення та отримання інформації. Лише поінформований виборець, який отримав достатню і достовірну інформацію, здатний здійснити обдумане, свідоме і вільне волевиявлення при голосуванні» [11, с. 453].

Саме формування волі виборця і її вільне вираження відбувається під впливом отриманої виборцем достовірної, повної та об'єктивної інформації про вибори, джерелами якої виступають засоби масової інформації, інформаційні агентства та їх творчі працівники (журналісти), різноманітні органи державної влади та місцевого самоврядування, самі суб'єкти виборчого процесу, представники громадянського суспільства та інші суб'єкти інформаційного впливу на суспільство, які через ЗМІ, Інтернет та іншим шляхом поширюють повідомлення про перебіг виборчого процесу.

Забезпечення права виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, сприяє не тільки вільному формуванню волі виборця і його вільному волевиявленню, але й визнанню легітимності результатів самих виборів, що виступає одним з вирішальних факторів, які визначають демократичний характер виборів. Європейський суд з прав людини неодноразово про це зазначав, наголошуючи, що свобода вираження поглядів є однією з необхідних передумов для забезпечення «вільного вираження думки народу у виборі законодавчого органу» [12].

Виборчий кодекс України містить декілька приписів щодо права особи на інформацію. Зокрема, це ст. 9 Кодексу, яка закріплює, що виборці мають право отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів [13]. Як зазначає Ю.Б. Ключковський, це право виборців за своїм змістом є виявом під час виборчого процесу загального конституційного права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, що проголошене ст. 34 Основного Закону України, яке, своєю чергою, є складовою основоположної свободи вираження поглядів, що закріплені ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [11, с. 90].

Проведення виборів передбачає, що виборці мають право отримувати та поширювати будь-яку інформацію, яка стосується відповідних виборів. Ця інформація за своїм змістовним спрямуванням поділяється на декілька видів: інформація загального характеру, яка стосується початку та кінця виборчої кампанії; стадій виборчого процесу; статусу, місцезнаходження та роботи органів адміністрування виборів (особливо адреси місцезнаходження окружної та дільничної виборчих комісій виборчої дільниці, до якої належить виборча адреса виборця); виборчих прав громадян (активного, пасивного, номінаційного), способів їх реалізації та захисту; інформація про те, як виборець може перевірити відомості про себе та інших осіб у списках виборців; про адресу приміщення для голосування, дату та час голосування, порядок голосування і як правильно виборцю заповнити виборчий бюлетень, щоб він був визнаний дійсним; можливості та порядку зміни виборцем місця голосування (виборчої дільниці) без зміни виборчої адреси; підстави та процедури отримання можливості голосувати за місцем перебування; право на оскарження порушень своїх виборчих прав та способи здійснення цього права; відповідальність за порушення законодавства про вибори та інші питання реалізації виборчих прав громадян (ст. 49 Виборчого кодексу України) [13].

Така інформація в науці ще називається нейтральною, оскільки її поширення не пов'язане з формуванням волі виборців при голосуванні, вона не охоплює характеристики ні окремих кандидатів, ні партій, які виступають суб'єктами виборчого процесу і вона не спрямована на створення умов для свідомої повноцінної реалізації громадянами своїх виборчих прав.

Натомість інформація, яка доводиться до відома виборців під час виборів суб'єктами інформаційної діяльності та стосується політичних партій (зареєстрованих кандидатів та суб'єктів їх висування; передвиборні програми партій – суб'єктів виборчого процесу; рахунки виборчих фондів партій – суб'єктів виборчого процесу, допустимий розмір добровільного внеску та спосіб, у який робиться внесок; скасування реєстрації (вибуття з балотування) кандидата у депутати (ст. 161 Кодексу)) й окремих кандидатів (прізвище, власне ім'я (усі власні імена) та по батькові (за наявності), число, місяць, рік і місце народження, громадянство із зазначенням часу проживання на території України, відомості про освіту, посаду (заняття), місце роботи, партійність, місце проживання,

відомості про наявність чи відсутність судимості, передвиборна програма кандидата (ст. 106 Кодексу)), які балотуються на виборах, в тому числі й інформація щодо публічних заходів партій та окремих кандидатів, публічної діяльності суб'єктів виборчого процесу, факти та події, пов'язані з виборчим процесом, тощо, є спеціальною інформацією, що спонукає виборців підтримувати своїми голосами певних кандидатів (списки кандидатів) до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування [13].

Відзначимо, що незалежно від різновиду будь-яка інформація щодо виборчого процесу та перебігу виборчої кампанії має бути вільно доступною як для самих виборців, так засобів масової інформації, які відіграють важливу роль у забезпеченні принципу прозорості виборчого процесу. Як влучно зазначає з цього приводу Венеційська комісія «на виборах немає місця конфіденційній інформації» [14].

При цьому реалізація права виборців на отримання та поширення інформації, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, не повинна порушувати прав, свобод і законних інтересів інших громадян, прав та інтересів юридичних осіб. В його основі мають дотримуватися основні принципи інформаційних відносин: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя. Всім виборцям мають гарантуватися рівні права і можливості доступу до інформації, її отримання та поширення.

В цілому зазначимо, що Закони України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» належним чином гарантують кожній особі, в тому числі й виборцям, відкритість і доступність інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, шляхом вільного її отримання.

Хоча Виборчий кодекс України з метою забезпечення публічного та відкритого характеру виборчого процесу, належної реалізації виборцями свого права отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, містить додаткові приписи у цій сфері, які адресовані цілому ряду суб'єктів владних повноважень. Зокрема, ст. 23 Кодексу передбачає, що:

а) виборчі комісії, що організовують підготовку та проведення відповідних виборів, по-перше, інформують громадян про свій склад, місцезнаходження та режим роботи, про виборчі округи і виборчі дільниці, про основні права виборців, у тому числі про право оскарження протиправних рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій та їх членів, органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових та службових осіб, які порушують або обмежують виборчі права; по-друге, забезпечують можливість для ознайомлення виборців, інших суб'єктів відповідного виборчого процесу зі списками виборців, передвиборними програмами партій (місцевих організацій партій), кандидатів, виборчими списками партій (організацій партій), відомостями про кандидатів; по-третє, роз'яснюють виборцям порядок голосування, у тому числі порядок заповнення виборчих бюлетенів; по-четверте, оприлюднюють підсумки голосування та результати відповідних виборів; по-п'яте, надають іншу інформацію у випадках та в порядку, передбачених Виборчим кодексом України.

Не дотримання цих приписів є грубим порушенням прав виборців, про що свідчить Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Центр демократії та верховенства права проти України» від 26 березня 2020 року [15].

б) до відома громадян-виборців доводяться рішення органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, що стосуються виборів.

в) Центральна виборча комісія невідкладно оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті усі рішення із забезпеченням можливості перегляду, копіювання та роздрукування інформації, а також у вигляді набору даних, організованого у форматі, що дозволяє його автоматизоване оброблення електронними засобами (машинозчитування) з метою повторного використання.

Також на офіційному веб-сайті Центральної виборчої комісії оприлюднюються рішення окружних виборчих комісій загальнодержавних виборів, які не пізніше дня, наступного після дня прийняття подаються до ЦВК в електронній формі із забезпеченням можливості перегляду та роздрукування такої інформації.

Натомість територіальні виборчі комісії оприлюднюють свої рішення на своїх офіційних веб-сайтах (за наявності), веб-сайтах відповідних місцевих рад (за наявності) або в інший спосіб, визначений Кодексом.

г) на загальнодержавних виборах закордонні дипломатичні установи України, при яких утворені закордонні виборчі дільниці, мають забезпечувати оприлюднення на своїх офіційних веб-сайтах або в інший доступний для громадян України спосіб відомостей про час і місце голосування, про місцезнаходження відповідних виборчих комісій та приміщень для голосування, про порядок їх роботи та строки звернення до дільничних виборчих комісій з питань включення виборця до списку виборців на закордонній виборчій дільниці, про порядок голосування та порядок заповнення виборчих бюлетенів.

г) Національне агентство з питань запобігання корупції, яке здійснює контроль за своєчасністю подання звітів про надходження і використання коштів виборчих фондів на загальнодержавних

та місцевих виборах, їх повнотою та достовірністю включених до них відомостей, забезпечує оприлюднення у публічній частині Єдиного державного реєстру такої звітності політичних партій, а також про їх майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру.

д) на органи Національної поліції України покладається зобов'язання за день до дня голосування оприлюднити на офіційних веб-сайтах попередні відомості про кількість зареєстрованих звернень про порушення виборчого законодавства під час відповідного виборчого процесу та роз'яснення відповідальності за порушення законодавства про вибори. А протягом десяти днів після дня голосування Національна поліція України має оприлюднити на офіційному веб-сайті узагальнених відомостей про кількість розпочатих кримінальних проваджень та кількість зареєстрованих органами Національної поліції України звернень, пов'язаних із порушенням законодавства про вибори під час відповідного виборчого процесу [13].

Безумовно, що коли ми говоримо про реалізацію права виборців отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів, не слід залишати поза увагою й цілий розділ VII Виборчого кодексу України «Інформаційне забезпечення виборів». Він регулює загальні основні засади інформаційного забезпечення виборів; загальне інформаційне забезпечення виборів; засади участі засобів масової інформації та інформаційних агентств в інформаційному забезпеченні виборів та особливості поширення інформації про результати опитування громадської думки, пов'язаного з виборами, які в подальшому розвиваються та уточняються відповідними розділами Кодексу, що стосуються виборів Президента України, народних депутатів України та місцевих виборів.

Зокрема, ст. 47 визначає основні засади інформаційного забезпечення виборів, деталізуючи, по-перше, питання як виборцям, у тому числі з порушеннями зору та слуху забезпечити можливість доступу до інформації, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів; по-друге, визначаючи критерії характеру такої інформації, яка має бути різнобічною (зміст інформації формується з урахуванням усіх можливих факторів та всіх поглядів щодо неї), об'єктивною (її зміст є достовірним без ознак суб'єктивного ставлення автора (авторів) до такої інформації) та неупередженою (її зміст формується без симпатії чи антипатії, будь-яких інтересів, релігійних, національних та інших переконань, а подання інформації не призводить до деформації її суті внаслідок прихильності чи дискримінаційного ставлення до суб'єкта, якого стосується інформація [11, с. 459]); по-третє, що за своїм змістом інформація має бути спрямована на здійснення виборцями усвідомленого та вільного вибору.

Усю інформацію щодо виборів виборець може отримати на власний розсуд з: а) засобів масової інформації, б) офіційних джерел органів адміністрування виборчого процесу (виборчих комісій), в) офіційних джерел інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, г) інших будь-яких джерел, що можуть надавати публічну інформацію виборцям (в тому числі й особам з порушенням зору та слуху) стосовно виборчої кампанії із використанням доступних форматів у порядку та обсягу, визначених Центральною виборчою комісією.

Законодавець особливо наголошує, що інформація, яка міститься в документах, поданих до відповідної виборчої комісії для реєстрації кандидатів, має бути відкритою і окружні та територіальні виборчі комісії у визначеному законодавством порядку повинні оприлюднити ці дані (прізвище, власне ім'я (всі власні імена) та по батькові (за наявності), число, місяць, рік і місце народження, громадянство, час проживання на території України (крім кандидатів, зареєстрованих для участі в місцевих виборах), відомості про посаду (заняття), місце роботи, партійність, місце проживання, наявність чи відсутність судимості, суб'єкт висування кожного кандидата, передвиборні програми кандидатів чи суб'єктів їх висування, а при проведенні загальнонаціональних виборів – також автобіографію кандидата) на своїх веб-сайтах або на веб-сайтах відповідних рад (для місцевих виборів) та передати ці відомості для оприлюднення на офіційному веб-сайті Центральної виборчої комісії відомості.

В той же час відзначимо той недолік, що згідно вимог Виборчого кодексу України ЦВК не зобов'язана оприлюднювати автобіографії кандидатів на місцевих виборах та декларації осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Тому вважаємо необхідним удосконалення виборчого законодавства у цій сфері шляхом віднесення до відомостей, обов'язкових до оприлюднення ЦВК автобіографій кандидатів на місцевих виборах та декларацій кандидатів у разі їх подання до виборчих комісій при реєстрації. В цьому ж аспекті є актуальним питання щодо необхідності оприлюднення ЦВК інформації про адресу місця знаходження територіальних виборчих комісій, які з незрозумілих причин випали з переліку відомостей, що становлять зміст загального інформаційного забезпечення виборів, що є істотною законодавчою прогалиною, яку слід усунути.

Також з метою забезпечення належної поінформованості виборців ЦВК та відповідна територіальна виборча комісія забезпечують виготовлення плакатів, що роз'яснюють порядок голосування та відповідальність за порушення законодавства про вибори. ЦВК за рахунок коштів державного бюджету може виготовляти та розповсюджувати, у тому числі за допомогою електронних (аудіовізуальних) та друкованих засобів масової інформації, інші інформаційні матеріали, що належать до загального інформаційного забезпечення виборів.

Виборчі комісії, так само як і засоби масової інформації та інформаційні агентства, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, об'єднання громадян, інші особи при поширенні інформації про вибори, яка не є передвиборною агітацією, зобов'язані дотримуватися об'єктивності, неупередженості, збалансованості, достовірності, повноти і точності інформації, уникати дискримінації та сексизму.

З цією метою національним виборчим законодавством окремо окреслено засади участі засобів масової інформації та інформаційних агентств в інформаційному забезпеченні виборів, які охоплюють такі вимоги:

1. під час виборчого процесу ЗМІ розміщують інформаційні матеріали на замовлення виборчих комісій або регіональних чи територіальних представництв Центральної виборчої комісії на підставі відповідних договорів.

2. ЗМІ та інформаційні агентства поширюють повідомлення про перебіг виборчого процесу, події, пов'язані з виборами, базуючись на засадах достовірності, повноти і точності, об'єктивності інформації та її неупередженого подання, не допускаючи замовчування та перекручення суспільно необхідної інформації, що стосується цих подій, та збалансовано висвітлюючи коментарі кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу щодо подій, пов'язаних із виборами. Так само телерадіоорганізаціям заборонено виокремлювати у своєму ставленні певних суб'єктів виборчого процесу чи надавати їм привілеї.

3. телерадіоорганізації мають право створювати та поширювати у прямому ефірі передачі за участю кандидатів, представників партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу, їх уповноважених, довірених осіб у формі передвиборних дебатів чи дискусій. Такі передачі повинні бути організовані у цикл передач однакового формату.

4. нагляд за дотриманням вимог участі ЗМІ та інформаційних агентств в інформаційному забезпеченні виборів, а також при проведенні передвиборної агітації, здійснює Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (стосовно електронних (аудіовізуальних) засобів масової інформації) та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в інформаційній та видавничій сферах (стосовно друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств).

У разі виявлення порушень за результатами здійснення такого нагляду Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в інформаційній та видавничій сферах, інформують про це Центральну виборчу комісію або відповідну окружну чи територіальну виборчу комісію, вживають заходів, передбачених законодавством. Наприклад, під час місцевих виборів 2020 року за результатами здійснення нагляду від імені Національної ради було складено 56 протоколів про адміністративні правопорушення. Правда, не всі вони національними судами були своєчасно розглянуті і на винуватих були накладені адміністративні стягнення [16].

Висновки. В цілому відзначимо, що вітчизняний законодавець належним чином врахував міжнародні виборчі стандарти та врегулював участь ЗМІ й інформаційних агентств в інформаційному забезпеченні виборів. Хоча варто було ще визначити правовий статус онлайн-видань (засобів масової інформації) та їхніх творчих працівників з урахуванням Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2011)7 «Про нове поняття засобу масової інформації» [17]. Також необхідно вимогу щодо дотримання балансу інформації про конкурентних суб'єктів виборчого процесу в усіх повідомленнях та інших матеріалах стосовно виборів поширити не тільки на ЗМІ, а й на інформаційні агентства. Потребує удосконалення виборче законодавство і в плані віднесення до відомостей, обов'язкових до оприлюднення ЦВК автобіографій кандидатів на місцевих виборах та декларацій кандидатів у разі їх подання до виборчих комісій при реєстрації. В цьому ж аспекті є актуальним питання щодо необхідності оприлюднення ЦВК інформації про адресу місця знаходження територіальних виборчих комісій. Також слід уточнити й формулювання щодо зобов'язання для суб'єктів інформаційної діяльності заборони замовчувати суспільно необхідну інформацію з питань виборів. Воно повинно містити чіткі правила забезпечення, що гарантуватиме право виборця отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів і відповідатиме міжнародним виборчим стандартам.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

2. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. №2657-XII за ред. від 21.05.2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №48. Ст. 650

3. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.

4. Петров Є. В. Інформація як об'єкт цивільно-правових відносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2003. 20 с.

5. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_015#Text

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73 р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/995_043#Text

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): ратифіковано Законом України від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

8. Марущак А. Визначення поняття «інформаційні права людини». *Інформація і право*. 2011. № 2. С. 21–26.

9. Костецька Т. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. С. 114–117.

10. Вакарюк Л. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 155–159.

11. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.

12. European Court for Human Rights. Case of Bowman v. United Kingdom. Judgment of 19 February 1998. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–58134.

13. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, 8, 9. Ст. 48.

14. Venice Commission. Report on figure based management of possible election fraud (CDLAD(2010)043), para. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf= CDL-AD(2010)043-e.

15. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Центр демократії та верховенства права проти України» від 26 березня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/974_f18.

16. Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 12 лютого 2021 року «Про дотримання телерадіоорганізаціями визначеного законодавством порядку мовлення під час виборчої кампанії з виборів депутатів сільських, селищних, міських рад і сільських, селищних, міських голів відповідних територіальних громад у 2020-му році». URL: https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/R-2021– 00096-D1.pdf.

17. Recommendation CM/Rec(2011)7 of the Committee of Ministers to member states on a new notion of media. URL: https://edoc.coe.int/en/media/8019-recommendation-cmrec20117- on-a-new-notion-of-media.html.

Дата першого надходження статті до видання: 12.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

СОЦІОЛОГІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

УДК 342.9:343.8 (477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.9

Василяченко А. І.,
ад'юнкт кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0007-8334-9513

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL DIRECTIONS FOR PREVENTION AND TERMINATION OF ADMINISTRATIVE OFFENCES IN THE SYSTEM OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

У статті досліджуються адміністративно-правові механізми запобігання та припинення адміністративних правопорушень у системі Державної кримінально-виконавчої служби України. Для цього було проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює діяльність органів і установ виконання покарань в частині запобігання та припинення адміністративних правопорушень, зокрема Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та інші спеціальні закони та підзаконні акти.

В дослідженні було визначено основні інструменти запобігання адміністративним правопорушенням у системі Державної кримінально-виконавчої служби України, зокрема акцентовано увагу на профілактиці, контролі, службовій дисципліні та нагляді.

Не залишено без уваги і механізм припинення адміністративних правопорушень у системі Державної кримінально-виконавчої служби України, зокрема акцентовано увагу на примусових заходах, адміністративному затриманні, дисциплінарному стягненні.

Автором була проаналізована практика, яка свідчить про існування системних проблем, що мають адміністративно-правовий характер, зокрема проблем у запобіганні адміністративним правопорушенням та їх припиненні.

Виходячи з низки виявлених недоліків адміністрування були надані пропозиції щодо їх усунення. Узагальнено наукові підходи до вдосконалення адміністративно-правового механізму протидії правопорушенням у зазначеній сфері та запропоновано напрями модернізації законодавства, підвищення рівня правової культури персоналу, посилення внутрішнього й зовнішнього контролю та впровадження сучасних управлінських і аналітичних інструментів. Обґрунтовано, що системне поєднання профілактичних, контрольних і примусових заходів є необхідною умовою зміцнення службової дисципліни, забезпечення належного функціонування установ виконання покарань і підвищення довіри суспільства до діяльності кримінально-виконавчої системи.

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, Державна кримінально-виконавча служба України, дисциплінарна відповідальність, запобігання, припинення, адміністративна відповідальність, пенітенціарна система.*

The article examines the administrative and legal mechanisms for preventing and terminating administrative offenses in the system of the State Penitentiary Service of Ukraine. For this purpose, the regulatory and legal framework regulating the activities of bodies and institutions for the execution of sentences in terms of preventing and terminating administrative offenses was analyzed, in particular, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Enforcement Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the State Penitentiary Service of Ukraine" and other special laws and by-laws.

The study identified the main tools for preventing administrative offenses in the system of the State Penitentiary Service of Ukraine, in particular, focusing on prevention, control, service discipline, and supervision.

The mechanism for terminating administrative offenses in the system of the State Penitentiary Service of Ukraine was not left without attention, in particular, attention was focused on coercive measures, administrative detention, and disciplinary sanctions.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

The author analyzed the practice, which indicates the existence of systemic problems of an administrative and legal nature, in particular problems in the prevention of administrative offenses and their termination.

Based on a number of identified shortcomings in administration, proposals were made to eliminate them. Generalized scientific approaches to improving the administrative and legal mechanism for preventing offenses in the specified area have been summarized, and directions for legislative modernization, enhancement of staff legal culture, strengthening of internal and external control, and implementation of modern managerial and analytical tools have been proposed. It has been substantiated that a systematic combination of preventive, supervisory, and coercive measures is a necessary condition for strengthening official discipline, ensuring the proper functioning of penal institutions, and increasing public trust in the activities of the penitentiary system.

Key words: *administrative offense, State Committee for Internal Affairs of Ukraine, disciplinary liability, prevention, termination, administrative liability, penitentiary system.*

Забезпечення законності та правопорядку в установах виконання покарань є одним із ключових завдань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі ДКВС). Особливого значення набуває проблема адміністративних правопорушень у системі ДКВС, що негативно впливають на ефективність виконання покарань та рівень правової дисципліни.

В Україні адміністративно-правові засади діяльності пенітенціарної системи визначаються низкою нормативних актів. Зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) закріплює окремі статті, що стосуються режиму виконання покарань. Так, ст. 188 КУпАП забороняє приховану передачу заборонених речей засудженим і передбачає за це попередження або штраф (15–25 НМДГ) з конфіскацією предметів. Аналогічно, ст. 262 КУпАП надає працівникам установ виконання покарань право проводити адміністративне затримання осіб, які намагаються передати таємні предмети ув'язненим [1].

Кримінально-виконавчий кодекс України (далі КВК) визначає завдання системи виконання покарань як забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання новим правопорушенням як з боку засуджених, так і інших осіб [2].

До нормативної бази належать і спеціальні закони та підзаконні акти. Так, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» встановлює загальні засади діяльності служби [3]. Наприклад, стаття 27 цього Закону констатує, що контроль за діяльністю ДКВС здійснюється відповідно до закону, а безпосередній нагляд здійснює Міністерство юстиції та його територіальні органи. Стаття 29 Закону наголошує на необхідності постійного нагляду за додержанням законності у пенітенціарній системі [3]. Крім того, Міністерство юстиції затверджує Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що регламентують умови тримання ув'язнених та організацію праці персоналу [7].

Адміністративно-правові напрями запобігання адміністративним правопорушенням включають систему організаційних, правових та профілактичних заходів, спрямованих на недопущення протиправної поведінки. Важливе значення має правове регулювання діяльності персоналу установ виконання покарань, їх службова дисципліна та контроль за дотриманням режимних вимог.

У системі ДКВС превентивні заходи спрямовані на запобігання вчиненню правопорушень засудженими та персоналом. Основними інструментами профілактики є організаційні заходи (розробка і доведення до персоналу та засуджених чітких правил поведінки, проведення навчань, виховних заходів), дисциплінарне регулювання та контроль над дотриманням порядку. ДКВС як організація на яку покладено завдання «запобігати вчиненню кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків» у пенітенціарних установах [3]. Для цього в установах ДКВС запроваджені підрозділи внутрішнього контролю (наприклад, відділи чи групи контролю за виконанням судових рішень), діяльність яких регламентовано Інструкцією Мін'юсту[6]. Внутрішній нагляд включає систематичні перевірки, огляди приміщень і конвоювання, контроль за кореспонденцією та інші заходи (приклад – Інструкція з огляду листування засуджених [4]).

ДКВС має власну дисциплінарну систему для персоналу: посадові особи зобов'язані виконувати службові обов'язки, дотримуватися правил етики і підпорядковуватися статутам. Наразі існують дисциплінарні правила, затверджені підзаконними актами, але експерти вказують на відсутність окремого «Дисциплінарного статуту пенітенціарної системи», що є прогалиною в регулюванні [9]. Без чіткого статуту існуючі норми не завжди відповідають реальному стану справ, що ускладнює притягнення до відповідальності за службові проступки.

Крім того, посадові особи зобов'язані стежити за дотриманням режиму в установах, а невиконання вимог карається дисциплінарними стягненнями. Зокрема, службовець ДКВС має право вимагати від засуджених дотримання кримінально-виконавчого законодавства і у випадку його порушення ініціювати відповідні заходи реагування[3].

Для запобігання порушенням застосовується комплекс заходів виховного характеру: психологічна допомога, правопросвітницька робота

серед засуджених, регулярні бесіди з персоналом тощо. Державні програми та внутрішні інструкції передбачають підвищення кваліфікації охоронців щодо профілактики конфліктів і проявів агресії.

Таким чином, профілактика забезпечується комбінацією правових приписів (покладених на службу та персонал) та практичних контрольних і виховних заходів.

У разі вчинення правопорушення засобами адміністративного права застосовуються різні механізми реагування.

По-перше, адміністративні протоколи можуть складати самі працівники установ виконання покарань за ознаками, передбаченими КУпАП (наприклад, прихована передача заборонених предметів) [5]. Далі справа розглядається судом згідно з КУпАП. При цьому законодавство передбачає примусові заходи: зокрема адміністративне затримання осіб за вчинення правопорушень (до 15 діб) [12]. Однак Європейський комітет з питань запобігання катуванням (ЄКПТ) зазначає, що ізолятори тимчасового тримання (далі ІТТ) не пристосовані для тривалого тримання затриманих за адміністративні правопорушення, і рекомендує переглянути відповідні законодавчі положення [12]. ЄКПТ також пропонує розглянути створення спеціалізованих установ для осіб, затриманих за адміністративні правопорушення, та обмежити їх утримання в ІТТ [12].

Другим напрямом є дисциплінарні стягнення у межах пенітенціарної системи. Законодавством передбачено накладання дисциплінарних заходів на засуджених, які порушують внутрішній порядок. Так, КВК встановлює перелік дисциплінарних стягнень (попередження, догана, сувора догана, тимчасові заборони в правах, приміщення до штрафного ізолятора тощо) і визначає порядок їх застосування [2][11]. Зокрема, засуджений може бути поміщений у дисциплінарний ізолятор строком до 10 діб за порушення режиму[2]. Посадові особи установ мають право застосовувати силу та спеціальні засоби у випадку необхідності затримання втікачів або осіб, що ухиляються від покарання [3]. Ці механізми забезпечують негайне припинення правопорушення та наступне притягнення до відповідальності.

Контрольні органи та судова практика висвітлюють конкретні випадки функціонування системи превенції і реагування на правопорушення. Так, ЄКПТ у своєму доповіді щодо України констатує, що затриманих за адміністративні правопорушення досі часто поміщають до ІТТ на строк до 15 діб, і рекомендує розглянути створення спеціалізованих установ для таких осіб [12]. Це демонструє проблему «перетримання» адміністративних правопорушників у місцях несвободи.

У судовій практиці зафіксований випадок, коли інспектор виправної колонії був звільнений за нібито вчинений дисциплінарний проступок. Позивач оскаржував цей наказ, стверджуючи, що ним не було вчинено дисциплінарного проступку і що службове розслідування було упередженим; у своїх позовних вимогах він вимагав визнати наказ незаконним [10]. Адміністрація установи навпаки наполягала, що звільнення відбулося саме за грубе порушення присяги і дисципліни [10]. Ця справа ілюструє, як у ДКВС практично застосовують дисциплінарні стягнення до персоналу, а також питання дотримання процесуальних гарантій (презумпції невинуватості тощо) при цьому. Подібні приклади показують, що на практиці завдання запобігання та припинення порушень потребують чіткого дотримання процедур як щодо засуджених, так і щодо працівників.

Незважаючи на наявні інструменти, фахівці відзначають суттєві прогалини у регулюванні дисципліни та контролю в ДКВС. Зокрема, підкреслюється відсутність єдиного Дисциплінарного статуту пенітенціарної системи – через це чинні норми не повною мірою відображають реалії роботи служби [9].

Багаторазово назрівають дискусії щодо того, що необхідно на законодавчому рівні чіткіше визначити підстави і процедури дисциплінарного провадження в ДКВС. Національні експерти пропонують запровадити спеціальний Закон чи Статут, який би унормовував дії дисциплінарних комісій, права і гарантії працівників ДКВС при притягненні до дисциплінарної відповідальності [9].

Інші пропозиції стосуються приведення у відповідність національного законодавства з рекомендаціями ЄКПТ щодо адміністративного арешту (наприклад, обмежити тривалість тримання в ІТТ або замінити адміністративний арешт іншою санкцією) [12].

Також важливо посилити підготовку персоналу з профілактики конфліктних ситуацій, в т.ч. навчання з питань правової поведінки й антикорупції.

Удосконалення адміністративно-правового регулювання має базуватися на міжнародних стандартах: наприклад, слід урахувати практику Європейських пенітенціарних правил щодо санкцій і сегрегації засуджених [12].

Загалом, пропонується більш широко впровадити чіткі механізми внутрішнього нагляду, забезпечити прозоре оформлення дисциплінарних проваджень та продовжити законодавчу роботу над спеціальним Статутом дисципліни ДКВС.

Важливим джерелом інформації є внутрішні звіти та громадянський моніторинг. Звіти омбудсмена та правозахисників регулярно фіксують недоліки: нестачу кадрів, неналежне документування порушень, іноді застосування заходів без належних підстав. Такі спостереження підтверджують наявність «прогалин у нормативній базі

та фактичній практиці» і свідчать про потребу комплексного перегляду правил.

У системі ДКВС є низка виявлених недоліків адміністрування й пропозиції щодо їх усунення:

Відсутність єдиного Дисциплінарного статуту. Як зазначають дослідники, відсутність «Дисциплінарного статуту пенітенціарної системи» зменшує ефективність дисципліни серед персоналу. Прийняття такого статуту на законодавчому рівні дозволить уніфікувати правила, визначити точні підстави для стягнень і процедури розслідування проступків.

Погане кадрове забезпечення та навчання. Дефіцит кадрів у виправних колоніях (як показують відкриті дані) призводить до перевантаження персоналу та зниження контролю. Необхідно підвищувати професійну підготовку охоронців з акцентом на права людини, методи деескалації конфліктів і правила застосування сили, а також посилювати відповідальність керівництва за кадрову політику.

Посилення внутрішнього нагляду. Кадрові обмеження слабко впливають на самоконтроль: варто створити незалежні служби внутрішнього аудиту установ, зобов'язати регулярні звітування про дотримання режиму і про випадки порушень. Також корисно впровадити систему «гарячих ліній» для повідомлень про свавілля та поєднати це з контролем на рівні Мін'юсту.

Удосконалення нормативної бази. Окрім статуту, треба оновити накази Мін'юсту. Наприклад, внести зміни до Правил внутрішнього розпорядку, що деталізують порядок застосування засобів впливу (фізичної сили, спецзасобів). Слід врахувати рекомендації міжнародних організацій: адаптувати українські норми до стандартів СРТ та ЄСПЛ. Стратегія реформування пенітенціарної системи до 2026 р., схвалена КМУ, передбачаєзбільшення використання непозбавних санкцій і зміцнення нагляду; реалізація цих заходів вимагатиме відповідного правового оформлення.

Прозорість та контроль за виконанням. Запровадження системи моніторингу виконання дисциплінарних постанов (наприклад, з обов'язковим фіксуванням у Єдиному реєстрі стягнень) сприятиме підзвітності. Також корисно поширити практику публікації звітів про результати внутрішніх перевірок.

Отже, адміністративно-правові напрями запобігання та припинення адміністративних правопорушень у системі ДКВС України на сьогодні мають бути спрямовані на забезпечення правопорядку, дотримання законності та ефективне функціонування установ виконання покарань. Адміністративно-правові заходи мають сприяти зміцненню дисципліни серед персоналу та засуджених, зниженню рівня правопорушень і підвищенню ефективності діяльності установ виконання покарань.

Виходячи з проведеного вище дослідження можна підсумувати, що адміністративно-правове регулювання в системі ДКВС потребує оновлення законодавства та вдосконалення практичних механізмів контролю і дисципліни. Комплексний підхід із врахуванням міжнародного досвіду дозволить знизити рівень правопорушень і підвищити законність у пенітенціарних установах.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/80731-10#Text. (дата звернення: 24.02.2026).

2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/print (дата звернення: 24.02.2026).

3. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15/print (дата звернення: 24.02.2026).

4. Про затвердження Інструкції з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: Наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2013 № 1304/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-13 (дата звернення: 24.02.2026).

5. Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами установ виконання покарань та слідчих ізоляторів матеріалів про адміністративні правопорушення: Наказ Міністерства юстиції України від 08.09.2015 № 1674/5 «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-15/print (дата звернення: 24.02.2026).

6. Про затвердження Інструкції про роботу відділів (груп, секторів, старших інспекторів) контролю за виконанням судових рішень установ виконання покарань та слідчих ізоляторів: Наказ Міністерства юстиції України від 08.06.2012 № 847/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0957-12#Text (дата звернення: 24.02.2026).

7. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18 (дата звернення: 24.02.2026).

8. Константінов С.Ф. Відповідальність персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України правопорушення, пов'язані з корупцією. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №6 С. 212-216 URL: http://www.lsej.org.ua/6_2024/54.pdf (дата звернення: 24.02.2026).

9. Коросташівець І.В. Проблеми адміністративно-правового регулювання дисциплінарної відповідальності персоналу ДКВС України. *Актуальні проблеми правознавства*, 2022. № 4 С. 59-65. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1296. DOI:10.35774/app2021.04.059

10. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 27.10.2021 (справа № 320/5336/21) URL: https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/100848750/ (дата звернення: 24.02.2026).

11. Романов М.В. Дисциплінарна відповідальність засудженого: визначення і загальні питання, *Юридичний науковий електронний журнал*, 2015, № 6 С. 188-191. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2015/54.pdf (дата звернення: 24.02.2026).

12. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини URL: https://rm.coe.int/1680b0e1f9 (дата звернення: 24.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.10

Вуйма А. Г.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри криміналістики та судової експертології
Навчально-наукового інституту № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6215-5361

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

CRIMINALISTIC CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST PEACE, SECURITY OF HUMANITY, AND INTERNATIONAL LAW ORDER

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних і прикладних засад криміналістичної класифікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в умовах трансформації криміногенної обстановки, зумовленої повномасштабною збройною агресією проти України. Встановлено, що сучасні умови воєнного стану спричинили істотні кількісні та якісні зміни у структурі злочинності, зокрема зростання питомої ваги тих, що посягають на міжнародний правопорядок, що обумовлює необхідність їх системного криміналістичного осмислення.

Обґрунтовано доцільність побудови криміналістичної класифікації на основі інтегративного підходу, який поєднує кримінально-правові та криміналістично значущі ознаки. Запропоновано класифікацію злочинів за способом реалізації злочинного умислу, що дозволяє виокремити групи кримінальних правопорушень, для учинення яких реалізуються дії інформаційного, насильницького та організаційно-управлінського характеру, кожна з яких має власну криміналістичну специфіку.

Наголошено, що така класифікація створює належне теоретико-методологічне підґрунтя для визначення типових слідчих ситуацій, характерних для окремих груп кримінальних правопорушень, а також для розроблення алгоритмів дій слідчого з урахуванням специфіки механізму їх учинення та слідоутворення. Її використання дозволяє більш обґрунтовано підходити до вибору тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій, визначення послідовності їх здійснення, а також до організації ефективної взаємодії між слідчим, прокурором, оперативними підрозділами та спеціалістами. Крім того, класифікаційний підхід сприяє узагальненню практичного досвіду розслідування та його перенесенню на аналогічні категорії кримінальних правопорушень, що має важливе значення в умовах ускладненої криміногенної ситуації.

Додатково обґрунтовано можливість і доцільність використання інших критеріїв класифікації, зокрема особливостей особи злочинця (з поділом на діяння, вчинені комбатантами та іншими суб'єктами), обстановки вчинення (в умовах воєнного стану, збройного конфлікту чи поза його межами), характеру слідової картини (переважання матеріальних, ідеальних або цифрових слідів), застосованих засобів і знарядь, а також рівня організованості злочинної діяльності. Використання таких критеріїв дозволяє поглибити криміналістичну характеристику відповідних діянь і підвищити ефективність доказування. Окреслено перспективи подальших наукових досліджень, які полягають у деталізації криміналістичних характеристик виокремлених груп, розробленні окремих криміналістичних методик та вдосконаленні тактико-криміналістичного забезпечення діяльності органів досудового розслідування.

Ключові слова: *воєнний стан, збройна агресія, зона бойових дій, криміналістичне забезпечення, криміналістична класифікація, запобігання воєнним злочинам, забезпечення прав потерпілих.*

The article is dedicated to a comprehensive investigation of theoretical and applied ambushes of the criminalistic classification of crimes against the world, the safety of mankind, and international law and order in the context of the transformation of the criminal situation, namely, full-scale brutal aggression against Ukraine. It has been established that the current leadership of the military camp has brought about significant and clear changes in the structure of malignity, while suppressing the growth of the petty forces that encroach on international law and order. What determines the need for their systemic criminalistic interpretation.

The validity of the criminalistic classification based on an integrative approach combining criminal-legal and criminally significant signs has been demonstrated. The classification of crimes is based on the method of implementing malicious intent, which allows the consolidation of groups of criminal offenses in which activities involving information, violence, and other forms of harm are carried out. organizational and managerial in nature, which has criminalistic specificity.

It is clear that such a classification provides a proper theoretical and methodological basis for identifying typical investigative situations characteristic of certain groups of criminal offenses, as well as for disaggregating

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

action algorithms based on the specifics of their creation and implementation. This approach allows for a more precise selection of tactical techniques for carrying out various surveillance (sound) actions, the importance of the sequence of their execution, and the organization of effective interaction among investigators, prosecutors, operational units, and specialists. In addition, the classification approach acknowledges the practical evidence of the investigation and its transfer to similar categories of criminal offenses, which may be of greater importance in the minds of the formed criminogenic situation.

The feasibility and effectiveness of other classification criteria, the specifics of the individual perpetrator (including acts committed by combatants and other subjects), the circumstances of the crime (in the minds of the military camp, the violent conflict and the position between them), the nature of the trace picture (referring to material, ideal or digital traces), the stagnation of features and order, as well as the level of organization of the evil activities. The use of such criteria enables the refinement of the criminalistic characteristics of certain acts and the improvement of the effectiveness of evidence. The prospects for further scientific investigations are highlighted, including the detailed criminalistic characteristics of reinforced groups, the disaggregation of various criminalistic techniques, and detailed tactical-forensic security. activities of pre-trial investigation bodies.

Key words: *military camp, armed aggression, combat zone, criminal security, criminal classification, protection of war evildoers, security of the rights of victims.*

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України зумовила глибинні трансформації криміногенної обстановки держави, які мають як кількісний, так і якісний характер. Аналіз сучасних тенденцій свідчить, що у період 2022–2023 рр. відбулося різке зростання питомої ваги особливо тяжких і тяжких злочинів, істотно збільшилася кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням зброї, а також зафіксовано безпрецедентну інтенсифікацію злочинів проти основ національної безпеки та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку [1]. Зокрема, саме остання група злочинів, яка у довоєнний період мала обмежене поширення, в умовах збройного конфлікту набула системного характеру, що пов'язано із вчиненням порушень законів і звичаїв війни, актів геноцидального та екоцидального спрямування, а також інших міжнародних злочинів. Таким чином, війна стала чинником її структурної перебудови, вона призвела до зміни співвідношення і якісних показників традиційної (ординарної) злочинності та злочинів військово-політичного характеру, а також формування нових кримінальних практик і проявів кримінального радикалізму [1, с. 121–122]. Зазначені тенденції не лише зберігаються, а й демонструють подальшу динаміку розвитку в сучасних умовах.

Окрім цього, слушно вказують вчені, що війна як складний соціально-правовий феномен формує специфічне криміногенне середовище, що характеризується високим рівнем латентності, динамічністю та багатовекторністю злочинних проявів. Зміни соціально-психологічного стану суспільства, поширення травматичного досвіду, зростання рівня агресії, мілітаризація повсякденного життя, а також використання сучасних технологій у збройному протистоянні зумовлюють появу нових способів учинення кримінальних правопорушень і трансформацію їх криміналістично значущих ознак.

У цих умовах особливого значення набуває науково обґрунтована криміналістична класифікація злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Саме вона дозволить систематизувати різнорідні кримінальні прояви, встановити їх спільні та відмінні криміналістичні характеристики, визначити типові способи вчинення, механізми слідоутворення, особливості особи злочинця та потерпілих, а також сформувати ефективні алгоритми діяльності органів досудового розслідування.

Проблема полягає в тому, що наявні підходи до класифікації таких злочинів переважно мають кримінально-правовий або міжнародно-правовий характер. Ба більше, низка змін, яких зазнала редакція Кримінального кодексу України упродовж дії правового режиму воєнного стану, зокрема у зв'язку із ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього, встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях та потребою удосконалення видів кримінальних покарань [2-4], актуалізує потребу подальшого вдосконалення криміналістичного забезпечення їх досудового розслідування та судового розгляду.

Відсутність комплексної криміналістичної класифікації ускладнює розроблення окремих криміналістичних методик, знижує ефективність збирання, фіксації та оцінки доказів, а також створює труднощі у взаємодії між національними та міжнародними органами правосуддя. З огляду на зазначене, актуалізована потреба наукового осмислення криміналістичної природи злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, їх класифікації за криміналістично значущими критеріями та розроблення на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо криміналістичного забезпечення їх ефективного розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика криміналістичної класифікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку останнім часом набуває особливої актуальності у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, значним зростанням кількості воєнних злочинів і необхідністю їх належного документування, кваліфікації й розслідування.

Окремі аспекти цієї проблематики досліджувалися К. В. Калюгою, який звернув увагу на злочини, пов'язані з військовими конфліктами, їх класифікацію та криміналістичні особливості. У межах такого підходу підкреслюється значення міжнародних організацій у протидії злочинам, спрямованим проти миру, безпеки та людяності [5].

Важливе значення для дослідження має праця О. В. Жовтюка присвячена актуальним проблемам розслідування воєнних злочинів. Автор акцентує увагу на бланкетному характері ст. 438 КК України та необхідності співвіднесення діяння з положеннями міжнародного гуманітарного права. Окремо наголошено на тому, що активні бойові дії в місцях учинення злочинів істотно ускладнюють їх розслідування, а тому потребують підвищення рівня криміналістичної підготовки уповноважених осіб [6].

Окремий інтерес становить дослідження А. І. Мельничука, у якому розглянуто класифікаційні групи кримінальних правопорушень, учинених комбатантами. Автор обґрунтовує, що формування таких класифікаційних груп є необхідною передумовою створення модельних характеристик правопорушень і пропонує використовувати критерії «за об'єктом посягання» та «за актом посягання на об'єкт» [7]. Цей підхід є важливим для подальшого розвитку саме криміналістичної класифікації, оскільки дозволяє враховувати не лише кримінально-правову природу діяння, а й його криміналістично значущі ознаки.

Проблемні питання кваліфікації воєнних злочинів і їх відмежування від суміжних кримінальних правопорушень досліджує у своїй роботі О. В. Кришевич. У цій роботі обґрунтовано, що міжнародне правосуддя концентрується на найтяжчих міжнародних злочинах – геноциді, злочинах проти людяності, воєнних злочинах і злочині агресії, а ст. 438 КК України є ключовою нормою для кваліфікації воєнних злочинів у національній правовій системі [8].

Слід зауважити, що більшість наявних досліджень зосереджена переважно на питаннях кримінальної відповідальності. Натомість питання побудови саме криміналістичної класифікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку залишається недостатньо розробленим. Це зумовлює потребу у формуванні такої класифікації за критеріями, які мають практичне значення для подальшого розроблення проблематики протидії останнім.

Мета статті – розробити криміналістичну класифікацію злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі послідовно підкреслюється визначальна роль концептуальних засад криміналістичної класифікації злочинів. Класифікація розглядається як один із базових інструментів наукового пізнання, що забезпечує систематизацію об'єктів, явищ і процесів за спільними критеріями, дозволяє виокремлювати їхні істотні ознаки та формувати впорядковану систему взаємопов'язаних класів. На підставі узагальнення наукових позицій можемо констатувати, що саме через класифікацію формується цілісна категоріально-понятійна конструкція, за допомогою якої злочин осмислюється як об'єкт криміналістичного дослідження. Така системність створює теоретичне підґрунтя для розроблення криміналістичних методик, вироблення практичних рекомендацій щодо розслідування, а також сприяє уніфікації наукової термінології та її узгодженню з потребами правозастосовної діяльності [9; 10; 11, с. 44].

Обґрунтованою є позиція науковців, які розглядають класифікацію як складне, двоаспектне явище, що поєднує в собі як процес, так і результат застосування типологічного методу. Йдеться про систематизацію сукупності об'єктів шляхом їх розподілу на відносно однорідні групи (класи, підкласи) за наперед визначеними критеріями. За своєю суттю класифікація є універсальним інструментом упорядкування та більш глибокого пізнання явищ, процесів і фактів на основі поєднання спільних і відмінних (диференціюючих) ознак, що забезпечують їх ідентифікацію та відмежування.

У площині наукового пізнання такий підхід дозволяє не лише структурувати емпіричний матеріал, а й виявляти внутрішні закономірності функціонування досліджуваних явищ, їх ґенезу, динаміку розвитку та взаємозв'язки. Класифікація водночас виконує аналітико-описову функцію, оскільки дає змогу відобразити співвідношення між окремими групами через систему релевантних властивостей, що формують їх зміст і межі.

Сучасна доктрина пропонує кілька підходів до побудови криміналістичної класифікації злочинів: орієнтацію виключно на кримінально-правові ознаки, використання лише криміналістичних критеріїв або їх поєднання. Найбільш обґрунтованим видається інтегративний підхід, що передбачає одночасне врахування нормативних характеристик складу злочину та криміналістично значущих чинників, зокрема способу і механізму його вчинення, особи правопорушника, обстановки, слідової картини тощо. При цьому використання кримінально-правових критеріїв залишається необхідною умовою

побудови науково коректної та практично значущої класифікації.

Зауважимо, що група кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку вже є результатом кримінально-правової систематизації, здійсненої на підставі такого фундаментального критерію, як родовий об'єкт кримінально-правової охорони. Саме спільність цього об'єкта зумовила об'єднання відповідних складів кримінальних правопорушень у межах окремого розділу Особливої частини КК України – Розділу XX. Разом із цим, це не спростовує наявності відмінностей у безпосередніх об'єктах їх учинення. Очевидно, що кримінально-правова класифікація, заснована на родовому об'єкті, хоча й забезпечує їх системне об'єднання, не враховує у повній мірі криміналістично значущих ознак, зокрема способу та механізму вчинення, характеру слідоутворення, особливостей особи злочинця та обстановки злочину.

Криміналістична класифікація повинна бути логічною, тобто побудована із дотриманням методів формальної логіки. Для нас це насамперед означає, що наукове пізнання має здійснюватися від загального до часткового. Саме такий підхід дозволяє не лише впорядкувати різнорідні кримінальні правопорушення, а й створити основу для подальшого поглибленого їх дослідження з урахуванням криміналістично значущих ознак.

Більше того, така класифікація створює передумови для розроблення конкретних криміналістичних рекомендацій, орієнтованих на практику. Йдеться, зокрема, про визначення типових слідчих ситуацій для окремих груп злочинів, формування алгоритмів дій слідчого, а також вироблення тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій. При цьому саме класифікаційний підхід дозволяє узагальнювати досвід розслідування та переносити його на аналогічні категорії кримінальних правопорушень.

Обґрунтованим видається підхід до класифікації кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку за способом реалізації злочинного умислу, що дозволяє системно впорядкувати їх за характером протиправної діяльності та виокремити три відносно самостійні групи.

Першу групу становлять кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом здійснення дій інформаційної спрямованості. Йдеться про реалізацію злочинного умислу через інтелектуальний вплив на свідомість і поведінку інших осіб – шляхом висловлювань, закликів, пропаганди, поширення відповідного контенту або символіки. До цієї групи належать кримінальні правопорушення, передбачені статтями 436, 436-1, 436-2, ч. 2 ст. 444, 445 України, а також дії, пов'язані з вербуванням до найманства (ч. 1 ст. 447 КК України).

Другу групу утворюють злочини, що вчиняються шляхом застосування фізичного насильства, зброї або інших засобів ураження, як правило, в умовах збройного конфлікту чи у зв'язку з ним. До цієї групи належать кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 437 КК України, статтями 438, 439, 441, 442, 442-1, 443, ч. 1 ст. 444, 446 КК України, а також ч. 4 ст. 447 КК України.

Третю групу становлять кримінальні правопорушення організаційно-управлінського характеру, що реалізуються через планування, координацію, забезпечення та управління злочинною діяльністю, створення умов для її здійснення. До них нами віднесено діяння, передбачені ч. 1 ст. 437 КК України, ст. 440 КК України, а також чч. 1–3 ст. 447 КК України.

Отже, в основу виокремлених груп покладено такий класифікаційний критерій, як характер протиправних дій, що покладені в основу конкретного способу реалізації злочинного умислу (інформаційний вплив, фізичне насильство чи організаційне забезпечення).

Криміналістична класифікація кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку не обмежується лише одним критерієм – способом реалізації злочинного умислу. З огляду на складний, багаторівневий характер цих діянь, їх доцільно диференціювати і за іншими криміналістично значущими ознаками, що дозволяє поглибити наукове пізнання та підвищити прикладну цінність класифікації.

Насамперед важливим є критерій особливостей особи злочинця. За цією ознакою відповідні кримінальні правопорушення можуть бути поділені на ті, що вчиняються комбатантами, тобто особами, які беруть безпосередню участь у збройному конфлікті та наділені відповідним правовим статусом, і ті, що вчиняються іншими особами – цивільними суб'єктами, політичними діячами, представниками медіа, іншими суб'єктами злочинного світу. Такий поділ також може набути істотного значення для криміналістики, оскільки визначає специфіку механізму вчинення злочину, характер доказової інформації, особливості протидії розслідуванню та вибір тактичних прийомів.

Не менш значущим є критерій обстановки вчинення кримінального правопорушення. За цією ознакою можна виокремити діяння, вчинені в умовах збройного конфлікту, під час дії воєнного стану чи інших особливих правових режимів, а також ті, що здійснюються поза межами активної фази бойових дій, але у зв'язку з ними. Така диференціація дозволяє врахувати специфіку просторово-часових умов, можливості проведення слідчих (розшукових) дій, а також особливості взаємодії з військовими та міжнародними інституціями.

Важливими криміналістично значущими критеріями також є особливості суспільно

небезпечних наслідків, що настали, характер слідової картини тощо. Такий підхід безпосередньо впливає на вибір техніко-криміналістичних засобів, що можуть застосовуватися впродовж досудового розслідування і тактики виявлення, збирання і фіксації криміналістично значущої інформації.

Крім того, доцільним є використання критерію характеру та видів застосованих засобів і знарядь, що дозволяє виокремити злочини, пов'язані із застосуванням звичайних засобів ураження, заборонених видів зброї, інформаційно-комунікаційних технологій або застосуванням можливостей організаційно-фінансових інструментів. Це має значення для визначення необхідності залучення відповідних спеціальних знань і призначення судових експертиз.

Також перспективним є критерій рівня організованості злочинної діяльності, відповідно до якого можна розрізняти індивідуальні, групові та організовані (у тому числі системні, політично або військово керовані) форми вчинення кримінальних правопорушень. Це дозволяє врахувати ієрархію суб'єктів, розподіл ролей і характер управління злочинною діяльністю.

Отже, криміналістична класифікація досліджуваної групи кримінальних правопорушень має багатовимірний характер і може здійснюватися за сукупністю критеріїв, серед яких ключовими є спосіб реалізації злочинного умислу, особливості суб'єкта, обстановка вчинення, характер слідової картини, застосовані засоби та рівень організованості. Такий комплексний підхід забезпечує більш повне відображення криміналістичної природи цих діянь і створює належну основу для розроблення ефективних методик їх розслідування.

Висновки. Сучасний стан криміногенної обстановки в Україні, зумовлений збройною агресією, характеризується істотною трансформацією структури злочинності, у межах якої злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку набули системного й масового характеру. Це обумовлює необхідність їх поглибленого криміналістичного осмислення та створення науково обґрунтованих підходів до їх класифікації.

Криміналістична класифікація злочинів є методологічною основою для побудови як загальних (групових, міжвидових), так і окремих криміналістичних методик розслідування, а також для формування практично орієнтованих рекомендацій, що враховують специфіку різних категорій кримінальних правопорушень. Саме це зумовлює її ключову роль у забезпеченні ефективності діяльності органів досудового розслідування в умовах сучасних викликів.

Відповідно, криміналістична класифікація дозволяє обґрунтувати доцільність застосування типових для цієї групи засобів доказування, алгоритмів слідчих (розшукових) дій чи організаційно-тактичних рекомендацій щодо їх проведення. Йдеться, зокрема, про проведення огляду комп'ютерних даних, вилучення інформації з електронних носіїв, аналіз контенту соціальних мереж і месенджерів, а також призначення відповідних судових експертиз, передусім лінгвістичних, психологічних і комп'ютерно-технічних. Таким чином, класифікація не лише виконує систематизуючу функцію, а й безпосередньо визначає інструментарій криміналістичного забезпечення розслідування.

Існуючі підходи до класифікації зазначеної групи кримінальних правопорушень переважно базуються на кримінально-правових або міжнародно-правових критеріях, що не дозволяє повною мірою врахувати криміналістично значущі ознаки їх учинення. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність застосування інтегративного підходу, який поєднує нормативні характеристики складів злочинів із їх криміналістичною природою, зокрема, способом реалізації злочинного умислу, механізмом слідоутворення, особливостями суб'єкта та обстановки вчинення.

Криміналістична класифікація повинна будуватися за принципом руху наукового пізнання від загального до часткового, що дозволяє не лише систематизувати різнорідні кримінальні правопорушення, а й створити підґрунтя для формування групових та міжвидових криміналістичних методик розслідування, а також розроблення практично орієнтованих рекомендацій.

На підставі проведеного аналізу запропоновано класифікувати кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку за способом реалізації злочинного умислу, що дозволило виокремити три основні групи: 1) кримінальні правопорушення, що пов'язані зі вчиненням дій інформаційного характеру; 2) кримінальні правопорушення, що вчиняються шляхом застосування фізичного насильства, зброї або інших засобів ураження, як правило, в умовах збройного конфлікту чи у зв'язку з ним; 3) кримінальні правопорушення організаційно-управлінського характеру, що реалізуються через планування, координацію, забезпечення та управління злочинною діяльністю, створення умов для її здійснення. Кожна з цих груп має власну криміналістичну специфіку, зумовлену характером протиправних дій, особливостями слідоутворення та джерелами доказової інформації.

Обґрунтовано, що кримінальні правопорушення, пов'язані зі вчиненням дій інформаційного характеру, можуть стати передумовою або супровідним елементом більш небезпечних насильницьких діянь, формуючи ідеологічне та психологічне підґрунтя для їх реалізації. Водночас друга група представлена формами

реалізації злочинного умислу шляхом застосування фізичного впливу, зброї та інших засобів ураження, тоді як організаційно-управлінські діяння забезпечують їх планування, координацію та ресурсну підтримку.

Узагальнюючи, слід зазначити, що запропонована криміналістична класифікація має важливе теоретичне значення, оскільки створює основу для подальшого розвитку криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, підвищення ефективності доказування та забезпечення належної взаємодії між національними й міжнародними інституціями правосуддя.

Перспективними напрямами подальших досліджень є деталізація криміналістичних характеристик окремих груп злочинів, розроблення алгоритмів дій слідчого у типових слідчих ситуаціях, а також удосконалення тактико-криміналістичного забезпечення їх розслідування в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Орлов Ю. В. Тенденції у змінах криміногенної обстановки в Україні в умовах війни: від ординарної злочинності до кримінального радикалізму. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. Т. 28. № 1. С. 108–123. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.09.

2. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20

3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 9 жовтня 2024 р. № 4012-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20

4. Про внесення змін до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях: Закон України від 17 червня 2025 р. № 4499-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20

5. Калюга К. В. Злочини, пов'язані із військовими конфліктами: класифікація та криміналістичні особливості. *Актуальні питання розвитку правової системи в сучасній Україні*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (Львів-Торунь, 4 лютого 2025 р.). Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 106–110.

6. Жовтюк О. В. Актуальні проблеми розслідування воєнних злочинів. *Наука і правоохорона.* 2025. Вип. 3(69). С. 130–138. DOI: 10.33270/0525693.15

7. Мельничук А. І. Класифікаційні групи кримінальних правопорушень, вчинених комбатантами. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 3. С. 44–57.

8. Кришевич О. В. Воєнні злочини: проблемні питання кваліфікації та розмежування з суміжними кримінальними правопорушеннями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Т. 4. № 93. С. 125–130.

9. Гусєва В. О. Криміналістична класифікація злочинів: наукове та практичне значення. *Правові горизонти*. 2019. № 16. С. 69–75.

10. Пчеліна О. В. Криміналістична класифікація злочинів. *Право і суспільство.* 2014. № 6.1 (2). С. 304–309.

11. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.322
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.11

Головіна О. О.,
аспірантка кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-3896-702X

ГРОМАДЯНИН УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ

CITIZEN OF UKRAINE AS A SUBJECT OF TREASON

В статті здійснено кримінально-правову характеристику суб'єкта кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена у ст. 111 Кримінального кодексу України «Державна зрада».

Визначено мету статті – характеристика громадянина України як спеціального суб'єкта державної зради, визначення особливостей набуття та скасування громадянства для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 111 Кримінального кодексу України.

Доведено, що спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та яка має спеціальні ознаки. На підставі аналізу ст. 111 Кримінального кодексу України «Державна зрада» констатовано наявність у вказаній нормі спеціального суб'єкта – громадянина України.

Визначено, що громадянином України визнається особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України. Множинним громадянством (підданством) є одночасна належність особи до громадянства (підданства) двох або більше держав. Проаналізовано особливості наявності у громадянина України громадянства (підданства) іншої держави. Констатовано факт того, що добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття, вже не завжди є підставою для втрати українського громадянства; набуття громадянином України іноземного громадянства не виключає його з числа громадян України. Доведено, що громадянин України, щодо якого оформлюється припинення громадянства України, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується всім обсягом прав, наданих громадянам України і перебуває під суверенітетом держави, яка має його захищати.

Зроблено висновок, що суб'єкт державної зради у всіх без винятку формах кримінального правопорушення є спеціальним за ознакою громадянства – громадянин України.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки; державна зрада; колабораційна діяльність; спеціальний суб'єкт; громадянин України; громадянство; множинне громадянство.*

In the old days, there was a criminal-legal characteristic of a sub-room suspect in criminal proceedings, the responsibility for which is provided for in Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine "High Treason".

The most important thing is the characteristic of Great Britain and Ukraine There is a real beauty in the world, which is worth mentioning citizenship for bringing to criminal liability under Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine.

Of course, this is a special criminal-legal body is recognized as a physically sane person who committed a criminal offense in In other words, the fetus can be created According to the criminal police, the girl is a special prisoner. On the basis of the analysis of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine on crimes "Holy Spirit" is based on the facts in the specified norm of a special subject - a citizen of Ukraine.

Apparently, the Gromadians of Ukraine realize that it is a table of citizenship of Ukraine in the manner prescribed by the laws of Ukraine and international treaties of Ukraine. The most important thing is to do this citizenship (citizenship) of two or more states. The peculiarities of the presence of a citizen of Ukraine of citizenship (citizenship) of another state are analyzed. The fact is that you should visit the Gromadian in Ukraine citizenship of another state, if the moment of such acquisition he has reached It is possible that there is no need for it a basis for losing Ukrainian citizenship; the acquisition of a citizen of Ukraine Zhnozemny citizenship does not exclude him from the number of citizens of Ukraine. Of course, as a Gromadian in Ukraine, it is a formality Great Britain, to see the President of Ukraine before the visit of citizenship of Ukraine Please note that all of the above was translated by Gromadians and Ukrainians If you have a superpower, you can protect yourself from yoga.

There is no need for this product to be safe without any vinaigrette Criminal suspect in specialists at Grand Grocery is a citizen of Ukraine.

Key word: *criminal pursued by national security agencies; treason; collaborationist; special subject; citizen of Ukraine; citizenship; multiple citizenship.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. На сьогодні слід констатувати факт того, що кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України є одними з найбільш суспільно небезпечних діянь, оскільки посягають на порядок забезпечення інформаційної, політичної, економічної безпеки та обороноздатності України. Особливої актуальності набуло питання притягнення до кримінальної відповідальності за вказані діяння з початку повномасштабного вторгнення держави-агресора на територію нашої держави.

Саме ці події засвідчили недосконаліть тих норм чинного Кримінального Кодексу України (далі – КК), що встановлюють відповідальність за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки. Така ситуація спровокувала посилення кримінально-правової охорони національної безпеки України на початку 2022 року, що проявилося у внесенні змін і доповнень у норми, включені до Розділу I КК «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України». Але нові статті, так само як і ті, що існують давно, далекі від досконалості, ускладнюючи притягнення винних осіб до відповідальності та розмежування складів кримінальних правопорушень між особою. При цьому велике значення для вирішення проблеми юридичного аналізу будь-якого складу злочину має характеристика ознак суб'єкта протиправного діяння, що є одним з обов'язкових елементів складу кримінально караного діяння.

Останнім часом особливої актуальності набула проблема притягнення до кримінальної відповідальності осіб, котрі вчинили державну зраду та розмежування його з колаборацією діяльністю. Зважаючи на значне збільшення кількості таких правопорушень, подане дослідження ознак громадянства є особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питань кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, в тому числі – державної зради, присвятили свої наукові праці такі дослідники, як Бантишев О.Ф., Кончук Н.С., Кузнецов В.В., Ландіна А.В., Левчук-Микитюк А.О., Письменський Є.О., Сергієвський С.К., Сийплокі М.В., Чуваков О.А., Шамара О.В. та ін.

Але, зважаючи на беззаперечні факти переходу на бік ворога великої кількості осіб, які, будучи представниками влади під час анексії Криму та окупації РФ частини територій Донецької та Луганської областей, здійснили та продовжують здійснювати підривну діяльність проти України, питання віднесення їх до числа громадян України на момент анексії АР Крим та вчинення перших окупаційних заходів з боку РФ не викликає сумнівів, то в питанні кваліфікації їхньої подальшої протиправної діяльності стосовно української держави (після набуття ними громадянства РФ) залишається низка невизначених моментів. Тому актуальність даної статті є очевидною.

Мета статті – охарактеризувати громадянина України як спеціального суб'єкта державної зради, визначити особливості набуття та скасування громадянства для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 111 КК.

Виклад основного матеріалу. Поняття та ознаки суб'єкта кримінального правопорушення визначені у відповідних нормах кримінального законодавства: відповідно до загального визначення, що передбачене у ч. 1 ст. 18 КК, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого, відповідно до положень КК, може наставати кримінальна відповідальність [7]. Отже, основними обов'язковими ознаками суб'єкта кримінального правопорушення є фізична особа, її осудність і досягнення загального віку кримінальної відповідальності (16 років) [11, с. 302]. Та, як випливає зі змісту норм Загальної та Особливої частини КК, окрім основних ознак суб'єкти можуть мати і ряд додаткових, що виділяє їх серед загальних суб'єктів. Згідно зі змістом ч. 2 ст. 18 КК, спеціальним суб'єктом є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути певна особа [7].

В теорії кримінального права спеціальним суб'єктом правопорушення визнається особа, наділена нормами КК особливими (спеціальними) властивостями (ознаками) [8, с. 28]; особа, що має певні особливості, які передбачені в диспозиції відповідної норми КК; особа, яка, крім необхідних ознак суб'єкта (осудність і вік), має ще й особливі додаткові ознаки, які обмежують можливість притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб за вчинене правопорушення [5, с. 165]. Отже, спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та яка має спеціальні ознаки.

Як випливає зі змісту ст. 111 КК «Державна зрада», діяння буде кваліфікуватися як державна зрада лише у тому випадку, якщо воно вчинюється громадянином України. Отже, ознака громадянства суб'єкта вказаного кримінального правопорушення є обов'язковою ознакою його складу, що робить суб'єкта даного кримінального правопорушення спеціальним. О.А. Чуваков зазначає, що громадянство України як ознака спеціального суб'єкта складу правопорушення, передбаченого ст. 111 КК, акцентує увагу на особливості процедури притягнення до кримінальної відповідальності з урахуванням положень кримінального законодавства, що характеризує такий стан [15, с. 325].

Отже, зі змісту ст. 111 КК випливає, що дане кримінальне правопорушення може бути вчинене лише спеціальним суб'єктом, про що свідчить аналіз вказаної диспозиції, де міститься вказівка на додаткову ознаку, яка характеризує суб'єкт посягання (громадянство України) [7]. Варто прислухатися до раніше озвученої наукової позиції щодо визнання у кримінальних правопорушеннях проти основ національної безпеки не спеціального суб'єкта, а про спеціального виконавця, оскільки співучасниками в такого роду злочинах (організаторами, підбурювачами, пособниками) можуть бути й особи, які не є громадянами України [1, с. 150].

Через законодавче визначення у диспозиції ст. 111 КК додаткової ознаки суб'єкта – наявність громадянства України, слід говорити про те, що державну зраду може вчинити фактично кожна особа, яка наділена загальними ознаками суб'єкта і є громадянином України, оскільки тільки громадянин України як спеціальний суб'єкт може підлягати відповідальності за державну зраду. В науковій літературі існує чітка позиція, що з огляду на спорідненість колабораційної діяльності з державною зрадою суб'єктом відповідних кримінальних правопорушень слід визнавати саме громадянина України [9, с. 386]; 10, с. 135; 11, с. 303].

Відповідно до п. 1 ст. 1 Закону України «Про громадянство України», громадянином України визнається особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України [3]. Згідно з положеннями ст. 3 даного Закону, громадянами України є: а) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; б) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» 13.11.1991 р. проживали в Україні і не були громадянами інших держав; в) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11.1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; г) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України [3].

Як зазначено в Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» від 18.06.2025 р. № 4502-IX, множинне громадянство (підданство) – це одночасна належність особи до громадянства (підданства) двох або більше держав [2].

П. 1 ст. 2 Закону України «Про громадянство України» визначає принцип єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається громадянином України [3].

Норми Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» від 18.06.2025 р. № 4502-IX, до ст. 2 «Принципи законодавства України про громадянство» відносять наступний: визначення правового режиму одночасної належності громадянина України до громадянства (підданства) двох або більше держав з урахуванням забезпечення національної безпеки та національних інтересів України, недопущення привілеїв чи обмежень за ознаками наявності у громадянина України громадянства (підданства) іноземної держави (іноземних держав) [2].

Відповідно до змісту ст. 5-1 Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» від 18.06.2025 р. № 4502-IX, наявність у громадянина України громадянства (підданства) іншої держави визнається у таких випадках: 1) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства (підданства) іншої держави чи держав; 2) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства (підданства) своїх усиновлювачів унаслідок усиновлення її іноземцями; 3) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства (підданства) унаслідок одруження з іноземцем; 4) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства (підданства) унаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документа, що підтверджує наявність у нього громадянства (підданства) іншої держави; 5) набуття громадянства України у спрощеному порядку, передбаченому ст. 10-1 Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» від 18.06.2025 р. № 4502-IX, іноземцями, які є громадянами (підданими) держав, громадяни (піддані) яких набувають громадянство України у спрощеному порядку; 6) набуття громадянином

України громадянства (підданства) держав, громадяни (піддані) яких набувають громадянство України у спрощеному порядку [2].

Але добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття, вже не завжди є підставою для втрати українського (ч. 1 ст. 19 Закону) [3]. Однак цю норму складно застосовувати, зважаючи на відсутність механізму підтвердження отримання іноземного громадянства, оскільки непоодинокими є випадки, коли інша держава не визнає своїм обов'язком повідомляти Україну про надання свого громадянства тій чи іншій особі [6, с. 134].

Так, підставою, серед інших, для втрати громадянства України є добровільне набуття громадянином України громадянства держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, або громадянства (підданства) держави, громадяни (піддані) якої не можуть набути громадянство України у спрощеному порядку, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства (підданства) іншої держави (держав) вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства (підданства) іншої держави звернувся із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство (підданство) якої набуто.

Не вважається добровільно набутим на тимчасово окупованій території України громадянство держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, у тому числі якщо набуття такого громадянства вимагало звернення із заявою чи клопотанням про його набуття відповідно до порядку, встановленого такою державою, а також у разі набуття громадянином України, якого незаконно депортовано з тимчасово окупованої території України, громадянства держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, крім випадків, коли дії такої особи спрямовані на пропаганду війни, публічної підтримки збройної агресії проти України або створюють загрози національній безпеці та/або національним інтересам України в розумінні Закону України «Про національну безпеку України» [2].

Якщо під час провадження у справі буде встановлено, що особа, яка обвинувачується у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки, має, крім українського, ще й громадянство іншої держави, слід виходити із того, що набуття нею іноземного громадянства не виключає її з числа громадян України. Н.С. Кончук вважає таку позицію слушною, оскільки наявність громадянства іншої держави не означає, що особа автоматично втрачає громадянство України, оскільки існує відповідна процедура припинення громадянства України [6, с. 135]. Тому правильно говорити, що громадянин України, щодо якого оформлюється припинення громадянства України, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується всім обсягом прав, наданих громадянам України і перебуває під суверенітетом держави, яка має його захищати [6, с. 135]. За таких умов учинення таким громадянином суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки державної зради, має отримати кримінально-правову оцінку за ст. 111 КК.

Набуття нового громадянства без виходу з українського громадянства не може виключати відповідальності за вчинення діянь, що мають характер державної зради (натомість сказане не стосується осіб без громадянства (апатридів). Особа вважається громадянином України, доки вона у встановленому законом порядку (рішення про припинення громадянства ухвалює Президент України, про що видає відповідний указ) не буде позбавлена цього громадянства. Тому правильно вважати, що особа до видання зазначеного указу про припинення громадянства користується всім обсягом прав та виконує всі покладені на неї обов'язки, які має громадянин України [12, с. 306–307].

Варто зауважити, що обмеження кримінальної відповідальності за державну зраду такою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення, як наявність громадянства України, породжує спроби уникнути відповідальності шляхом виходу із громадянства.

Ще одним аргументом на користь недостатньої обґрунтованості обмежень суб'єкта державної зради лише ознакою громадянства України є той факт, що переважна більшість випадків даного кримінального правопорушення вчиняються у співучасті із встановленими або невстановленими слідством громадянами іноземної держави, які ініціюють та (або) сприяють вчиненню певних дій громадянами України на шкоду національній безпеці нашої держави, виступаючи організаторами, підбурювачами або навіть співвиконавцями у правопорушенні зі спеціальним суб'єктом [14, с. 131].

Оцінюючи поведінку осіб як співвиконавців необхідно встановлювати, що об'єктивну сторону державної зради вчиняє не одна особа, а як мінімум дві, які спільними діями сприяють доведення державної зради до завершення. Дії співвиконавців вважаються юридично тотожними навіть у випадках, коли фактично вони можуть відрізнятися. При цьому фактичний розподіл ролей між співвиконавцями, не впливаючи на кваліфікацію, може враховуватись при визначенні засобу кримінально-правового впливу[13, с. 339].

Громадянство України як ознака спеціального суб'єкта складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111 КК, акцентує увагу

на особливості процедури притягнення до кримінальної відповідальності з урахуванням положень кримінального законодавства, що характеризує такий стан [15, с. 325].

Висновки. За вчинення державної зради відповідальності підлягає осудний громадянин України, якому на момент вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. Суб'єкт державної зради у всіх без винятку формах цього кримінального правопорушення є спеціальним за ознакою громадянства – громадянин України [4, с. 148]. Набуття нового громадянства без виходу з українського громадянства не виключає кримінальної відповідальності за вчинення державної зради.

Список використаних джерел:

1. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.

2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» від 18.06.2025 р. № 4502-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4502-20#top

3. Закон України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

4. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії : практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. 312 с.

5. Кондратов В. Суб'єкт злочинів, пов'язаних із посяганням на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 162–165. DOI: https://doi. org/10.32849/2663-5313/2020.4.50

6. Кончук Н.С. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2019. 218 с.

7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

8. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Видання восьме, перероблене та доповнене. Харків : Одіссей, 2012. 904 с.

9. Кузнецов В.В., Сийплокі М.В. Кримінальна відповідальність за колаборaційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 70 (1). С. 483–489.

10. Ландіна А.В. Кримінальна відповідальність за окремі види правопорушень в умовах воєнного стану. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни* : матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9-11 червня 2022 року) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів : ЛьвДУВС, 2022. С. 142–145.

11. Ландіна А.В. Ознаки суб'єкта як підстава розмежування деяких злочинів проти основ національної безпеки України (за складами, передбаченими ст.ст. 111, 111-1, 111-2 КК України). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2025. Серія ПРАВО. Випуск 87: частина 3. С. 300–305. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.45

12. Левчук-Микитюк А. Визначення суб'єкта складу злочину «державна зрада». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 306–307.

13. Письменський Є.О. Суб'єкт колаборaційної діяльності як елемент складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 111-1 КК України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 4. С. 335 – 343. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.51

14. Сергієвський С. К. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08, Харків, 2021. 205 с.

15. Чуваков О.А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса. 2017. 362 с.

Дата першого надходження статті до видання: 17.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.92:35.07:343.8(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.12

Зеляк О. І.,
аспірант кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0005-9593-1135

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ «SMART PRISON» В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ТА ІНФРАСТРУКТУРНИЙ ВИМІРИ

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF IMPLEMENTING THE SMART PRISON MODEL IN UKRAINE: LEGAL AND INFRASTRUCTURAL DIMENSIONS

У статті обґрунтовано концептуальні засади впровадження моделі «Smart Prison» (розумна в'язниця) в пенітенціарну систему України в умовах воєнного стану та критичної інфраструктурної застарілості установ виконання покарань. Доведено, що збереження гуртожиткової системи утримання, побудованої в радянський період, об'єктивно унеможливлює реалізацію європейської концепції «динамічної безпеки» та створює системні порушення статті 3 Конвенції про захист прав людини.

Застосовано методи системного аналізу для структуризації компонентів моделі «Smart Prison», порівняльно-правого аналізу досвіду Норвегії та Нідерландів у цифровізації пенітенціарних установ, аналізу нормативно-правових актів України та прецедентної практики Європейського суду з прав людини (справи «Сукачов проти України», «Varga проти Угорщини», «Muršić проти Хорватії»).

Виділено чотири ключові компоненти моделі «Smart Prison» адаптованої до українських реалій: енергетична автономність (генератори закритого циклу, сонячні панелі, резервні джерела водопостачання), глибока цифровізація безпеки (біометрична ідентифікація, AI-превентивна відеоаналітика, сенсорні периметри), автономна інфраструктура цивільного захисту (модульні підземні укриття з системами контролю та управління доступом СКУД), а також цифровізація ресоціалізації (дистанційні освітні програми, відеопобачення, електронна документообіг). Запропоновано правовий механізм публічно-приватного партнерства (ППП) через ревіталізацію як альтернативу прямому бюджетному фінансуванню інфраструктурної реновації.

Встановлено, що впровадження концепції «Smart Prison» є необхідною умовою для забезпечення безпеки персоналу та засуджених, дотримання прав людини в пенітенціарній системі України в умовах воєнного стану. Водночас доведено наявність правових колізій щодо обробки біометричних даних засуджених без їхньої «вільної згоди» та кібербезпеки критичної інфраструктури, які потребують законодавчого врегулювання шляхом внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних» та спеціальних норм щодо кіберзахисту об'єктів кримінально-виконавчої системи.

Ключові слова: *державна політика, виконання кримінальних покарань, «Smart Prison» (розумна в'язниця), інфраструктурна модернізація, публічно-приватне партнерство, цифровізація безпеки, енергетична автономність, права людини, воєнний стан.*

The article substantiates the conceptual foundations for implementing the Smart Prison model into the penitentiary system of Ukraine under martial law and the critical infrastructural obsolescence of penal institutions. It is proven that maintaining the dormitory detention system, built during the Soviet era, objectively precludes the implementation of the European concept of «dynamic security» and creates systemic violations of Article 3 of the European Convention on Human Rights.

The study applies methods of system analysis to structure the components of the Smart Prison model, comparative legal analysis of the experiences of Norway and the Netherlands in the digitalization of penitentiary facilities, and the analysis of Ukrainian regulatory acts alongside the case law of the European Court of Human Rights (cases "Sukachov v. Ukraine", "Varga and Others v. Hungary", "Muršić v. Croatia").

Four key components of the Smart Prison model adapted to Ukrainian realities are highlighted: energy autonomy (closed-cycle generators, solar panels, backup water supply sources), deep digitalization of security (biometric identification, AI-driven preventive video analytics, sensor perimeters), autonomous civil defense infrastructure (modular underground shelters equipped with access control systems – ACS), and the digitalization of resocialization (remote educational programs, video visits, electronic document management). A legal mechanism of public-private partnership (PPP) through revitalization is proposed as an alternative to direct budgetary financing for infrastructure renovation.

It is established that implementing the Smart Prison concept is a necessary condition for ensuring the safety of personnel and convicts, as well as upholding human rights within the penitentiary system of Ukraine under martial law. Concurrently, the study demonstrates the existence of legal collisions regarding the processing of convicts' biometric data without their "free consent" and the cybersecurity of critical infrastructure. These

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

issues require legislative resolution through amendments to the Law of Ukraine "On Personal Data Protection" and the introduction of special regulations for the cyber defense of penal system facilities.

Key words: *state policy, execution of criminal sentences, Smart Prison, infrastructure modernization, public-private partnership, security digitalization, energy autonomy, human rights, martial law.*

Постановка проблеми. Ефективність державної політики у сфері виконання кримінальних покарань неможливо забезпечити виключно декларативними нормативними змінами, вона об'єктивно вимагає комплексного, ресурсно-орієнтованого підходу. Головною інфраструктурною проблемою вітчизняної Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) є її критична архітектурна архаїчність, оскільки понад 80% діючих установ були побудовані в радянський або дорадянський період. Їхня просторова організація базується на гуртожитковій (барачній) системі утримання, коли в одному локальному приміщенні перебуває від 50 до 100 засуджених. Така інфраструктура позбавляє засуджених права на приватність, сприяє поширенню (зміцненню) кримінальної субкультури та унеможливлює реалізацію європейської концепції «динамічної безпеки» (dynamic security), це система управління ризиками, що базується на активній взаємодії персоналу з засудженими [1].

Каталізатором для негайного реформування цього елемента стали безпрецедентні виклики правового режиму воєнного стану. Аналіз наслідків воєнного стану демонструє критичну вразливість інфраструктури ДКВС, значна кількість установ зазнала руйнувань від ракетних обстрілів, окремі з них визнано повністю непридатними для використання.

Знеструмлення установ призводить до одночасного відключення периметральної сигналізації, систем відеоспостереження та електронних замків, створюючи загрозу масових втеч та втрати контролю над режимним об'єктом. Зазначене актуалізує необхідність докорінної інфраструктурної модернізації та переходу до концепції «розумна в'язниця» («Smart Prison») із високим рівнем енергетичної та цифрової автономності.

Емпіричний аналіз стану пенітенціарної інфраструктури України свідчить про критичну необхідність модернізації. Станом на 01.01.2025 року в Державній кримінально-виконавчій службі України налічувалось 86 установ виконання покарань, в яких утримувалось 37119 особи. При цьому протягом 2023 року в наслідок постійних ракетних обстрілів зазнали руйнувань 22 установи виконання покарань, 15 зазнали незначних руйнувань і пошкоджень майна, часткового руйнування будівель, серед яких 2 установи непридатні для подальшого використання (державні установи «Оріхівська виправна колонія (№ 88)» і «Дружелюбівський виправний центр (№ 1)». [2; 3, с. 166].

Моніторингові візити Національного превентивного механізму при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини виявили системні інфраструктурні дефекти: у камерних приміщеннях Івано-Франківської УВП № 12 рівень штучного освітлення становив 54 lux при нормативних 150 lux, зафіксовано антисанітарний стан, плісняву на стінах та нефункціональну вентиляцію. Це створює умови, несумісні зі статтею 3 Конвенції про захист прав людини[4, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, а також питанням інфраструктурного та безпекового забезпечення установ присвячено праці багатьох провідних вітчизняних науковців. Зокрема, теоретичні засади публічного адміністрування та управління людськими ресурсами у державному секторі ґрунтовно досліджені В. Я. Малиновським та О. Ю. Оболенським. Фундаментальні питання реформування кримінально-виконавчої системи, забезпечення прав засуджених та захисту персоналу розкриваються у працях К. А. Автухова, О. В. Гальцової, М. Ю. Кутєпова, А. Х. Степанюка, О. Г. Колба, І. С. Яковець, В. О. Човгана та інших.

Окремої уваги в контексті тематики нашого дослідження заслуговують праці Д. В. Ягунова, який розкриває сутність «архітектурного детермінізму» у пенітенціарній сфері та аргументовано доводить невідповідність вітчизняної гуртожиткової системи європейським стандартам ізоляції та приватності. Специфіка виконання покарань, безпрецедентні безпекові виклики для життя засуджених в умовах збройного конфлікту, а також економіко-правові аспекти дотримання прав людини у воєнний час є предметом ґрунтовного наукового пошуку у спільних розвідках В. В Ворожбіт-Горбатюк та Ю. В. Кернякевич-Танасійчук.

Окрему нішу становлять новітні дослідження останніх років, зумовлені викликами повномасштабної війни. Так, комплексні проблеми управління Державною кримінально-виконавчою службою України та трансформацію організаційно-правових механізмів у кризових умовах аналізує С. К. Гречанюк, Є. Ю. Бараш та інші науковці. Водночас проблеми формування та збереження персоналу в умовах кадрового голоду розглядаються у ґрунтовних розвідках вітчизняних науковців, зокрема В. Ф. Пузирного, С. В. Зливко та М. М. Сикал. Своєю чергою, нагальні питання цифровізації

діяльності органів ДКВС та впровадження інноваційних технологічних рішень як відповіді на безпекові виклики збройного конфлікту є предметом спеціального дослідження К. В. Денисенко, Н. Б. Шамрук та І. С. Борко.

Водночас, незважаючи на значний масив наукових напрацювань, комплексне питання інфраструктурної автономізації пенітенціарних установ в умовах повномасштабної війни залишається відкритим. Практичні та правові механізми імплементації моделі «Smart Prison» (через цифровізацію безпеки та енергетичну незалежність) із залученням інструментів публічно-приватного партнерства залишаються недостатньо розкритими і потребують окремого концептуального дослідження, що зумовлює вибір теми цієї статті.

Метою статті є розробка концептуальних засад впровадження моделі «Smart Prison» у вітчизняну пенітенціарну систему, обґрунтування правових механізмів публічно-приватного партнерства для проведення інфраструктурної модернізації, а також визначення ключових напрямів забезпечення енергетичної та цифрової безпеки установ виконання покарань в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Щоб ґрунтовно дослідити концептуальні засади впровадження моделі «Smart Prison» (розумної в'язниці) в Україні, доцільно першочергово з'ясувати сутність поняття «матеріально-технічного та інфраструктурного забезпечення у сфері виконання кримінальних покарань». У сучасній науці публічного адміністрування та кримінально-виконавчому праві аксіоматичним є положення про те, що матеріально-технічна база не є просто пасивним «фоном» для реалізації державної політики. Навпаки, вона виступає активним, детермінуючим фактором, який безпосередньо формує модель поведінки як персоналу, так і засуджених.

На відміну від норвезької моделі Halden Prison, орієнтованої на гуманізацію умов утримання, та нідерландської Digital Prison Programme, що фокусується на оптимізації штату, запропонована концепція «Smart Prison» для України інтегрує критерій енергетичної стійкості як невід'ємний компонент безпеки в умовах воєнного стану.

Зокрема, К. А. Автухов, О. В Гальцова, М. Ю Кутєпов розглядає матеріально-технічне забезпечення як фундаментальну гарантію дотримання прав людини та базовий компонент своєрідного «соціального контракту» між державою та засудженим. На думку вчених, держава, позбавляючи особу волі, бере на себе безумовний обов'язок щодо створення належних умов її утримання [5, с. 332]. Водночас Д. В. Ягунов послідовно доводить, що перехід від колективної (барачної) до європейської камерної системи є не просто технічною зміною умов ізоляції, а фундаментальною передумовою для збереження людської гідності та забезпечення ефективної ресоціалізації. Також вчений наголошує на медико-санітарному вимірі інфраструктури доводячи, що застаріла матеріальна база та барачна система перетворюють установи на епіцентри поширення соціально небезпечних інфекцій, зокрема туберкульозу. Також він визначає просторову організацію через явище «архітектурного детермінізму», обґрунтовує, що наявна вітчизняна інфраструктура, побудована за гуртожитковим принципом, об'єктивно унеможливлює реалізацію європейської концепції «динамічної безпеки» та сприяє диктатурі кримінальної субкультури [6, с. 210]. В. О. Човган підкреслює правозахисний аспект, доводячи, що невідповідність матеріально-побутових умов сучасним стандартам є первинною причиною виникнення структурних порушень статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7, с. 202].

Специфіка функціонування установ у кризових умовах вимагає нових підходів. Так, В. В. Ворожбіт-Горбатюк та Ю. В. Кернякевич-Танасійчук у своїх новітніх дослідженнях розглядають інфраструктуру комплексно: як через призму гострої управлінської колізії між імперативними вимогами режиму (обов'язок постійної ізоляції) та абсолютним правом людини на збереження життя під час ракетних загроз, так і з позицій економічної доцільності залучення інструментів публічно-приватного партнерства для реновації зношених фондів [8, с. 204].

Опираючись на наведені вище доктринальні підходи, можна узагальнити, що інфраструктурне забезпечення слід розглядати як комплексний інституційний механізм, що детермінує рівень безпеки, гарантує дотримання прав людини та визначає економічну здатність пенітенціарної системи виконувати свої функції. Щоб всебічно вивчити процес трансформації матеріально-технічної бази установ, доцільно досліджувати його із застосуванням поетапного підходу, виокремивши три ключові етапи інфраструктурного розвитку пенітенціарної системи України.

Перший етап – домінування радянської гуртожиткової системи (до початку 2000-х рр.). Цей етап характеризується критичною архітектурною архаїчністю. Переважна більшість функціонуючих пенітенціарних установ є архітектурним спадком радянської та дорадянської епох, просторове планування яких зводиться до гуртожиткової (барачної) моделі з колективним розміщенням до 100 осіб у межах одного локального сектору. З управлінської точки зору, така просторова організація повністю позбавляє особу приватності та перетворює інфраструктуру на інструмент додаткового колективного покарання [7, с. 212]. Більше того, персонал

фізично не здатний здійснювати цілодобовий контроль за такою кількістю осіб у відкритому просторі гуртожитку, що створює ідеальні умови для процвітання кримінальної субкультури, встановлення неформальної ієрархії серед засуджених та поширення епідемій.

Другий етап – імплементація європейських стандартів та перехід до камерної системи (з початку 2000-х рр. до 2022 р.). Рушійною силою цього етапу стала прецедентна практика Європейського суду з прав людини, яка виступила каталізатором для реформування матеріально-побутових умов. Ключовим моментом стало пілотне рішення ЄСПЛ у справі «Сукачов проти України» (Sukachov v. Ukraine) від 30 січня 2020 року [9]. У цьому рішенні Суд констатував, що неналежні умови тримання (переповненість камер, відсутність вентиляції, антисанітарія, відсутність належного освітлення) мають в Україні характер структурної, системної проблеми державного управління. Суд постановив, що такі умови утримання прирівнюються до порушення статті 3 Конвенції (заборона катувань), і зобов'язав державу вжити комплексних заходів генерального характеру для докорінної модернізації інфраструктури. Дане рішення відповідає вимогам Європейських пенітенціарних правил та жорстким критеріям мінімального особистого простору, встановленим у прецедентних рішеннях ЄСПЛ у справах «Varga та інші проти Угорщини» [10] та «Muršić проти Хорватії» [11].

Це безальтернативно спрямувало державну політику на перехід до камерної системи тримання (по 1–4 особи в камері з автономними санітарними вузлами), що відповідає вимогам Європейських пенітенціарних правил. Проте реалізація цього масштабного інфраструктурного завдання виключно за рахунок прямого бюджетного фінансування виявилася об'єктивно неможливою в умовах макроекономічної кризи.

З позицій сучасного публічного менеджменту, єдиним дієвим механізмом подолання цього колапсу стала імплементація інструментів публічно-приватного партнерства (ППП) та інституту ревіталізації. Історично склалося так, що значна кількість застарілих слідчих ізоляторів та колоній розташована у центральних, інвестиційно привабливих районах великих міст. Відповідно до Закону України «Про публічно-приватне партнерство» [12], держава розпочала імплементацію алгоритму управлінського обміну (механізм ревіталізації пенітенціарної інфраструктури через ППП). Сутність цього правового механізму полягає в тому, що держава передає приватному девелоперу звільнені земельні ділянки та старі майнові комплекси у центрі міста під комерційну забудову. Натомість інвестор зобов'язується власним коштом, з повним комплексом робіт побудувати нову, енергоефективну установу камерного типу за межами міста і передати її на баланс держави. Цей механізм створює умови для масштабної інфраструктурної реновації без залучення коштів платників податків.

Такий механізм ревіталізації є правовим способом подолання бюджетного дефіциту без порушення боргових зобов'язань держави, що становить новизну дослідження в сфері економіко-правового регулювання пенітенціарної системи.

Досвід Норвегії (на прикладі в'язниці максимальної безпеки Halden) демонструє, що архітектура камерного типу в поєднанні з технологічною та динамічною безпекою створює середовище, яке мінімізує рівень насильства та знижує загальний показник рецидивізму в країні до 20 %. Водночас дослідження європейських програм діджиталізації (зокрема платформи PrisonCloud у Бельгії та Нідерландах) доводять, що впровадження технологій «Smart Prison» дозволяє засудженим самостійно керувати багатьма процесами. Це суттєво зменшує адміністративне навантаження на персонал та оптимізує роботу охорони, що робить такі інвестиції економічно виправданими.

Третій етап – автономізація та цифровізація інфраструктури в умовах воєнного стану (з 24 лютого 2022 р. і до сьогодення). незвичні виклики правового режиму воєнного стану докорінно змінили вимоги до матеріально-технічного забезпечення. Систематичні ракетні атаки на об'єкти енергетичної інфраструктури виявили критичну вразливість класичних інженерно-технічних систем тюремної безпеки. Знеструмлення установи призводить до одночасного паралічу периметральної сигналізації, систем відеоспостереження, засобів зв'язку та електронних замків. Досліджуючи ці безпрецедентні виклики воєнного стану, В. В Ворожбіт-Горбатюк. та Ю. В Кернякевич-Танасійчук . слушно наголошують, що збереження традиційних підходів до управління та експлуатації архаїчної інфраструктури в умовах постійних кризових загроз створює критичні ризики масових втрат серед засуджених та персоналу, що вимагає негайного переходу до захищених рішень [8, с. 204].

У відповідь на ці загрози сучасний етап вимагає безальтернативного впровадження інноваційної моделі «Smart Prison» (розумна в'язниця) із високим рівнем автономності. Теоретично обґрунтовано чотирикомпонентну структуру «Smart Prison» для України: енергетична автономність, глибока цифровізація безпеки, автономна інфраструктура цивільного захисту та цифровізація ресоціалізації, що відрізняється від європейських аналогів інтеграцією компонента захисту від ракетних загроз.

1. *Енергетична та інфраструктурна безпека.* Емпіричні дані свідчать про нагальність вирішення цього питання. Як зазначалося вище, масштабні руйнування установ ДКВС у 2023 році продемонстрували повну залежність

Таблиця 1

Порівняльний аналіз моделей «Smart Prison»

Критерій	Норвегія (Halden)	Нідерланди (Digital Prison)	Запропонована модель для України
Стратегічний пріоритет	Гуманізація, ресоціалізація	Оптимізація витрат, скорочення штату	Енергетична стійкість + безпека
Архітектура	Камерна, максимальний комфорт	Цифрове управління доступом	Камерна + автономні укриття
Технології	Біометрія, електронні замки	AI-аналітика, автоматизація	AI-превентивна аналітика + генератори закритого циклу
Фінансування	Державне	Державне + приватні інвестиції	ППП через ревіталізацію (обмін активів)
Умови функціонування	Стабільні умови	Стабільні умови	Воєнний стан, ракетні загрози

класичних систем безпеки від централізованого електропостачання. Установи виконання покарань мають розглядатися як об'єкти критичної інфраструктури.

Забезпечення їхньої енергетичної стійкості вимагає встановлення потужних промислових генераторів закритого циклу, резервних артезіанських свердловин водопостачання та сонячних панелей *(BIPV)*, що дозволить підтримувати життєдіяльність колонії навіть за умов тривалих системних відключень електроенергії.

2. *Глибока цифровізація безпеки.* Наявна система охорони, що базується на застарілих радянських інженерних загородженнях і вимагає постійної фізичної присутності озброєних інспекторів на вежах охорони, є неефективною в умовах кадрової кризи. Досліджуючи проблеми формування та збереження персоналу, провідні науковці, зокрема С. В. Зливко [13, с. 110] та В. Ф. Пузирний [14, с. 562], наголошують на гострому кадровому дефіциті. В таких критичних умовах глибока цифровізація безпеки стає фактично єдиним дієвим механізмом компенсації нестачі персоналу. К. В. Денисенко, Н. Б. Шамрук та І. С. Борко, зазначаючи, що цифрова трансформація та впровадження сучасних технологічних рішень у діяльність установ є критичною необхідністю в умовах збройного конфлікту [15, с. 87]. Модель «Smart Prison» передбачає перехід до новітніх цифрових систем: використання сенсорних кабелів периметра, тепловізорів та автоматичних систем розпізнавання облич (Face ID) для ідентифікації засуджених. Революційним кроком є впровадження алгоритмів превентивної відеоаналітики на базі штучного інтелекту, що здатні автоматично фіксувати нетипову поведінку в камерах та миттєво сигналізувати на пульт чергового. Це радикально підвищує рівень безпеки та суттєво зменшує фізичне навантаження на кадровий апарат.

3. *Інфраструктура автономного цивільного захисту.* Однією з найгостріших проблем сьогодення є неможливість швидкої евакуації засуджених до бомбосховищ під час повітряних тривог через відсутність необхідної кількості конвою. Вирішення цієї управлінської колізії вимагає затвердження цільової державної програми будівництва на територіях установ модульних підземних укриттів, обладнаних сучасними системами електронного контролю доступу (СКУД). Інтеграція таких укриттів дозволить засудженим самостійно, за сигналом тривоги та після дистанційного розблокування магнітних замків з пульта чергового, спускатися в безпечне місце без фізичного супроводу персоналу.

4. *Цифровізація ресоціалізації.* Європейська концепція «Smart Prison» виходить за межі суто безпекових питань, охоплюючи також фундаментальні права засуджених. Важливою складовою моделі є впровадження контрольованих цифрових сервісів (надання захищених планшетів або встановлення стаціонарних інформаційних терміналів у камерах). Це відкриває засудженим доступ до дистанційних освітніх програм, онлайн-консультацій з адвокатами, електронної бібліотеки та відеопобачень із рідними. Такий підхід не лише сприяє ефективній ресоціалізації та збереженню соціальних зв'язків відповідно до європейських стандартів, але й має суто прагматичний управлінський ефект. Він суттєво знижує логістичне навантаження на персонал, оскільки зводить до мінімуму необхідність фізичного конвоювання засуджених територією установи для зустрічей, телефонних дзвінків чи навчання.

Впровадження систем біометричної ідентифікації та відеоаналітики на базі штучного інтелекту потребує балансування з правом на приватність (ст. 8 Конвенції про захист прав людини). Згідно з Законом України «Про захист персональних даних» (№ 2297-VI), біометричні дані належать до спеціальних категорій персональних даних, обробка яких вимагає окремої згоди суб'єкта або наявності законодавчої підстави. У пенітенціарній системі це створює колізію: засуджений не може дати «вільної згоди» в умовах неволі, а держава має обґрунтувати обмеження прав національною безпекою (ст. 8 ч. 2 Конвенції). Крім того, зберігання персональних даних засуджених у цифровій формі створює ризики кібератак (витік даних), що потребує посилення кіберзахисту відповідно до Закону

України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (№ 2163-VIII).

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження щодо концептуальних засад впровадження моделі «Smart Prison» в Україні, можна сформулювати такі висновки:

1. Інституційна та архітектурна криза. Доведено, що головною інфраструктурною проблемою вітчизняної пенітенціарної системи є її застарілі, зношені або технічно невідповідні сучасному рівню споруди та системи які не забезпечують їх ефективного функціонування. Збереження гуртожиткової системи утримання безальтернативно вимагає переходу до камерної системи тримання, адаптованої до умов воєнного стану.

2. Економіко-правовий механізм реновації. Обґрунтовано, що в умовах дефіциту прямого бюджетного фінансування дієвим механізмом інфраструктурної модернізації є імплементація інструментів публічно-приватного партнерства (ППП) через ревіталізацію та обмін старих майнових комплексів на побудову нових установ.

3. Комплексна чотирирівнева модель «Smart Prison». Встановлено, що трансформація установ вимагає забезпечення повної енергетичної автономності, глибокої цифровізації безпеки (біометрична ідентифікація, превентивна відеоаналітика), автономізації цивільного захисту (модульні укриття зі СКУД) та цифровізації ресоціалізації (дистанційні освітні та комунікаційні сервіси для засуджених).

4. Розв'язання правових колізій. Виявлено, що впровадження технологій «Smart Prison» потребує внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних». Запропоновано правове вирішення: обробка біометричних даних засуджених має здійснюватися без їхньої «вільної згоди» за вмотивованим рішенням адміністрації в інтересах національної безпеки, з обов'язковим гарантуванням права на судове оскарження.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні комплексної чотирирівневої моделі «Smart Prison», що відрізняється від європейських аналогів інтеграцією критеріїв стійкості до енергетичної загрози та автономного цивільного захисту, а також у формулюванні правових механізмів подолання колізій при обробці біометричних даних засуджених.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у розробці проєктів нормативних актів для деталізації стандартів енергетичної стійкості кримінально-виконавчих установ та економічному моделюванні ефективності механізмів ДПП у пенітенціарній сфері.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 718-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 181. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 18.03.2025).

2. Кримінально-виконавча система України у 2023/2024 році. Статистичний огляд. *Тюремний портал ГО «Донецький меморіал»*. 2024. URL: https://ukrprison.org.ua/statistics/1740154223 (дата звернення: 20.03.2025).

3. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Київ: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2024. С. 340. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/2023-rik-koly-bezzbroini-staiut-misheniamy (дата звернення: 20.03.2025).

4. Звіт про результати відвідування державної установи «Івано-Франківська установа виконання покарань (№ 12)»: за результатами моніторингового візиту Національного превентивного механізму. Київ: Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvit-1-04112025-1020-zvit-ivano-frankivskiy-uvp-12.pdf (дата звернення: 22.03.2025).

5. Автухов К. А., Гальцова О. В., Кутєпов М. Ю. та ін. Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування: монографія/ за заг. ред. А. Ф. Степанюка; НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сталіса НАПрН України. Харків: Право, 2021. 488 с. ISBN 978-966-998-307-7. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/08/МоноКол_МоноКол_Теоретичні-питання-удосконалення_2021.pdf (дата звернення: 23.03.2026).

6. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: монографія. 4-те вид., переробл. та доповн. Одеса: Фенікс, 2011. 445 с.

7. Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія. Харків: Права людини, 2017. 609 с. URL: https://library.khpg.org/index.php?id=1506498351 (дата звернення: 23.03.2025).

8. Ворожбіт-Горбатюк В. В., Кернякевич-Танасійчук Ю. В. та ін. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в умовах воєнного стану : монографія / за заг. ред. К. А. Автухова. Харків: НДІ ВПЗ, 2024. 336 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/03/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE_%D0%9A%D0%92%D0%9F_%D0%9D%D0%94%D0%86-%D0%92%D0%9F%D0%97_2024_%D0%BF%D0%B22_compressed.pdf (дата звернення: 23.03.2025).

9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» (Sukachov v. Ukraine) від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). *Права людини в Україні*. 2020. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-203519%22]} (дата звернення: 23.03.2025).

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Varga та інші проти Угорщини» (Varga and Others v. Hungary) від 10 березня 2015 року (заява № 14097/12). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-191365%22]} (дата звернення: 23.03.2025).

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Muršić проти Хорватії» (Muršić v. Croatia) від 20 жовтня 2016 року (заява № 7334/13). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-167483%22]} (дата звернення: 23.03.2025).

12. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025 № 4510-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025, №№ 43-45, ст.192 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#n1065 (дата звернення: 24.03.2025).

13. Зливко С. В., Сикал М. М. Нормативно-правове забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи України. *Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 4 (44). С. 108–113. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/199696/199895 (дата звернення: 24.03.2025).

14. Пузирний В. Ф. Персонал пробації: організаційно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 560–564. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/96.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

15. Денисенко К. В., Шамрук Н. Б., Борко І. С. Роль Міністерства цифрової трансформації України у цифровізації діяльності органів ДКВС. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Том 34 (73), № 2. С. 85–90 URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/14.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.343(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.13

Качковський В. Б.,
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-2401-4634

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 342 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

SUBJECTIVE CHARACTERISTICS OF THE OFFENCE PROVIDED FOR IN ARTICLE 342 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Стаття присвячена розкриттю суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 342 Кримінального кодексу України «Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб».

Досягнення однойменної мети надасть можливість оприлюднити висновки, що сприятимуть виявленню можливих проблем та удосконалення законодавчого регулювання відповідальності за опір представникові влади чи іншій уповноваженій особі.

Встановлено ознаки суб'єкта аналізованого кримінального правопорушення, що характеризуються трьома обов'язковими ознаками: 1) фізична особа; 2) осудна особа; 3) досягнення зазначеного у законі віку відповідальності. Охарактеризовано осудність як ознаку суб'єкта, констатовано, що питання про її встановлення виникає тільки за наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила передбачене законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечне діяння. Доведено, що осудність тісно пов'язана із віком суб'єкта, оскільки однією з її передумов є достатній розвиток психічних функцій і відносне психічне здоров'я людини, що набувається з віком. Обґрунтовується необхідність зниження віку кримінальної відповідальності за вчинення аналізованого правопорушення з шістнадцяти років до чотирнадцяти років з внесенням відповідних змін у ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України.

Доведено, що суб'єктивна сторона опору представникові влади чи іншій уповноваженій особі характеризується психічною діяльністю винного, яка відображує ставлення його свідомості і волі до вчинюваної ним протидії цим особам, вираженої у виді прямого умислу. Констатовано, що її факультативними ознаками є мотив, мета та емоційний стан.

Ключові слова: *суб'єкт кримінального правопорушення; суб'єктивна сторона кримінального правопорушення; опір; кримінальна відповідальність; осудність; вік кримінальної відповідальності.*

The article is devoted to the disclosure of the subjective characteristics of the criminal offense provided for in Article 342 of the Criminal Code of Ukraine "Resistance to a representative of the authorities, an employee of a law enforcement agency, a state enforcement officer, a private enforcement officer, a member of a public formation for the protection of public order and the state border or a military serviceman, an authorized person of the Deposit Guarantee Fund of Individuals".

Achieving the goal of the same name will provide an opportunity to publish conclusions that will contribute to the identification of possible problems and the improvement of the legislative regulation of liability for resistance to a representative of the authorities or another authorized person.

The characteristics of the subject of the analyzed criminal offense have been established, which are characterized by three mandatory features: 1) an individual; 2) a sane person; 3) reaching the age of responsibility specified in the law. Sanity is characterized as a feature of the subject, it is stated that the question of its establishment arises only if there are doubts about the mental fullness of the person who committed a socially dangerous act provided for by the law on criminal responsibility. It is proved that sanity is closely related to the age of the subject, since one of its prerequisites is the sufficient development of mental functions and the relative mental health of a person, which is acquired with age. The need to reduce the age of criminal responsibility for committing the analyzed offense from sixteen to fourteen years with the introduction of relevant amendments to Part 2 of Article 22 of the Criminal Code of Ukraine is substantiated.

It is proven that the subjective side of resistance to a representative of the authorities or another authorized person is characterized by the mental activity of the offender, which reflects the attitude of his consciousness and will to the opposition he makes to these persons, expressed in the form of direct intent. It is stated that its optional features are motive, goal and emotional state.

Key words: *subject of a criminal offense; subjective side of a criminal offense; resistance; criminal responsibility; sanity; age of criminal responsibility.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Для ефективної діяльності представників влади, працівників правоохоронних органів, державних чи приватних виконавців, членів громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовців, уповноважених осіб Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, держава повинна гарантувати їм особисту безпеку та посилену охорону, яка б сприяла забезпеченню безперешкодного виконання покладених на них функцій. Найбільш ефективним, за встановленим правилом, засобом захисту є кримінальна відповідальність, що передбачає відповідальність за перешкоджання правомірній діяльності названих представників органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян.

Серед норм чинного Кримінального кодексу України (далі – КК) міститься окремий розділ XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів», який об'єднує кримінально-правові норми, покликані забезпечувати кримінально-правову охорону авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та журналістів, недоторканість представників цих утворень, їх правомірну діяльність, а також їх близьких родичів, майно та інші законні інтереси.

Але сам факт передбачення кримінальної відповідальності ще не свідчить про ефективне застосування вказаних норм у правозастосовчій практиці. Така ситуація пояснюється термінологічної неточністю, недоліками у побудові норм КК, неоднозначністю визначення елементів складів кримінальних правопорушень. Вказане свідчить про необхідність проведення детальної кримінально-правової характеристики окремих елементів складу опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які вивчали проблематику кримінальних правопорушень проти представників влади, працівників правоохоронних органів, державних чи приватних виконавців, членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовців, уповноважених осіб Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, слід назвати В.П. Беленка, А.С. Габуду, І.І. Давидович, О.О. Кирбят'єва, М.М. Комарницького, В.Г. Кондратова, В.І. Осадчого, М.В. Сийплокі та ін.

Мета статті – дослідження суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 342 КК. Досягнення вказаної мети дозволить оголосити висновки, що сприятимуть виявленню потенційних проблем та удосконалення законодавчого регулювання відповідальності за опір представникові влади чи іншій уповноваженій особі.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають Ю.В. Гродецький та О.В. Зайцев, єдиним елементом складу кримінального правопорушення, визначення якого передбачене нормами КК, є суб'єкт кримінального правопорушення [4, с. 255]. Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність [7]. Відсутність суб'єкта, як і відсутність будь-якого іншого елемента складу кримінального правопорушення, унеможливлює визнання певної дії або бездіяльності кримінально протиправним діянням та вказує на відсутність підстав кримінальної відповідальності.

Суб'єкт правопорушення характеризується трьома обов'язковими ознаками: 1) фізична особа; 2) осудна особа; 3) досягнення зазначеного у законі віку відповідальності.

Нормативною підставою для висновку про суб'єктів кримінального правопорушення повинна бути ч. 1 ст. 18 КК, у якій вказано, що такими суб'єктами можуть бути лише фізичні особи, тобто люди. До цих суб'єктів не належать предмети неживого світу, тварини, риби, комахи та інші живі істоти, крім людини. Не належать до них і юридичні особи [4, с. 268].

Наступною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є осудність. Доктриною і практикою застосування норм кримінального права встановлено, що кожна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, є осудною, доки не доведено зворотнє [5, с. 97]. У такому вигляді реалізується кримінально-правова презумпція осудності [10, с. 3–7]. Осудність – це здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [7]. Законодавець у чинному кримінальному законодавстві виходить з того, що лише осудна особа може вчинити кримінальне правопорушення і може підлягати кримінальній відповідальності, адже кримінальне правопорушення завжди є актом поведінки свідомо діючої особи. Водночас суб'єктом кримінального правопорушення є не лише осудна, а й обмежено осудна особа, тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними) [7]. Стан осудності – це норма, типовий стан психіки людини, характерний для її певного віку. Як правило, стан осудності презюмується, бо він характерний для переважної більшості людей. Тому питання про встановлення осудності виникає тільки за наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила

передбачене законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечне діяння [4, с. 271].

Слід зазначити, що суб'єктом опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (ст. 342 КК) може бути лише особа, рівень розвитку психічних функцій якої забезпечує можливість:

− усвідомлювати, що вчинені нею дії спрямовані на опір вказаним особам, що є усвідомленням фактичного характеру дій;

− усвідомлювати, що вчинені нею дії завдають шкоду авторитету органу державної влади, представнику якого здійснюється опір, що є усвідомленням суспільної небезпеки дій;

− керувати своїми діями щодо опору вказаним особам, в чому реалізується здатність керувати своїми діями.

Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними особа отримує не від народження, а в процесі біологічного, психофізичного та соціального розвитку, тобто набуває її у певному віці [5, с. 100]. Тому вірною є думка, що осудність тісно пов'язується із віком суб'єкта, оскільки однією з передумов осудності є достатній розвиток психічних функцій і відносне психічне здоров'я людини, що набувається з віком [8, с. 143].

Вік людини як наступна ознака суб'єкта у кримінальному праві – це календарний період між народженням людини та будь-яким іншим календарним моментом її життя [4, с. 273]. При визначенні суб'єкта кримінального правопорушення у ч. 1 ст. 18 КК зазначено, особа повинна досягти віку, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність. Визначити вік суб'єкта кримінального правопорушення для різних видів кримінальних правопорушень можна за допомогою ст. 22 КК, яка, на думку Ю.В. Гродецького та О.В. Зайцева, спеціально призначена для цього, що випливає навіть з її назви – «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [4, с. 273].

У ч. 1 ст. 22 КК встановлений загальний мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність – 16 років. У ч. 2 ст. 22 КК передбачений перелік тих кримінальних правопорушень, відповідальність за які може наставати з 14 років) [7]. Установлюючи загальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, законодавець виходить з того, що саме з досягненням 16-ти років рівень розвитку психічних функцій здорової людини надає їй можливість усвідомлювати та оцінювати як фактичну, так і соціальну сутність будь-яких своїх вчинків [8, с. 144]. При встановленні зниженого віку кримінальної відповідальності законодавець керується певними критеріями: можливість усвідомлення вже в 14 років характеру та суспільної небезпеки таких діянь, поширеність більшості з них у дитячому чи підлітковому середовищі та значний ступінь їх суспільної небезпеки [5, с. 101]. Так, в основу зниження віку кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення покладені такі критерії: 1) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість вже з чотирнадцяти років усвідомлювати суспільну небезпечність кримінальних правопорушень, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК; 2) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості з цих кримінальних правопорушень; 3) значна поширеність більшості з цих кримінальних правопорушень серед підлітків [4, с. 277].

В процесі реформування судово-правоохоронної системи та системи законодавства, зумовленими внутрішніми та зовнішніми чинниками, а також євроінтеграційними процесами, проявляється переосмислення чинного законодавства задля приведення його у відповідність до загальноприйнятих європейських стандартів. Тому Указом Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 р. була створена Комісія з питань правової реформи, завданням якої стало реформування законодавства у різних сферах, в тому числі – і кримінального. Метою діяльності групи з питань реформування кримінального законодавства визначено забезпечення розроблення та внесення Президентові України узгоджених пропозицій з питань вдосконалення правової системи України з урахуванням сучасних викликів та потреб демократичного суспільства, зокрема – підготовки та узагальнення пропозицій стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність, а саме – розробки проекту нового кримінального кодексу [2, с. 123].

Однією з пропозицій, які обговорювалися під час роботи групи з питань реформування кримінального законодавства, є пропозиція щодо уніфікації і зниження загального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, з шістнадцяти до чотирнадцяти років. Як зазначає В.М. Бурдін, диверсифікація джерел інформації, їх відкритість і доступність для молодого покоління дає підстави констатувати, що на сьогодні підлітки є більш розвинутими в інтелектуальному розумінні, ніж були їхні ровесники кільканадцять років тому. Очевидним є той факт, що в основі віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, знаходяться не правові традиції, а реальний рівень інтелектуального розвитку осіб певної вікової категорії, який дозволяє стверджувати, що вони розуміють зміст кримінально-правових заборон [2, с. 124].

Останнім часом набула значного поширення дитяча кримінально-протиправна діяльність. Згідно з статистичними даними, неповнолітні у віці до 14 років вчиняють в декілька разів більше кримінальних правопорушень, порівняно з неповнолітніми у віці від 14 до 16 років. Крім

того, урбанізація, бурхливий розвиток інформаційних технологій, освоєння комп'ютерної техніки у дитячому віці, що стало масовим явищем, та деякі інші соціально-економічні процеси призводять до акселерації, тобто до прискорення фізичного та психічного дозрівання підлітків. У зв'язку з цим, згідно оцінок багатьох психологів, фізіологів та правознавців, можливість повністю усвідомлювати соціальний характер свого вчинку з'являється у особи ще до досягнення нею 14-річного віку. Тому в науковій літературі зустрічаються пропозиції понизити вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, до 14 років або навіть нижче [4, с. 278].

Ні в психологічній, ні в педагогічній літературі немає обґрунтованих досліджень, які би свідчили про те, що неповнолітні у шістнадцять років є істотно розумнішими, ніж неповнолітні у віці чотирнадцять років. Більше того, в психологічній літературі стверджується, що названа категорія неповнолітніх належить до одного вікового періоду щодо певного рівня інтелектуального розвитку. З цього випливає висновок, що особи віком і 14, і 16 років, на однаковому рівні сприймають інформацію, в тому числі – і правового характеру, мають однаково розвинуті функції емоційно-вольової регуляції своєї поведінки [2, с. 125].

В.І. Осадчий звертав увагу на вказаний аспект проблеми, наголошуючи про необхідність встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вчений доводив, що в 14-річному віці особа здатна усвідомлювати власні дії та керувати ними, розуміти шкідливість умисного посягання при вчиненні деяких кримінальних правопорушень [11, с. 112–113]. Заборона щодо вчинення опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, доступна розумінню 14-річних. У випадку вчинення таких посягань особа свідомо демонструє неповагу до закону, виказуючи тим самим свою зверхність, на що слід адекватно реагувати, в тому числі – шляхом підвищення віку кримінальної відповідальності.

Вважаємо, що особа віком від 14 до 16 років здатна усвідомлювати ступінь суспільної небезпеки діяння, передбаченого ст. 342 КК і тому слід знизити вік кримінальної відповідальності з шістнадцяти років до чотирнадцяти років з внесенням відповідних змін у ч. 2 ст. 22 КК.

Отже, суб'єкт представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб характеризується такими обов'язковими ознаками: це фізична, осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Особа, яка під час вчинення опору перебувала в стані неосудності, не підлягає кримінальній відповідальності. Обмежена осудність не виключає притягнення винного до відповідальності за ст. 342 КК. Суб'єктом опору може бути не тільки особа, до якої пред'явлена вимога вказаних потерпілих, але й особа, яка чинить протидію виконанню цими особами покладених на них обов'язків при здійсненні своїх функцій відносно інших громадян.

Переходячи до суб'єктивної сторони кримінального правопорушення передбаченого ст. 342 КК, слід зауважити, що ця частина його складу має вирішальне юридичне значення. У результаті, якщо бракує суб'єктивної сторони кримінально караного діяння, як і кожного з інших трьох обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення (об'єкта, об'єктивної сторони або суб'єкта), виключається й кримінальна відповідальність за вчинене діяння.

В загальноприйнятому розумінні суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це внутрішній прояв суспільно небезпечного діяння, який дає уявлення про психічні процеси, що відбуваються у свідомості винної особи під час вчинення кримінального правопорушення, і характеризується певною формою вини, мотивом, метою, емоційним станом [6, с. 56]. Згідно з положеннями ст. 24 КК, умисел поділяється на прямий і непрямий. Головна їх відмінність полягає у волі особи до настання суспільно небезпечних наслідків. Так, при прямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання. За непрямого умислу особа передбачає суспільно небезпечні наслідки свого діяння (дії або бездіяльності) і хоча не бажає, але свідомо припускає їхнє настання [7].

Мотив, мета, емоційний стан особи під час вчинення нею суспільно небезпечного посягання є факультативними ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, проте їх встановлення сприяє правильній і повній оцінці вчиненого. У сукупності вони відображають зв'язок свідомості та волі особи в здійсненому нею діянні з його злочинними наслідками. Тут слушно додати, що відповідні факультативні ознаки суб'єктивної сторони, впливають на кваліфікацію лише тоді, коли вказані безпосередньо в диспозиції відповідної статті, але у всіх інших випадках вони враховуються судом при призначенні покарання як такі, що мають значення [1, с. 813].

Мотивом є обумовлені потребами й інтересами, усвідомлені особою внутрішні спонукання, які надають їй рішучості вчинити кримінальне правопорушення. Усвідомленість спонукань передбачає їхню соціальну оцінку особою, розуміння

нею того, до чого призведе їхнє здійснення. Інакше кажучи, формування мотиву передбачає і постановку мети кримінального правопорушення [9, с. 548].

Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу правопорушення, передбаченого ст. 342 КК, нерозривно пов'язана з його об'єктивними ознаками. Її зміст відображають ознаки правопорушення, що характеризують об'єкт посягання, потерпілого та об'єктивну сторону. Саме це діяння становить предметний зміст вини, її матеріальне наповнення.

У випадку опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб сутність вини проявляється у негативному ставленні до правомірної діяльності органів влади, правоохоронних органів та громадських об'єднань у цілому. Особисті інтереси винного протиставляються тим суспільним інтересам, забезпечення яких досягається шляхом здійснення цими органами службової чи громадської діяльності. Зневажливе ставлення до інтересів суспільства, яке проявилося у протидії виконанню представниками влади та громадськості покладених на них обов'язків, викликає зворотну реакцію суспільства на такі дії винного. Опір і особа, що його вчинила, отримують негативну оцінку з боку держави та суспільства [3, с. 126].

Необхідно звернути увагу і на ще одну особливість законодавчої побудови суб'єктивної сторони складу правопорушення, передбаченого ст. 342 КК. У цій нормі немає вказівки на завідомість посягання на представника влади, працівника правоохоронного органу, державного чи приватного виконавця, члена громадського формування або військовослужбовця, уповноважену особу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Тому правильно говорити, що під ознаки вказаної норми підпадають дії винного не тільки у випадку знання ним того, що він посягає саме на когось із вказаних потерпілих, але й за наявності припущення, що він посягає на цих осіб [3, с. 127]. Відповідно, опір особі, яка не усвідомлює, не знає, що вона чинить опір представнику влади, працівнику правоохоронного органу, державному чи приватному виконавцю, члену громадського формування або військовослужбовцю, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб під час виконання ними покладених на них законом обов'язків, не містить складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 342 КК.

У диспозиції ст. 342 КК мотив і мета прямо не передбачені як обов'язкові ознаки опору. Проте, правильно визнати, що внутрішньо дане правопорушення вимагає як обов'язкову лише мету. Вчиняючи опір, винна особа хоче перешкодити діяльності потерпілих, припинити або змінити її характер. Ці прагнення є бажаним результатом суб'єкта і визначають спрямованість його дій, тобто мету [3, с. 128].

Отже, опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, передбачає наявність визначеного мотиву (спонукання), під впливом якого у винного виникає і зміцнюється умисел. Спонукання винного до опору за своїм конкретним змістом можуть бути різноманітні, але всі вони, пов'язані з виконанням потерпілим покладених на нього обов'язків. Тому мотив, хоча і не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони даного правопорушення, але його встановлення має важливе значення для визначення вини, оцінки ступеня суспільної небезпеки вчиненого, призначення справедливого покарання.

Висновки. Суб'єктом опору може бути громадянин України, іноземець, особа без громадянства, тобто будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Але ми пропонуємо знизити вік кримінальної відповідальності за аналізоване правопорушення, що обґрунтовувалося вище, із внесенням відповідних змін до ч. 2 ст. 22 КК.

Суб'єктивна сторона опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб характеризується психічною діяльністю винного, яка відображує ставлення його свідомості і волі до вчинюваної ним протидії цим особам, вираженої у виді прямого умислу. Факультативними ознаками суб'єктивної сторони є мотив, мета та емоційний стан.

Список використаних джерел:

1. Білінський І.А., Ковальчук Ю.І. Суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 203-2 КК України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* С. 810–814. DOI : https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.118

2. Бурдін В. Окремі питання суб'єкта кримінального правопорушення в проекті нового КК України. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2021. Випуск 73. С. 122–130.

3. Габуда А.С. Кримінально-правова характеристика складу опору особам, наділеним владними повноваженнями : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2012. 220 с.

4. Гродецький Ю.В., Зайцев О.В. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2024, № 1 (21). С. 255–281. DOI: https://doi.org/10.21564/2311- 9640.2024.21.308048

5. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей : монограф.; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк; МВС України, Луган. держ.ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 560 с.

6. Кримінальне право України: Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. / за ред. В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2018. 142 с.

7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

8. Любченко Т.С. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи : дис. … д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2025. 272 с

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

10. Орловська Н.А. Осудність та її види : автореф. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2001. 20 с.

11. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 336 с.

Дата першого надходження статті до видання: 17.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.9:355.13-057.36
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.14

Кирда В. В.,
аспірант кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0001-3985-0833

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ПРИТЯГНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

MILITARY OFFENCE AS A BASIS FOR ADMINISTRATIVE LIABILITY

У статті досліджено поняття та юридичний склад військового адміністративного правопорушення як підставу притягнення до адміністративної відповідальності. Автор звертає увагу, що важливою умовою розбудови правової держави є зміцнення законності та правопорядку в усіх сферах суспільного життя, зокрема, у військовій. На сьогодні дисципліна особового складу військових формувань є неодмінною передумовою збереження життя військовослужбовців та незалежності нашої держави. Автор зауважує, що види юридичної відповідальності військовослужбовців мають специфічні риси, а тому види правопорушень військовослужбовців як правове явище, що є підставою для відповідальності, потребують детального вивчення. Окрему групу правопорушень складають військові адміністративні правопорушення. Звертається увага, що поняття «військове адміністративне правопорушення» та «адміністративне правопорушення, вчинене військовослужбовцем» не збігаються, а їх зміст перетинається лише частково. У статті виокремлено ознаки військових адміністративних правопорушень, які є як загальними для усіх військових правопорушень, так і специфічними. Наголошено, що визначальною для віднесення конкретних осіб до суб'єктів військових адміністративних правопорушень має бути не належність до військовослужбовців, а причетність до здійснення заходів із безпосередньої відсічі та стримування збройної агресії, що вимагає відображення в законодавстві. Підсумовано, що військове адміністративне правопорушення може бути визначене як суспільно шкідливе протиправне винне діяння, що посягає на військову дисципліну і військовий правопорядок, вчинене військовослужбовцем або іншою прирівняною до нього особою, за вчинення якого главою 13-Б КУпАП передбачена адміністративна відповідальність. На підставі огляду положень законопроєкту від 04.07.2025 № 13452 автор робить висновок, що їх реалізація перешкоджатиме утвердженню індивідуального підходу до накладення адміністративного стягнення, підтриманню справедливого балансу між вчиненим правопорушенням, його наслідками та мірою стягнення.

Ключові слова: *адміністративне правопорушення, військове правопорушення, адміністративна відповідальність, військова дисципліна, правове регулювання, військовослужбовці, військовозобов'язані, резервісти, прирівняні до військовослужбовців особи.*

The article examines the concept and legal composition of a military administrative offence as a basis for imposing administrative liability on a person. The author emphasises that an essential condition for building a rule-of-law state is the strengthening of legality and law and order in all spheres of public life, particularly in the military domain. At present, the discipline among military personnel is an indispensable prerequisite for protecting the lives of service members and safeguarding the state's independence.

The author notes that the types of legal liability for military personnel have specific features; therefore, the offences committed by servicemen, as a legal phenomenon that forms the basis for liability, require detailed study. A distinct group of offences consists of military administrative offences. The attention is drawn to the fact that the concepts of "military administrative offence" and "an administrative offence committed by a serviceman" do not coincide, and their content overlaps only partially.

The article identifies the features of military administrative offences, which are both general (common to all military offences) and specific. It is emphasised that the decisive criterion for classifying particular individuals as subjects of military administrative offences should not be merely their status as servicemen, but their involvement in measures aimed at directly repelling and deterring armed aggression, which should be reflected in legislation.

It is concluded that a military administrative offence may be defined as a socially harmful, unlawful, and culpable act that infringes upon military discipline and military law and order, committed by a serviceman or another person equated to a serviceman, for which administrative liability is provided by Chapter 13-B of the Code of Ukraine on Administrative Offences.

Based on a review of the provisions of Draft Law No. 13452 dated July 4, 2025, the author concludes that their implementation may hinder the establishment of an individualised approach to imposing administrative

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

penalties and the maintenance of a fair balance between the committed offence, its consequences, and the measure of punishment.

Key words: *administrative offence, military offence, administrative liability, military discipline, legal regulation, military personnel, conscripts, reserved personnel, anyone who is treated as military personnel.*

Постановка проблеми. В умовах неспровокованої війни, яку розв'язала російська федерація проти України, дисципліна особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань є неодмінною передумовою збереження життя військовослужбовців та незалежності нашої держави. Загальновідомо, що військова дисципліна складає основу боєздатної армії, забезпечує високий рівень організованості та згуртованості дій військовослужбовців, що дозволяє їм якісно виконувати поставлені задачі з найменшими втратами особового складу, технічних засобів, спорядження тощо. Тривалість воєнних дії поглиблює проблему підтримання дисципліни серед військовослужбовців, адже поряд з факторами, що можуть призводити до вчинення ними правопорушень, які існують в мирний час, додаються незадовільний морально-психологічний стан окремих військовослужбовців, втома та стрес, що призводять до емоційного вигорання. У боротьбі з правопорушеннями та іншими негативними процесами використовуються різноманітні засоби та методи, до яких відносять і юридичну, в тому числі адміністративну, відповідальність.

Юридична відповідальність військовослужбовців є складним явищем, що відображає характер взаємовідносин між військовослужбовцями та державою. Види юридичної відповідальності військовослужбовців мають специфічні риси, а тому види правопорушень військовослужбовців як правове явище, що є підставою для відповідальності, потребують детального вивчення. Під юридичною відповідальністю військовослужбовців, на нашу думку, варто розуміти передбачений нормами права обов'язок військовослужбовця, який вчинив винне протиправне діяння, з метою попередження та припинення протиправної поведінки та перевиховання порушника, зазнавати несприятливих моральних, матеріальних та інших визначених законом наслідків свого діяння шляхом застосування визначених законом покарань, суворість яких має відповідати тяжкості вчиненого. Військовослужбовці притягуються до юридичної відповідальності на загальних підставах, але з урахуванням особливостей їхнього правового статусу. Окрему групу правопорушень складають військові адміністративні правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання військових правопорушень, зокрема адміністративних, порушувалися у вітчизняній правовій науці такими вченими, як Р. Алієв, В. Вернигора, В. Залужний, В. Лещенко, О. Остапенко, І. Піть та іншими. Проте варто зауважити, що недосконаліть чинного адміністративного законодавства, можливість неоднозначного тлумачення правових норм, відсутність єдиної судової практики та інші об'єктивні й суб'єктивні причини не завжди дозволяють говорити про дієвість адміністративної відповідальності військовослужбовців, а аналіз правових положень дає змогу виявити низку недоліків правового регулювання такої відповідальності.

Метою цієї статті є визначення особливостей поняття та юридичного складу військового адміністративного правопорушення як підстави притягнення до відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається у науковій літературі, вид правопорушення має значення для його юридичної кваліфікації й визначення виду та міри відповідальності [1, с. 375]. Засади юридичної відповідальності військовослужбовців встановлені насамперед Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України, де зазначено, що військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення та провини несуть з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України», дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом [2]. При цьому застосування конкретного виду юридичної відповідальності можливе за умови встановлення факту відповідного правопорушення та передбачає свій особливий порядок реалізації.

Дисциплінарні, адміністративні та кримінальні правопорушення у військовій сфері мають як відмінні, так і спільні риси. Ознакою, яка об'єднує такі види правопорушень, є родовий об'єкт їх посягання, оскільки правові норми, які встановлюють відповідний вид відповідальності, охороняють одні й ті самі відносини (блага, цінності), які «складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) військової служби» [3, с. 16], або ж «військовий правопорядок» [4, с. 72]. На нашу думку, родовим об'єктом військового адміністративного правопорушення є військова дисципліна і військовий правопорядок, які є поняттями взаємопов'язаними, де перше є передумовою та показником другого.

Важливо зауважити, що поняття «військове адміністративне правопорушення» та «адміністративне правопорушення, вчинене військовослужбовцем» не збігаються, а їхній зміст

перетинається лише частково. Це пов'язано з тим, що військові адміністративні правопорушення – це лише одна з груп правопорушень, які можуть бути вчинені військовослужбовцями. Власне перелік військових адміністративних правопорушень закріплений у главі 13-Б КУпАП, а суб'єктами їх вчинення є військовослужбовці та прирівняні до них особи. Водночас особи, які проходять військову службу, можуть притягатися до адміністративної відповідальності і у разі вчинення ними інших адміністративних правопорушень (наприклад, у сфері забезпечення дорожнього руху). Доречно також зазначити, що відповідно до положень ч. 1 ст. 15 КУпАП за вчинення окремих адміністративних правопорушень військовослужбовці притягуються не до адміністративної, а до дисциплінарної відповідальності.

Історія військових адміністративних правопорушень розпочалася понад десять років тому. Їх поява пов'язана з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» [5].

Спільним для всіх військових адміністративних правопорушень є наявність суспільної шкідливості, тоді як військові кримінальні правопорушення є суспільно небезпечними. Проте межа між адміністративними проступками й кримінально караними діяннями може бути умовною. Так, на момент введення воєнного стану, враховуючи вимоги ч. 5 ст. 15 КУпАП, згідно з якими адміністративна відповідальність настає лише за умови, що відповідні правопорушення не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, самовільне залишення військової частини або місця служби, незалежно від його тривалості, передбачало застосування кримінальної відповідальності за ч. 5 ст. 407 КК України (об'єктивна сторона характеризувалася умовами «воєнного стану або бойової обстановки»). У подальшому, з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» від 13.07.2023 № 3233-IX [6], частиною 5 ст. 407 КК України встановлено кримінальну відповідальність за такі дії, вчинені в бойовій обстановці, а також в умовах воєнного стану лише тоді, коли строк «несанкціонованої відсутності» тривав більше трьох діб. Декриміналізація цього діяння дозволила зменшити юридичні наслідки самовільного залишення частини військовослужбовцем (відсутність судимості, збереження правового статусу тощо).

Об'єктом посягання військових адміністративних правопорушень є належний стан правопорядку у військових формуваннях та за їх межами під час виконання покладених на такі формування завдань. Відповідно, їх суспільна шкідливість характеризується такими наслідками, як послаблення військового правопорядку та військової дисципліни; зменшення авторитету закону; порушення прав інших суб'єктів правового відношення, а в умовах війни такими наслідками також є послаблення принципів і порядку військового управління, створення прямої загрози стану боєготовності та боєздатності військових підрозділів [7, с. 599].

Об'єктивна сторона військових адміністративних правопорушень може бути визначена як передбачена законом форма прояву протиправної поведінки, вчинена спеціальним суб'єктом за умов, що виключають застосування кримінальної або дисциплінарної відповідальності. Факультативними елементами об'єктивної сторони таких протиправних діянь є місце вчинення правопорушення (військова частина, військовий об'єкт – ст. 172-20 КУпАП), час вчинення (особливий період, воєнний стан – ст. 172-19 КУпАП), спосіб, засіб проступку (ст. 172-19 КУпАП). Важливо відзначити, що правопорушенням буде вважатися лише той прояв протиправної поведінки, який описаний у КУпАП. Хоча варто зазначити, що в окремих випадках для встановлення сутності проступку необхідно проаналізувати зміст інших нормативних актів, у тому числі й підзаконних. Наприклад, без такого аналізу важко встановити, у чому саме проявляється недбале ставлення до військової служби (ст. 172-15 КУпАП) або «інше зловживання владою» (ст. 172-13 КУпАП). Для уникнення колізій під час правозастосування вважаємо за доцільне чітко формулювати опис об'єктивної сторони військових адміністративних правопорушень та вказувати форми їх реалізації.

Спільним для військових адміністративних правопорушень є суб'єкт, яким виступають військовослужбовці та прирівняні до них особи. За позицією В. Вернигори, такі суб'єкти наділені ширшим, порівняно з цивільними особами, колом обов'язків, за невиконання яких передбачена юридична відповідальність, що обумовлюється специфікою військової служби та її чіткою регламентацією [8, с. 90]. При цьому такий спеціальний суб'єкт є неоднорідним, оскільки обсяг покладених на таких осіб обов'язків та обмежень залежить від особливостей проходження військової служби, правового статусу військовослужбовця (командир, начальник підрозділу, військовослужбовець-жінка тощо), умов вчинення протиправного діяння (особливий період), місця його вчинення (військова частина, бойове розпорядження) та інших обставин.

Аналіз положень глави 13-Б КУпАП дозволяє зауважити, що лише деякі норми чітко

вказують на суб'єктів відповідних правопорушень (так, ст. 172-11 – військовослужбовець строкової служби, військовослужбовець (крім строкової військової служби), військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, ст. 172-13, 172-14, 172-15 – військова службова особа). У деяких статтях глави 13-Б КУпАП суб'єкт правопорушення безпосередньо не називається (наприклад, ст. 172-10 – відмова від виконання законних вимог командира (начальника), ст. 172-19 – порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення) [9], однак власне об'єктивна сторона правопорушень дає підставу стверджувати, що суб'єкт адміністративного правопорушення – спеціальний. Так, наприклад, диспозиція ст. 172-10 є бланкетною, в ній не вказується суб'єкт правопорушення ні в диспозиції норми, ні в санкції. Проте наявність цієї статті в розділі 13-Б КУпАП дозволяє стверджувати, що вчинити відповідне протиправне діяння можуть тільки військовослужбовці.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану» [10] суб'єктами окремих військових адміністративних правопорушень визнані також поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях та які за вчинення таких порушень несуть відповідальність згідно з главою 13-Б КУпАП, а не за дисциплінарними статутами.

До того ж КУпАП не встановлює обмежень, що відповідальність за військові адміністративні правопорушення можуть нести військовослужбовці виключно Збройних Сил України. Тому очевидно, що суб'єктами військових адміністративних правопорушень також є військовослужбовці інших військових формувань, а також учасники територіальної оборони.

О. Остапенко зазначає, що суб'єктами військових адміністративних правопорушень, поряд із військовослужбовцями, слід визнавати «прирівняних до них осіб», тобто осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів. При цьому вчений зауважує, що адміністративне законодавство України не використовує термін «інші прирівняні до них особи», тоді як частина 2 ст. 401 КК України визнає суб'єктом військових кримінальних правопорушень нарівні із суб'єктами, поіменованими законодавцем, також «інших осіб, визначених законом» [11, с. 87]. У зв'язку з викладеним доречно на законодавчому рівні визначити перелік осіб, які прирівнюються у своєму статусі до військовослужбовців, а також вказати умови, за яких такий статус поширюватиме свою дію на таких суб'єктів (наприклад, в особливий період, під час дії воєнного або надзвичайного стану тощо). Адже наразі суб'єкти конкретних військових правопорушень визначені у примітках до відповідних норм КУпАП, що ускладнює адміністративно-правову кваліфікацію (ст. 172-13 КУпАП).

Можемо констатувати, що наразі адміністративне законодавство не відповідає вимогам часу. Зокрема, на законодавчому рівні не визначено статус Сил територіальної оборони України. Порядок утворення, комплектування, функціонування, підстави та порядок розформування добровольчих формувань територіальних громад визначаються Положенням про добровольчі формування територіальних громад, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1449 [12], яке є підзаконним документом.

На нашу думку, визначальним для віднесення конкретних осіб до суб'єктів військових адміністративних правопорушень має бути не належність до військовослужбовців, а причетність до здійснення заходів із безпосередньої відсічі та стримування збройної агресії. Таким чином, суб'єктами військових адміністративних правопорушень варто визнавати власне військовослужбовців, а також інших осіб, які беруть безпосередню участь у захисті Батьківщини: членів добровольчих формувань територіальних громад та правоохоронців, які не є військовослужбовцями; осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які можуть залучатися до виконання бойових (спеціальних) завдань у складі органу військового управління, штабу угруповання військ (сил) або штабу тактичної групи до пункту управління оперативно-стратегічного угруповання військ, забезпечувати здійснення заходів із національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах їх ведення (здійснення).

Суб'єктивна сторона більшості військових адміністративних правопорушень характеризується умисною формою вини, і лише окремі з них характеризуються необережним ставленням особи до протиправного діяння та його суспільно шкідливих наслідків (ст. 172-12, 172-15 КУпАП), що не зменшує важливості застосування заходів адміністративної відповідальності за їх вчинення. Власне форма вини дозволяє розмежувати військове адміністративне та кримінальне правопорушення.

Факультативні елементи суб'єктивної сторони військового адміністративного правопорушення мають значення лише тоді, коли вони прямо зазначені в диспозиції тієї чи іншої норми або можуть бути виокремлені з неї. Так,

зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172-13 КУпАП) можливе лише за наявності корисливих мети й мотиву. Метою бездіяльності військової влади (ст. 172-16 КУпАП) є бажання приховати факти протиправної поведінки підлеглих.

Конкретні види і розміри стягнення за вчинення військових адміністративних правопорушень визначені главою 13-Б КУпАП. Проаналізувавши санкції відповідних статей, можна помітити, що за вчинення військових адміністративних правопорушень застосовується штраф чи арешт з утриманням на гауптвахті. На наш погляд, такий перелік адміністративних стягнень є досить обмеженим. Він не передбачає застосування таких покарань, як позбавлення права обіймати певні посади, конфіскація майна, отриманого внаслідок вчинення правопорушення тощо. Важливо також відмітити, що у ст. 15 КУпАП є також пряма заборона на застосування окремих адміністративних стягнень (штрафів, виправних і громадських робіт, адміністративного арешту). Застосування обмеженого кола стягнень звужує можливості суду в питаннях накладення справедливого покарання.

Що стосується порядку притягнення до відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень, то згідно зі ст. 255 КУпАП суб'єктами, уповноваженими складати протоколи про військові адміністративні правопорушення, є командири (начальники) військових частин (установ, закладів), командири підрозділів, які уповноважені на те командирами (начальниками) військових частин (установ, закладів) (крім правопорушень, вчинених поліцейськими поліції особливого призначення Національної поліції України під час дії воєнного стану), а розглядають відповідні справи про військові адміністративні правопорушення місцеві загальні суди [9]. Така норма закону, на наш погляд, обмежує можливості в питаннях виявлення військових адміністративних правопорушень. Це збільшує кількість латентних протиправних діянь, адже командири часто виступають як зацікавлені особи, які не бажають показувати реальну картину правопорядку в підпорядкованому військовому підрозділі (зокрема, щодо питань самовільного залишення частини, розпивання спиртних напоїв чи вживання наркотичних речовин на території військової частини тощо). Власне небажання відповідальних осіб готувати документи про військові адміністративні правопорушення та передавати їх до суду теж є фактором, який не дозволяє забезпечувати належний рівень правопорядку в лавах Збройних Сил України. Тому, на наш погляд, важливою є робота так званих «гарячих ліній» Міністерства оборони України, на які можуть надходити повідомлення про факти військових адміністративних правопорушень, проведення превентивних заходів тощо.

Строк накладення адміністративного стягнення за вчинення військових адміністративних правопорушень також є загальним – в силу вимоги ч. 2 ст. 38 КУпАП стягнення може бути накладено не пізніш як через три місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – не пізніш як через три місяці з дня його виявлення. Така норма закону дозволяє оперативно реагувати на факти протиправної поведінки, але наразі КУпАП не визначає особливостей її чинності в особливий період, у тому числі під час дії воєнного стану. Вважаємо, що відповідні строки розгляду справ про військові адміністративні правопорушення мають бути продовжені щонайменше до 6 місяців. Це має сприяти зміцненню військової дисципліни.

Доречно також відзначити й наявність кваліфікуючих ознак військових адміністративних правопорушень. Ними виступають: вчинення правопорушення в особливий період, повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке на особу було накладено адміністративне стягнення, участь у правопорушенні командирів чи інших керівників.

Доречно також вирішити й питання про доцільність звільнення від відповідальності з мотивів малозначності діяння. Наразі обмежень у застосуванні положень ст. 22 КУпАП щодо військових адміністративних правопорушень немає. Проте визнавати такі діяння малозначними під час дії воєнного стану, на нашу думку, навряд чи доцільно. Варто зазначити, що у Верховній Раді України зареєстровано законопроєкт від 04.07.2025 № 13452, яким серед інших змін запропоновано включити військові адміністративні правопорушення у перелік таких, щодо яких механізм звільнення від адміністративної відповідальності через малозначність правопорушення не застосовується. Крім того, пропонується збільшити строки накладення адміністративного стягнення за вчинення військових адміністративних правопорушень. Відповідні зміни мають застосуватися тільки протягом періоду дії воєнного стану. Як зазначено в пояснювальній записці до законопроєкту, мета його прийняття пов'язана з вдосконаленням механізму застосування до військовослужбовців адміністративних стягнень та кримінальних покарань за окремі види правопорушень, а завдання майбутнього нормативно-правового акту виправдані необхідністю підвищення стану правопорядку і законності у Збройних Силах України та інших військових формуваннях [13].

Висновки. Наведені та досліджувані ознаки військового адміністративного правопорушення дозволяють визначити останнє як суспільно шкідливе, протиправне, винне діяння

військовослужбовця або прирівняної до нього особи, здійснене у спосіб та в порядку, визначеному КУпАП, що посягає на військову дисципліну і військовий правопорядок, за вчинення якого главою 13-Б КУпАП передбачена адміністративна відповідальність. Кваліфікуючими ознаками такого протиправного діяння може виступати здійснення діяння в особливий період, повторно чи за участі військового керівництва.

Список використаних джерел:

1. Комарницька І. Поняття та порядок застосування адміністративної відповідальності у Збройних Силах України. *Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph*. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С. 365-386.
2. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (дата звернення 15.03.2026).
3. Харитонов С. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 40 с.
4. Карпенко М.І. Військовий порядок як об'єкт кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2018. Серія ПРАВО. Випуск 51. Том 2. С. 71-74.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-19#n15 (дата звернення – 15.03.2026).
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень: Закон України від 13.07.2023 № 3233-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-20#n39 (дата звернення – 15.03.2026).
7. Коба О. Військові правопорушення у контексті змісту загальної системи запобігання правопорушенням і злочинності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 01. С. 595-602.
8. Вернигора В. Адміністративно-правова відповідальність військовослужбовців під час особливого періоду: поняття, ознаки, особливості. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту.* Серія: Юридичні науки. 2017. №2(3). С. 89-91.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print (дата звернення – 15.03.2026).
10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану: Закон України від 21.03.2023 № 3000-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3000-20#Text (дата звернення – 15.03.2026).
11. Остапенко О. Про терміни та їх вплив на розуміння військових адміністративних правопорушень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 84-91.
12. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1449. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#Text (дата звернення – 15.03.2026).
13. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України щодо відповідальності за військові адміністративні та військові кримінальні правопорушення» від 04.07.2025 № 13452. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56717 (дата звернення – 15.03.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 15.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.15

Кримчанін Б. А.,
здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0003-4339-6658

Любавіна В. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4715-1749

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: CONCEPT AND CLASSIFICATION

У статті досліджуються кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, їх поняття, класифікація та проблеми правового регулювання. Автори акцентують увагу на тому, що національна безпека є комплексною категорією, яка включає політичні, воєнні, економічні, інформаційні та інші складові, і що кримінальна відповідальність у цій сфері спрямована на захист ключових національних інтересів та забезпечення стабільності конституційного ладу. Відповідно, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки характеризуються підвищеним рівнем суспільної небезпеки, а законодавець передбачає за їх вчинення суворі заходи кримінальної відповідальності.

У роботі аналізуються положення розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України, зокрема статті 109, 110, 111, 111-1, 111-2, 113, які встановлюють кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, державну зраду, колабораційну діяльність, пособництво державі-агресору та диверсію. Розміщення цих норм на початку Особливої частини ККУ підкреслює їх пріоритетне значення та визначальний рівень суспільної небезпеки.

Автори досліджують класифікацію кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, яка базується на комплексному підході та включає такі критерії, як об'єкт посягання, спрямованість умислу, спосіб вчинення та характер наслідків. Відповідно до цього, виокремлюються правопорушення, спрямовані на політичну основу державності, територіальну цілісність, суверенітет та інші життєво важливі інтереси держави, а також діяння диверсійного характеру. Такий підхід дозволяє систематизувати відповідні кримінально-правові норми, виявити їх спільні та відмінні ознаки, а також підвищити ефективність правозастосування.

Водночас дослідження виявило низку проблем, що ускладнюють класифікацію та застосування норм у цій сфері. До них належать нечіткі межі між окремими складами (наприклад, державна зрада та колабораційна діяльність), конкуренція норм, динамічність законодавства та ризики кваліфікаційних помилок. Автори підкреслюють необхідність подальшого удосконалення законодавчого регулювання та формування єдиної науково обґрунтованої концепції кримінально-правового захисту основ національної безпеки України.

Стаття має практичне та наукове значення, оскільки її результати можуть бути використані для вдосконалення правозастосовної практики, підвищення ефективності кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на державну безпеку та формування цілісного підходу до систематизації кримінально-правових норм у сфері національної безпеки.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення, національна безпека України, державна зрада, класифікація кримінальних діянь, Кримінальний кодекс України, охорона державних інтересів.*

The article examines criminal offenses against the foundations of Ukraine's national security, their concept, classification, and issues of legal regulation. The authors emphasize that national security is a complex category encompassing political, military, economic, informational, and other components, and that criminal liability in this sphere is aimed at protecting key national interests and ensuring the stability of the constitutional order. Accordingly, criminal offenses against the foundations of national security

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

are characterized by an elevated level of social danger, and the legislator provides for severe measures of criminal liability for their commission.

The study analyzes the provisions of Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, particularly Articles 109, 110, 111, 111-1, 111-2, and 113, which establish criminal liability for actions aimed at violent changes or overthrow of the constitutional order, encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine, treason, collaborationist activities, aiding a state-aggressor, and acts of sabotage. The placement of these norms at the beginning of the Special Part of the Criminal Code underscores their priority significance and the exceptional level of social danger.

The authors investigate the classification of criminal offenses against the foundations of national security, based on a comprehensive approach that includes criteria such as the object of encroachment, the direction of intent, the method of commission, and the nature of consequences. Accordingly, offenses targeting the political foundation of statehood, territorial integrity, sovereignty, and other vital state interests, as well as acts of a sabotage nature, are distinguished. This approach allows for the systematization of relevant criminal law norms, identification of their common and distinguishing features, and enhancement of law enforcement effectiveness.

At the same time, the study identifies a number of problems complicating the classification and application of norms in this area. These include blurred boundaries between specific offenses (for example, treason and collaborationist activity), norm competition, legislative dynamism, and the risk of qualification errors. The authors emphasize the need for further improvement of legal regulation and the development of a unified, scientifically grounded concept of criminal law protection of the foundations of national security of Ukraine.

The article has both practical and scientific significance, as its findings can be used to improve law enforcement practice, enhance the effectiveness of criminal liability for socially dangerous encroachments on state security, and develop a comprehensive approach to the systematization of criminal law norms in the field of national security.

Key words: *criminal offenses, national security of Ukraine, treason, classification of criminal acts, Criminal Code of Ukraine, protection of state interests.*

Постановка проблеми. Сучасний стан національної безпеки України перебуває під впливом складних внутрішніх та зовнішніх загроз, серед яких військова агресія, інформаційний тиск, політична нестабільність та економічна невизначеність. У таких умовах кримінально-правова охорона основ національної безпеки набуває особливої важливості, оскільки спрямована на захист ключових інтересів держави та попередження суспільно небезпечних посягань. Разом із тим, законодавче та наукове визначення категорії кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки залишається недостатньо розробленим, що ускладнює їх правильну класифікацію, систематизацію та правозастосування.

Актуальність дослідження обумовлена кількома факторами. По-перше, розширення складів кримінальних правопорушень у розділі I Особливої частини Кримінального кодексу України, зокрема статей 111-1 та 111-2, свідчить про необхідність адаптації кримінально-правових норм до нових безпекових викликів. По-друге, відсутність єдиної класифікаційної моделі ускладнює диференціацію діянь, що посягають на політичну основу державності, територіальну цілісність, суверенітет, а також інформаційну та оборонну безпеку. По-третє, практика правозастосування демонструє високий рівень кваліфікаційних помилок та неоднакове тлумачення норм, що створює загрозу єдності правового регулювання та ефективності кримінальної відповідальності.

Таким чином, існує нагальна потреба в науковому обґрунтуванні поняття кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, їх класифікації, а також у систематизації відповідних норм Кримінального кодексу України. Це дозволить не лише удосконалити правозастосовну практику, але й зміцнити превентивний потенціал кримінально-правової охорони, що має ключове значення для захисту державності та забезпечення стабільності конституційного ладу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінально-правового регулювання забезпечення національної безпеки України досліджувалися такими вітчизняними вченими, як Антипов В. І., Бодунова О. М., Лопащук Д. І., Лугіна Н. А., Любавіна В. П., Максіменцев М. Г., Мілевський О. П., Омельчук Л. В., Павлюх О. А., Сперкач Н. А., Топчій В. В. Тертишник В. М. та інші.

Метою статті є комплексне дослідження кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, зокрема визначення їх поняття, систематизація та класифікація, аналіз проблем класифікації та оцінка ефективності кримінально-правових механізмів захисту ключових державних інтересів. Дослідження спрямоване на виявлення особливостей об'єкта та суб'єкта цих правопорушень, аналіз сучасного законодавчого регулювання, а також на розробку науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення класифікаційного підходу і практики правозастосування у сфері охорони національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека України – захищеність державного суверенітету,

територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. [3] У широкому розумінні національна безпека являє собою сукупність політичних, економічних, військово-оборонних, соціальних, юридичних та інших заходів, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. [1]

Розвиток конституційних положень у сфері охорони та захисту національної безпеки знаходить своє відображення у Кримінальному кодексі України (далі – ККУ), який встановлює кримінальну відповідальність за найбільш суспільно небезпечні посягання на основи державної безпеки України. Зокрема, розділ I Особливої частини ККУ передбачає відповідальність за такі кримінальні правопорушення, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), державна зрада (ст. 111), колабораційна діяльність (ст. 111-1), пособництво державі-агресору (ст. 111-2), диверсія (ст. 113) та інші. Вказані норми утворюють самостійну групу кримінально караних діянь, об'єднаних спільним родовим об'єктом – суспільними відносинами у сфері забезпечення національної безпеки.

Зазначена група кримінальних правопорушень характеризується внутрішньою єдністю, що проявляється не лише у спільності родового об'єкта, а й у спрямованості протиправних діянь проти ключових засад функціонування держави. Водночас кожен із передбачених складів має власні особливості, які визначаються безпосереднім об'єктом посягання, способом вчинення діяння та характером можливих наслідків. Так, якщо діяння, передбачені ст. ст. 109 та 110 КК України, безпосередньо спрямовані на підрив політичної та територіальної основ державності, то кримінальні правопорушення, передбачені ст. ст. 111, 111-1 та 111-2 ККУ, пов'язані із завданням шкоди національним інтересам шляхом взаємодії з іноземним суб'єктом або державою-агресором. [2]

Водночас принципове значення має саме їх системне розміщення у розділі I Особливої частини ККУ, що не є випадковим з огляду на законодавчу техніку. Така структурна побудова відображає ієрархію кримінально-правової охорони суспільних відносин, у межах якої пріоритет надається захисту основ державної безпеки як передумови існування всіх інших соціальних інститутів. Фактично законодавець, розміщуючи відповідні склади кримінальних правопорушень на початку Особливої частини, підкреслює їх визначальне значення та підвищений рівень суспільної небезпеки.

Крім того, важливою ознакою таких кримінальних правопорушень є також специфіка їх суб'єктивної сторони. У більшості випадків вони вчиняються з прямим умислом, що передбачає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій та бажання чи свідоме допущення настання шкідливих наслідків для держави. Наявність такої ознаки підкреслює їх підвищений рівень небезпеки та обґрунтовує необхідність суворого кримінально-правового реагування.

До того ж, особливу увагу слід звернути на те, що законодавець у процесі розвитку кримінального законодавства розширює перелік кримінально караних діянь у цій сфері, адаптуючи його до сучасних викликів. Це свідчить про динамічний характер правового регулювання та прагнення забезпечити ефективний захист національної безпеки в умовах трансформації форм і методів протиправної діяльності.

Класифікація кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє впорядкувати відповідні кримінально-правові норми, виявити їх спільні та відмінні ознаки, а також забезпечити правильну кваліфікацію суспільно небезпечних діянь. Вона базується на використанні різних критеріїв, серед яких провідне місце посідає безпосередній об'єкт кримінально-правової охорони.

Залежно від спрямованості посягання на конкретні складові національної безпеки доцільно виокремити кримінальні правопорушення, що посягають на політичну основу державності. До цієї групи належать діяння, передбачені ст. 109 ККУ, які спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Їх небезпека полягає у створенні загрози функціонуванню органів державної влади та підриві демократичних засад державного устрою. [2]

Окрему групу становлять кримінальні правопорушення, що посягають на територіальну цілісність і недоторканність України. Йдеться, зокрема, про діяння, передбачені ст. 110 ККУ, які пов'язані з порушенням встановлених меж території держави або створенням умов для її зміни [2]. У сучасних умовах ця категорія набуває особливої актуальності у зв'язку із зовнішніми загрозами та збройною агресією.

Наступну групу формують кримінальні правопорушення, пов'язані із завданням шкоди суверенітету та іншим життєво важливим інтересам держави шляхом взаємодії з іноземними суб'єктами. До них належать державна зрада (ст. 111), колабораційна діяльність (ст. 111-1) та пособництво державі-агресору (ст. 111-2) ККУ.

Специфікою цих правопорушень є наявність елементу зовнішнього впливу або співпраці з іноземною стороною, що суттєво підвищує рівень їх суспільної небезпеки.

Окремо доцільно виділити кримінальні правопорушення диверсійного характеру, передбачені ст. 113 ККУ. Їх особливість полягає у спрямованості на ослаблення держави шляхом вчинення дій щодо об'єктів, які мають важливе оборонне чи економічне значення. Такі діяння можуть мати значні негативні наслідки для функціонування державної інфраструктури та безпеки в цілому. [2]

Поряд із цим, класифікація кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки може здійснюватися і за іншими критеріями, зокрема за формою вини, способом вчинення або характером наслідків. Наприклад, більшість із них характеризується умисною формою вини, що обумовлює підвищений рівень їх суспільної небезпеки. Водночас окремі склади можуть відрізнятися за конструкцією об'єктивної сторони, що також має значення для їх розмежування.

Разом із тим, здійснення класифікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України супроводжується низкою теоретичних і практичних проблем, зумовлених як особливостями законодавчого регулювання, так і складністю самої категорії. Однією з ключових є проблема нечіткості меж між окремими складами кримінальних правопорушень, передбачених ККУ. Зокрема, у правозастосовній практиці виникають труднощі у відмежуванні державної зради (ст. 111) від колабораційної діяльності (ст. 111-1) та пособництва державі-агресору (ст. 111-2), оскільки зазначені діяння можуть мати подібні об'єктивні прояви, пов'язані зі співпрацею з іноземною стороною.

Додаткові складнощі виникають у зв'язку з динамічним оновленням кримінального законодавства у сфері національної безпеки. Запровадження нових складів кримінальних правопорушень, зокрема ст. ст. 111-1 та 111-2 ККУ, хоча й обумовлене сучасними безпековими викликами, водночас призводить до певної фрагментації правового регулювання та ускладнює побудову цілісної класифікаційної моделі. [2] У таких умовах відсутність усталених наукових підходів до систематизації відповідних норм створює передумови для різного їх тлумачення.

Окремої уваги потребує проблема визначення критерію класифікації. Так, використання лише родового об'єкта, закріпленого у розділі І Особливої частини ККУ, не завжди дозволяє повною мірою розкрити специфіку окремих кримінальних правопорушень. Водночас звернення до положень ЗУ «Про національну безпеку України», який визначає багатокомпонентну структуру національної безпеки, свідчить про доцільність застосування комплексного підходу, що враховує політичні, воєнні, інформаційні та інші складові.

Додатково слід відзначити проблему кваліфікаційних помилок, що виникає через неоднакове тлумачення складів кримінальних правопорушень у судовій практиці. Нечіткість формулювань окремих статей або багатофакторний характер посягання на національну безпеку можуть призводити до неправомірного перекваліфікування діянь, що, у свою чергу, підриває ефективність кримінально-правової охорони та спричиняє правову невпевненість серед суб'єктів правовідносин.

Крім того, наявні проблеми класифікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України – нечіткі межі складів, конкуренція норм, динамічність законодавства та кваліфікаційні помилки – зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення як законодавчого регулювання, так і наукових підходів до систематизації цих діянь. Це сприятиме підвищенню ефективності правозастосування та забезпеченню цілісності кримінально-правової охорони національної безпеки.

Висновки. Проведений аналіз кримінально-правових засобів охорони основ національної безпеки України дозволяє дійти кількох важливих висновків. По-перше, розвиток конституційних положень у цій сфері відображено у ККУ, зокрема у розділі І Особливої частини, де закріплено кримінальну відповідальність за найбільш суспільно небезпечні посягання на державну безпеку. Розміщення зазначених складів на початку Особливої частини ККУ є свідомим законодавчим рішенням, яке підкреслює пріоритет захисту державності та підвищений рівень суспільної небезпеки таких діянь.

По-друге, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки мають комплексний характер, оскільки їх об'єктом є не окремі суспільні відносини, а цілісна система державних інститутів і ключових інтересів держави. Це підтверджується різноманітністю складів, передбачених ст. ст. 109, 110, 111, 111-1, 111-2, 113 КК України, які охоплюють політичну, територіальну, інформаційну та оборонну складові національної безпеки. Суб'єктивна сторона таких правопорушень, як правило, характеризується прямим умислом, що підкреслює високий рівень їх суспільної небезпеки та необхідність суворого кримінально-правового реагування.

По-третє, проведений аналіз показав, що класифікація кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки є багатовимірною та потребує комплексного підходу. Основними критеріями класифікації є об'єкт посягання, спрямованість умислу, спосіб вчинення та характер наслідків. Такий підхід дозволяє виділити групи діянь, що посягають на політичну основу державності, територіальну

цілісність, суверенітет та інші критично важливі державні інтереси, а також діяння диверсійного характеру.

Разом із тим, у процесі класифікації виникають певні проблеми, які потребують уваги законодавця та науковців. До них належать нечіткі межі між окремими складами кримінальних правопорушень (наприклад, державна зрада та колабораційна діяльність), конкуренція норм, динамічність законодавства та кваліфікаційні помилки у практиці застосування. Ці проблеми створюють ризики правової невизначеності та підкреслюють необхідність подальшого удосконалення як законодавства, так і методології наукового аналізу кримінально-правової охорони національної безпеки.

Важливо також зазначити, що кримінальна відповідальність у цій сфері має не лише каральний, а й превентивний характер. Вона спрямована на недопущення формування загроз державності, ослаблення обороноздатності, підриву конституційного ладу та створення умов для зовнішнього впливу. У цьому сенсі КК України виконує роль правового бар'єра, який стримує потенційно небезпечні діяння та забезпечує стабільність державних інститутів.

Отже, кримінально-правова охорона основ національної безпеки України є складною, багаторівневою системою, що потребує постійного розвитку та адаптації до сучасних викликів. Подальші наукові дослідження у цій сфері повинні зосереджуватися на вдосконаленні класифікаційних підходів, уточненні меж окремих складів, а також на розробці єдиної концепції кримінально-правового захисту, яка враховуватиме як законодавчі, так і доктринальні аспекти. Такий комплексний підхід сприятиме підвищенню ефективності правозастосування та забезпеченню надійного захисту національної безпеки України у сучасних умовах.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
2. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
3. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 24 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

Дата першого надходження статті до видання: 13.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.7(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.16

Любченко Т. С.,
доктор філософії з галузі знань D8 «Право»,
старший викладач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-6308-2836

УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ: АНАЛІЗ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO PROPERTY OF A DEFENDER OR REPRESENTATIVE OF A PERSON: ANALYSIS OF THE COMPOSITION OF A CRIMINAL OFFENSE

Стаття присвячена дослідженню аналізу складу кримінального правопорушення, що передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи.

Охарактеризовано родовий, основний безпосередній та додаткові обов'язковий та факультативний об'єкти правопорушення. Доведено, що предметом аналізованого кримінального правопорушення є рухоме чи нерухоме майно, що належить на праві власності потерпілій особі.

Окреслено форми об'єктивної сторони діяння: а) знищення майна як протиправного руйнівного впливу на майно, в результаті якого воно припиняє своє існування або втрачає можливість відновлення, що призводить до повної та постійної неможливості використання майна за його цільовим призначенням та припинення права власності на це майно; б) пошкодження майна як протиправного руйнівного впливу на майно, в результаті якого погіршується якість чи зменшується цінність майна, що призводить до часткової та/або тимчасової неможливості використання майна за цільовим призначенням.

Вивчено ознаки суб'єкта умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи, яким є фізична осудна особа, яка досягла 16 років для притягнення її до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 399 Кримінального кодексу України та 14 років – за вчинення діянь, передбачених ч. 2 або ч. 3 ст. 399 Кримінального кодексу України. Аргументується необхідність встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності в 14 років за кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 399 Кримінального кодексу України, що обґрунтовується можливістю неповнолітніх віком від 14 років усвідомлювати цінність та важливість відносин власності та правосуддя як об'єкта кримінально-правової охорони, розуміти шкідливість умисного посягання на власність, а також визнанням власних дій та змоги керувати ними.

Досліджено суб'єктивну сторону умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи, яка характеризується лише прямим умислом. Визначено факультативні ознаки суб'єктивної сторони (мотив і мета), що мають важливе значення для встановлення ступеня вини, характеристики особи, що вчинила правопорушення, а також впливають на індивідуалізацію покарання.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення проти правосуддя; правосуддя; власність; знищення або пошкодження майна; захисник чи представник особи; близькі родичі; діяльність, пов'язана з наданням правової допомоги.*

The article is devoted to the study of the analysis of the composition of a criminal offense, which provides for liability for intentional destruction or damage to the property of a defender or representative of a person.

The generic, main direct and additional mandatory and optional objects of the offense are characterized. It is proved that the subject of the analyzed criminal offense is movable or immovable property owned by the injured person.

The forms of the objective side of the act are outlined: a) destruction of property as an unlawful destructive impact on property, as a result of which it ceases to exist or loses the possibility of restoration, which leads to the complete and permanent impossibility of using the property for its intended purpose and the termination of the right of ownership to this property; b) damage to property as an unlawful destructive impact on property, as a result of which the quality or value of the property deteriorates or decreases, which leads to partial and/or temporary impossibility of using the property for its intended purpose.

The signs of the subject of intentional destruction or damage to the property of the defender or representative of the person, who is a natural sane person who has reached 16 years of age for bringing him to criminal liability under Part 1 of Article 399 of the Criminal Code of Ukraine and 14 years of age for committing acts provided for in Part 2 or Part 3 of Article 399 of the Criminal Code of Ukraine, are studied. The need to establish a reduced age of criminal liability of 14 years for a criminal offense provided for in Part 1 of Article

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

399 of the Criminal Code of Ukraine, which is justified by the ability of minors aged 14 and over to realize the value and importance of property relations and justice as an object of criminal law protection, to understand the harmfulness of intentional encroachment on property, as well as the recognition of their own actions and the ability to control them.

The subjective side of intentional destruction or damage to the property of a defender or representative of a person, characterized only by direct intent, has been studied. Optional features of the subjective side (motive and goal) have been determined, which are important for establishing the degree of guilt, the characteristics of the person who committed the offense, and also affect the individualization of punishment.

Key words: *criminal offenses against justice; justice; property; destruction or damage to property; defender or representative of a person; close relatives; activities related to the provision of legal aid.*

Постановка проблеми. Повноцінна інтеграція України в співтовариство держав із незалежною й ефективною системою судочинства, учасники якого мають змогу здійснювати професійну діяльність, пов'язану з наданням правової допомоги, без страху за життя, здоров'я чи власність, забезпечується всебічною орієнтацією на європейський фактор та приведення національного законодавства у відповідність з вимогами міжнародно-правових актів. На рівні Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» задекларовано, що життя і здоров'я, власність, честь та гідність, а також професійні права захисників перебувають під захистом закону, а реалізація їх прав та повноважень забезпечується відповідними гарантіями. Особливу роль щодо забезпечення дієвого та ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина виконує закон про кримінальну відповідальність [15, с. 14].

Розділом XVIII «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачається кримінальна відповідальність за порушення норм, що охороняють осіб, які здійснюють правосуддя, а також інших учасників судочинства у зв'язку з їх службовою чи професійною діяльністю та встановлюються підстави відповідальності за вчинення протиправних діянь, які перешкоджають вільному виконанню стороною захисту професійних обов'язків з надання правової допомоги.

Одна з наявних у КК заборон (ст. 399 КК) убезпечує діяльність захисника чи представника особи від посягання на його майно, гарантуючи охорону від вчинення щодо них суспільно небезпечних посягань. Створення належних умов здійснення правосуддя та захисту осіб, що його забезпечують, неможливе без проведення комплексного дослідження кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна вказаної категорії осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблемних питань за вчинення кримінальних правопорушень проти спеціальних потерпілих, в тому числі – захисника чи представника особи займалися такі вчені, як Беленок В.П., Блажівський Є.М., Габуда А.С., Газдайка-Василишин І.Б., Вознюк А.А., Давидович І.І., Дудоров О.О., Залялова І.М., Ізай І.М., Кирбят'єв О.О., Комарницький М.М., Логвинський Г.В., Мамчур В.М., Мандро О.В., Мартиросян А.Г., Осадчий В.І., Палюх Л.М., Семенюк-Прибатень А.В., Сийплокі М.В., Сміх В.В., Тичина Т.Є., Цховребов А.О., Чайка В.О., Чуба І.М., Шепітько М.В. та ін.

Наукові доробки вказаних дослідників складають значний науковий інтерес, але питання умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи вимагають глибокого вивчення задля якісного застосування аналізованої норми чинного КК. Зважаючи на вимоги законодавчих органів Європейського Союзу до України стосовно необхідності узгодження вітчизняного та міжнародного законодавства, зміни повинні стосуватися і положень ст. 399 КК, що додатково свідчить про необхідність дослідження кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи та засвідчує актуальність обраної тематики.

Мета статті – з'ясування ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 399 КК «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи».

Виклад основного матеріалу. Родовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 399 КК «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи», слід вважати правосуддя. Положеннями ст. 124 Конституції України визначається, що правосуддя в України здійснюється виключно судами [8], але норми Основного Закону не визначають зміст терміну правосуддя. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [24]. Саме цією нормою визначається зміст правосуддя як державної діяльності судів, метою яких є захист прав і свобод усіх суб'єктів суспільства. А от твердження про те, що діяльність судів заснована на засаді верховенства права та спрямована на забезпечення прав та свобод, дає підстави визначити правосуддя як суспільне благо, яке задовольняє інтереси суспільства у поновленні порушених прав та охоронюваних законом інтересів [26, с. 98].

Відповідно до видових об'єктів злочинів проти правосуддя, їх можна класифікувати на:

1) суспільні відносини, що забезпечують формування доказів або іншої інформації, що має оціночний характер, під час здійснення правосуддя (ст. 371, 372, 373, 383, 384, 385, 386, 387, 396 КК);

2) суспільні відносини, що забезпечують вирішення завдань суду під час здійснення правосуддя (ст. 375, 376, 376-1, 377, 378, 379, 380, 381 КК);

3) суспільні відносини, що забезпечують вирішення завдань, які стоять перед захисником (представником) особи під час здійснення правосуддя (ст. 374, 397, 398, 399, 400 КК);

4) суспільні відносини, що забезпечують виконання судового рішення під час здійснення правосуддя (ст. 382, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 395 КК) [28, с. 131–132].

Слід підтримати обґрунтовану позицію щодо визнання видовим об'єктом кримінальних правопорушень, об'єднаних однорідними суспільними відносинами (ст. 397–400 КК), порядок здійснення правозахисної діяльності особою, яка надає правову допомогу, захищеність особистих, майнових прав і інтересів особи, яка здійснює таку діяльність та її близьких родичів [13, с. 68].

Основним безпосереднім об'єктом аналізованого кримінального правопорушення слід визнавати встановлений законом порядок здійснення правосуддя, який забезпечує діяльність захисника чи представника особи щодо надання ними правової допомоги [18, с. 1015]; суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність захисника чи представника особи у сфері відправлення правосуддя [14, с. 12]; інтереси правосуддя [1, с. 232–235]. Додатковим обов'язковим його об'єктом виступає право власності, а додатковим факультативним – здоров'я, життя, честь і гідність особи, громадський порядок, громадська безпека [14, с. 12].

Таким чином, основним безпосереднім об'єктом у ст. 399 КК є встановлений порядок здійснення законодавчо урегульованої діяльності, спрямованої на надання правової допомоги, додатковим обов'язковим – право власності, додатковим факультативним – здоров'я, життя, честь і гідність осіб, які здійснюють правозахисну діяльність та їх близьких родичів, громадський порядок, громадську безпеку [15, с. 88].

Як випливає зі змісту ст. 399 КК, потерпілим в даному випадку є захисник чи представник особи або їх близькі родичі [15, с. 93].

Відповідно до положень ст. 45 КПК, захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю [11].

Як зазначено у ст. 1 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», адвокат – це фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність, тобто незалежну професійну діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту на підставах та в порядку, що передбачені вказаним Законом [22]. Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених вказаним Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю [22].

У КПК передбачається наявність таких категорій представників особи як: а) представник потерпілого (ст. 58 КПК), б) представник цивільного позивача чи відповідача (ст. 63 КПК), в) законний представник підозрюваного, обвинуваченого (ст. 44 КПК), г) законний представник потерпілого (ст. 59 КПК), д) законний представник цивільного позивача (ст. 64 КПК), е) представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ст. 641 КПК).

В ч. 1 ст. 58 КПК зазначено, що потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником [11]. Згідно зі ст. 44 КПК, якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник. Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний [11].

За статистичними даними, оприлюдненими на сайті Офісу Генерального прокурора, в Розділі 7 «Відомості про осіб, які потерпіли

від кримінальних правопорушень», у 2021 р. від кримінальних правопорушень потерпілими визнано 185 працівників адвокатури, з них – 137 визнані потерпілими від злочинів і 48 – від кримінальних проступків. У 2022 р. від кримінальних правопорушень потерпілими визнано 134 працівника адвокатури, з них – 106 визнані потерпілими від злочинів і 28 – від кримінальних проступків. У 2023 р. від кримінальних правопорушень потерпілими визнано 168 працівників адвокатури, з них – 125 визнані потерпілими від злочинів і 43 – від кримінальних проступків [23].

Набуває нового звучання пропозиція про заміну у ч. 1 ст. 399 КК та в диспозиціях інших статей, що стосуються кримінально-правової охорони правомірної діяльності захисника чи представника особи, пов'язаної з наданням правової допомоги, терміну «близькі родичі» – терміном «близька особа». Крім того, характеризуючи близьких родичів як потерпілих від умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи, не можна залишити поза увагою той факт, що це поняття вжито в множині. Це є недоліком ст. 399 КК, адже застосування системного тлумачення положень КК дає підстави стверджувати, що умисне знищення або пошкодження майна принаймні одного близького родича захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, повинна тягнути відповідальність за ст. 399 КК [15, с. 103].

Загальне визначення поняття предмета кримінального правопорушення як складового елемента об'єкта, що інколи навіть тотожний йому [4, с. 94] чи факультативної ознаки об'єкта, що виявляється у матеріальних цінностях, з приводу яких та (або) шляхом безпосереднього впливу на які вчиняється злочинне діяння [12, с. 8], повністю поширюється і на предмет правопорушень проти правосуддя з тією лише різницею, що родовим і видовим об'єктом цих діянь є певні суспільні відносини у сфері правосуддя. Тому слід погодитися з пропозицією визначення предмету кримінальних правопорушень проти правосуддя як передбаченого законом про кримінальну відповідальність матеріалізованого носія суспільних відносин у сфері правосуддя, шляхом впливу на який заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння цим відносинам [16, с. 90]. Отже, як випливає з доктринальних положень та змісту ст. 399 КК, обов'язковою ознакою майна як предмету даного кримінального правопорушення є те, що воно повинно бути чужим. Таким чином, знищення або пошкодження власного майна самим потерпілим не є кримінально караним діянням. Предметом даного кримінального правопорушення можуть бути і тварини, які належать потерпілому на праві власності [6, с. 55-56]. Отже, предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 399 КК, є майно (рухоме чи нерухоме), що належить на праві власності потерпілій особі.

Діяння як ознака об'єктивної сторони даного правопорушення полягає в протиправному впливі на предмети, що призводить до суспільно небезпечних наслідків. Стосовно кримінального правопорушення, передбаченого ст. 399 КК «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи», слід вказати, що обов'язковою ознакою його об'єктивної сторони є діяння у формі дії або бездіяльності, а саме: 1) знищення майна (ч. 1 ст. 399 КК); 2) пошкодження майна (ч. 1 ст. 399 КК).

Погроза знищенням майна передбачає залякування потерпілого інформацією про приведення майна потерпілого у такий стан, при якому його не можна буде використовувати за цільовим призначенням ніколи [5, с. 168]. Погроза пошкодженням майна передбачає залякування потерпілого погіршенням якості, зменшенням цінності речі або доведення речі на якийсь час у непридатний, за її цільовим призначенням чи станом [18, с. 693]. Спосіб, у який суб'єкт погрожує знищити чи пошкодити майно захисника чи представника особи або їх близьких родичів, значення у ч. 1 ст. 399 КК для кваліфікації не має. Знищення чи пошкодження майна може бути засобом впливу на потерпілого лише за умови, що таким чином відбувається тиск на нього [19, с. 155].

Розмір заподіяної матеріальної шкоди в диспозиції ст. 399 КК не передбачається, тому на сьогодні даний факт на кваліфікацію не впливає. Таким чином, вказівка на мінімальну вартість майна, яке може бути предметом даного кримінального правопорушення, у законі відсутня, однак це не означає, що знищення або пошкодження будь-якого майна є кримінально караним діянням. Так, не можна визнати злочинним таке знищення або пошкодження майна, яке не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди потерпілому (ч. 2 ст. 11 КК). При чому, здійснюючи оцінку істотності заподіяння шкоди майну потрібно враховувати не тільки вартість і розмір майна в натуральному вигляді (вага, обсяг, кількість), а й значення знищеного чи пошкодженого майна для потерпілого [6, с. 55]. На даний час знищення майна має матеріальний склад і є закінченим з моменту настання наслідків незалежно від їх розміру.

Варто зазначити, що часом судова оцінка значущості заподіяної шкоди не завжди відповідає тому ступеню суспільної небезпеки, яким об'єктивно характеризується знищення чи пошкодження майна спеціальних потерпілих [25, с. 173]. Порівнюючи розмір шкоди, що заподіюється захиснику чи представнику особи під час знищення чи пошкодження їхнього майна, з мінімальним розміром шкоди як ознаки, встановленої загальною нормою 250 НМДГ у ст. 194 КК, ця проблема стає більш, чим очевидною [25, с. 174]. Палюх Л.М. вважає обґрунтованою

позицію Миронюка С.А. щодо встановлення у КК єдиного мінімального розміру заподіяної майнової шкоди для всіх складів кримінальних правопорушень, що виявляються в умисному знищенні чи пошкодженні майна [17, с. 4, 12], допускаючи, що внесення таких змін до КК відповідало б такому аспекту принципу верховенства права, як правова визначеність [25, с. 207].

Вважаємо, що у нормах КК має бути встановлений об'єктивний критерій, який дозволить відносити розмір знищеного чи пошкодженого майна або заподіяння майнової шкоди в іншій формі внаслідок знищення чи пошкодження майна до суспільно небезпечних наслідків тих кримінальних правопорушень, що проявляються в умисному знищенні чи пошкодженні майна [25, с. 207]. Видається доцільним у складах кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 347, 347-1, 352, 378, 399 КК для забезпечення відповідності у зазначених нормах принципу рівності всіх громадян перед законом та дотримання правової визначеності, встановити у КК мінімальний розмір майнової шкоди, заподіяної внаслідок умисного знищення чи пошкодження майна спеціальних потерпілих у зв'язку із виконанням своїх професійних чи службових обов'язків. Такий розмір майнової шкоди має бути єдиний і для складів кримінальних правопорушень, що виявляються в умисному знищенні чи пошкодженні майна спеціальних потерпілих, і для ст. 194 КК [25, с. 208]. Подібні пропозиції в доктрині кримінального права на прикладі суміжних складів кримінальних правопорушень періодично лунають. Так, пропонувалося розробити критерій визначення розміру шкоди в якості ознаки простого складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 347-1 КК), а який мав би бути шкодою, котра б вважалася «значною шкодою» і виконувала б роль кваліфікуючої ознаки [3, с. 115] чи встановити мінімальний розмір шкоди, за умови настання якої наставатиме кримінальна відповідальність за ч. 1 ст. 347 КК [7, с. 559].

Тому видається доцільним внести зміни до тих статей КК, де встановлено відповідальність за умисне знищення чи пошкодження майна так званих спеціальних потерпілих (ст.ст. 347, 347-1, 352, 378, 399 КК), при цьому передбачивши в диспозиціях відповідних норм обов'язковою ознакою об'єктивної сторони заподіяння значної шкоди [25, с. 209].

Отже, зважаючи на викладене, вважаємо за необхідне у ст. 399 КК (і ряді суміжних з нею норм (ст. 347, 347-1, 352, 378 КК)) встановити мінімальний розмір шкоди за принципом, викладеним у примітці до ст. 185 КК. Але, враховуючи логіку законодавця і наукові розробки, візьмемо до уваги позицію, що пріоритетним критерієм для визнання певного майна предметом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 347, 347-1, 352, 378, 399 КК, зважаючи на малозначність діяння і можливості нанесення шкоди іншим відносинам (авторитету органів державної влади чи їх нормальній діяльності, правосуддю), є, окрім вартості, його особисте значення для потерпілого. Тому пропонуємо для ч. 1 вказаних норм встановити мінімальний розмір шкоди у вигляді 100 НМДГ [15, с. 133].

Щодо суб'єкта аналізованого кримінального правопорушення, слід зазначити наступне. Зважаючи, що у ч. 2 та ч. 3 ст. 399 КК вік кримінальної відповідальності є зниженим і до кримінальної відповідальності притягуються особи, які досягли 14-річного віку, вважаємо, що суб'єктом діяння і в ч. 1 ст. 399 КК слід визнавати особу, яка досягла 14-річного віку. Дана пропозиція обґрунтовується ще й тим фактом, що ч. 2 і ч. 3 ст. 399 КК містять суспільно небезпечні наслідки у вигляді заподіяння шкоди в особливо великих розмірах, загибелі людей, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень чи настання інших тяжких наслідків і характеризуються необережною формою вини. Тому визначальними в даному випадку повинні визнаватися не наслідки, а суспільно небезпечне діяння. Отже, з огляду на важливість зазначеного об'єкта кримінально-правової охорони (правосуддя та відносини власності), а також здатності більшості неповнолітніх усвідомлювати їхню цінність, встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності за вказане правопорушення є необхідним [15, с. 147].

Хавронюк М.І слушно констатує недосконалість ст. 22 КК та непослідовність законодавця щодо встановлення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність [27, с. 62]. Це твердження є цілком прийнятним і в контексті ст. 399 КК. По-перше, відповідальність з 14-ти років наступає за вчинення діянь, передбачених ч. 2, ч. 3 ст. 399 КК. По-друге, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 277 КК «Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів», яке з об'єктивної сторони полягає в умисному руйнуванні або пошкодженні шляхів сполучення, споруд на них, рухомого складу або суден, засобів зв'язку чи сигналізації, а також у вчинені інших дій, спрямованих на приведення зазначених предметів у непридатний для експлуатації стан, якщо це спричинило чи могло спричинити аварію поїзда, судна або порушило нормальну роботу транспорту, або створило небезпеку для життя людей чи настання інших тяжких наслідків, також передбачає наявність суб'єкта – особи, яка досягла 14-ти років [10].

Таким чином, особа віком від 14 до 16 років здатна усвідомлювати ступінь суспільної небезпеки діяння, передбаченого ст. 277 КК або ч. 2, 3 ст. 399 КК, мотив, яким вона керується, та мету, до якої прагне. З огляду на вказане, вітчизняне кримінальне законодавство потребує суттєвого удосконалення в частині встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності [15, с. 148].

Суб'єктивну сторону даного діяння слід вважати складною, оскільки вона містить у собі дві форми вини: умисел по відношенню до основного наслідку (знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи) та необережність у формі самовпевненості чи недбалості відносно більш кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак (загибель людей, завдання їм тяжких тілесних ушкоджень, настання інших тяжких наслідків), які повинні знаходитися в причинному зв'язку з діянням [15, с. 153].

При вчиненні діянь, передбачених в ч. 1 ст. 399 КК, сумнівів щодо форми вини немає, оскільки вона випливає з диспозиції норми. Однак виникає питання про встановлення форми вини за ч. 2 та ч. 3 ст. 399 КК. Задля правильного встановлення форми вини в цьому випадку, перш за все, потрібно встановити, чи бажала або свідомо припускала особа, що внаслідок її дій настане смерть, будуть заподіяні тяжкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження як особам, зазначеним у ст. 399 КК, так і іншим особам, або ж їм буде заподіяна матеріальна шкода [21, с. 105-107]. Таким чином, якщо винна особа бажала і свідомо припускала настання вказаних наслідків, то її дії слід розцінювати як умисні, тобто такі, які вчинялися з прямим або непрямим умислом.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони даного правопорушення є мотив і мета, які можуть існувати лише в органічній єдності з виною суб'єкта правопорушення. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони діяння, передбаченого ст. 399 КК. Мотив умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи опосередковано закріплений законодавцем конструкцією «у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги». Тому відсутність такого мотиву виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 399 КК. Отже, мотив діяння безпосередньо обумовлений такою діяльністю захисника чи представника особи – ним виступають помста за неї або ж залякування таких осіб.

Вказане правопорушення вчиняється саме у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, яка з певних причин не влаштовує винного, він нею невдоволений, і саме це є спонуканням, мотивом вчинення кримінального правопорушення. Такі думки викликають у винного бажання не допустити діяльності захисника чи представника особи, змінити її характер, припинити її чи вчинити правопорушення через діяльність, яка вже відбулася [18, с. 805].

Значення поняття «у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги» виявляється через мету дій винного і має три вияви: 1) не допустити виконання професійних обов'язків, тому протиправне діяння може вчинятися до початку виконання потерпілим своїх професійних обов'язків; 2) зупинити, перервати виконання потерпілим своїх професійних обов'язків, перешкодити їх виконанню. Отже, у даному випадку, правопорушення вчиняється у процесі виконання потерпілим своїх професійних обов'язків; 3) помститися потерпілому за виконання ним своїх професійних обов'язків. У цій ситуації діяння можуть учиняти як у процесі, так і після закінчення виконання потерпілим своїх професійних обов'язків [15, с. 157].

Метою умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи, з одного боку, є прагнення суб'єкта вчинити вказані дії щодо потерпілого у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, а з іншого – перешкодити захиснику чи представнику особи виконати професійні обов'язки як безпосередньо в момент посягання, так і в майбутньому, помститися за його діяльність. Метою є відносно значний перелік причин, мотивів, що спонукають до виникнення конкретного протиправного умислу, тому його не можна вмістити в юридичній конструкції складу правопорушення, передбаченого ст. 399 КК. Тому слід підтримати думку про недоречність існування в диспозиції статті прямої вказівки на мету, оскільки цей елемент суб'єктивної сторони є порівняно широкою категорією [2, с. 80].

Використання у нормах КК такої ознаки суб'єктивної сторони, як мета в якості обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення, часто є недостатньо обґрунтованим і створює суттєві складнощі для застосування норм КК. Встановлення мети і спрямованості діяння вимагає надзвичайного професіоналізму від органів дізнання та слідства, прокурорів і суддів, оскільки за допомогою показань свідків, висновків експертів, речових доказів встановлюються лише певні об'єктивні фактичні дані, показання потерпілих є не у кожній справі, а показання підозрюваних, обвинувачених, підсудних часто є суперечливими і неправдивими. Не слід посилатися на мету у тих складах кримінальних правопорушень, де явної потреби у цьому немає. Виправданою слід визнати вказівку на мету лише у тих складах, де вона грає роль ознаки, за якою посягання відмежовується від іншого [27, с. 62].

Мета – це усвідомлений, чітко визначений результат вольової поведінки особи, що вчиняє кримінальне правопорушення. У ст. 399 КК метою слід вважати усвідомлене прагнення суб'єкта добитися кінцевого результату шляхом пошкодження або знищення майна. Отже, діяння, передбачене ст. 399 КК, може бути вчиненим лише із прямим умислом, при цьому психічне ставлення винного характеризується: усвідомленням суспільно небезпечного характеру діяння; передбаченням настання суспільно небезпечних наслідків; бажанням їх настання.

Висновки. Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 399 КК, є встановлений порядок здійснення законодавчо урегульованої діяльності, спрямованої на надання правової допомоги; додатковим обов'язковим об'єктом є право власності, додатковим факультативним – здоров'я, життя, честь і гідність осіб, які здійснюють діяльність, спрямовану на надання правової допомоги, та їх близьких родичів, громадський порядок, громадська безпека.

Потерпілим є захисник чи представник особи або їх близькі родичі. Предметом аналізованого кримінального правопорушення є рухоме чи нерухоме майно, що належить на праві власності потерпілій особі.

Об'єктивна сторона правопорушення характеризується: 1) діянням у формі дії чи бездіяльності у вигляді знищення чи пошкодження майна; 2) наслідком – знищенням чи пошкодженням майна, при чому розмір заподіяної шкоди внаслідок такий дій у ч. 1 ст. 399 КК на даний момент не має значення для кваліфікації; 3) причинним зв'язком між діянням і наслідком.

Суб'єкт умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи є загальним: фізична осудна особа, яка досягла шістнадцяти років (ч. 1 ст. 399 КК) та чотирнадцяти років (ч. 2 або ч. 3 ст. 399 КК). Запропоновано встановити знижений вік кримінальної відповідальності за вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 399 КК.

Суб'єктивна сторона характеризується лише прямим умислом, при цьому психічне ставлення винного охоплює усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння; передбачення настання суспільно небезпечних наслідків; бажання їх настання.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони є мотив і мета, які, у випадку вчинення діяння, передбаченого ст. 399 КК, стають обов'язковими і мають важливе значення для встановлення ступеня вини, характеристики особи, що вчинила правопорушення, а також впливають на індивідуалізацію покарання. Тому обов'язковою ознакою даного правопорушення є вчинення діяння «у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги». Вказана конструкція норми уособлює мотив діяння. Метою умисного знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи є перешкоджання потерпілому у виконанні своїх професійних обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Андрусів Г.В., Бантишев О.Ф, Романюк Б.В. Кримінальне право України. Особлива частина. Київ : Вид-во Паливода А.В., 2002. 292 с.
2. Беленок В.П. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 353 с.
3. Буряк К.М. Злочини проти професійної діяльності журналістів в Україні: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 245 с.
4. Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.
5. Давидович І.І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 272 с.
6. Злочини проти правосуддя : навч. посібник / В.І. Тютюгін, В.І. Борисов, Ю.В. Гордецький / За заг. ред. В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. Харків : Право, 2011. 160 с.
7. Ізай І.М. Окремі питання відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України). *Правова держава.* 2016. Вип. 27. С. 551–561.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
9. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
12. Лащук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 18 с.
13. Логвинський Г.В. Кримінально-правова характеристика посягання на захисника чи представника особи : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2021. 240 с.
14. Лосич Т.С. Кримінальна відповідальність за погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 19 с.
15. Любченко Т.С. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи : дис. … д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2025. 272 с.
16. Мандро О.В. Кримінальна відповідальність за злочини, що посягають на життя та здоров'я судді, народного засідателя чи присяжного : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2014. 269 с.

17. Миронюк С.А. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.

18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Грищук, А.В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

19. Осадчий В.І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 468 с.

20. Палюх Л. Проблеми визначення суспільно небезпечних наслідків у складах злочинів, що виявляються в умисному знищенні, пошкодженні майна судді, присяжного, захисника, представника особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 206 – 210.

21. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України; За заг. ред. В.Т. Маляренка. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 368 с.

22. Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#top

23. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування : Офіс Генерального прокурора. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

24. Про судоустрій та статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

25. Семенюк-Прибатень А.В. Кримінально-правова характеристика знищення та пошкодження майна за Кримінальним кодексом України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2016. 23 с.

26. Тичина Т.Є. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність захисника України : дис. … д-ра філософії : 081 «Право». Харків, 2021. 257 с.

27. Хавронюк М.І. Дещо про мету, мотив і спрямованість суспільно небезпечного діяння. *Життя і право.* 2004. № 4. С. 60–64.

28. Шепітько М. Кримінально-правовий підхід до розуміння поняття правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук.* 2015. № 3 (82). С. 126–133.

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.9:004
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.17

Покришень Д. А.,
кандидат педагогічних наук, доцент, директор
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0001-9572-413X

Карапиш Б. В.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0002-9253-0334

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ДКВС УКРАЇНИ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE TRAINING OF PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

У статті комплексно досліджено стратегічні напрями та правові механізми модернізації інформаційно-правового забезпечення професійної підготовки персоналу ДКВС України у контексті цифровізації та євроінтеграції. Акцентовано на п'яти ключових векторах розвитку: посилення цифрової нормативно-правової інфраструктури через оновлення нормативних актів, регламентуючих електронні й дистанційні форми навчання; інтеграція інформаційно-правових систем з державними електронними сервісами (АІКОМ, «Дія. Освіта»), що забезпечить автоматизацію моніторингу компетентності та прозорість атестації; адаптація нормативної бази до міжнародних стандартів Ради Європи та ООН та компетентнісних моделей CEPOL; укріплення правового регулювання інформаційної безпеки та захисту персональних даних у цифровому освітньому середовищі; розвиток механізмів оцінювання якості підготовки на основі інформаційно-правових стандартів. Основний акцент зроблено на інституціоналізації електронного навчання та дистанційних форм підвищення кваліфікації через створення чітких правових процедур, формалізацію цифрових сертифікатів з юридичною силою та забезпечення правової визначеності електронного документообігу. Проаналізовано передумови для запровадження дистанційних форм навчання у законодавстві про державну службу та методичних рекомендаціях НАДС, зокрема у Законі № 889-VIII та наказі № 173-20. Обґрунтовано необхідність подолання нормативної роз'єднаності вітчизняного законодавства та його узгодження з багаторівневою регуляторною системою ЄС як умови для поглиблення інтеграції України в європейський безпековий простір та формування ефективної системи професійного розвитку кадрів. Висновує, що комплексний підхід повинен включати узгодження галузевого та загального освітнього законодавства, забезпечення правових гарантій захисту персональних даних та інформаційної безпеки в цифровому середовищі. Дослідження спрямоване на розробку практичних рекомендацій щодо комплексного вдосконалення нормативного регулювання цифрової освітньої інфраструктури пенітенціарної системи.

Ключові слова: *Державна кримінально-виконавча служба України, ДКВС України, інформаційне право, інформаційно-правове забезпечення, пенітенціарна система.*

The article comprehensively examines the strategic directions and legal mechanisms for the modernisation of information and legal support for the professional training of personnel within the State Criminal-Executive Service of Ukraine in the context of digitalisation and European integration. Particular emphasis is placed on five key vectors of development: strengthening the digital regulatory and legal infrastructure through the revision of normative acts governing electronic and distance learning formats; integration of information and legal systems with state electronic services, including AIKOM and “Diia. Education”, which will ensure automated monitoring of professional competence and transparency of certification procedures; adaptation of the regulatory framework to the international standards of the Council of Europe and the United Nations, as well as to the competency-based models of CEPOL; reinforcement of the legal regulation of information security and personal data protection within the digital educational environment; and development of mechanisms for assessing the quality of professional training on the basis of information and legal standards.

The principal focus is placed on the institutionalisation of e-learning and distance professional development through the establishment of clear legal procedures, the formalisation of digital certificates possessing legal

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

validity, and the provision of legal certainty in the field of electronic document circulation. The article analyses the prerequisites for the introduction of distance learning formats within the legislation on the civil service and the methodological recommendations issued by the National Agency of Ukraine on Civil Service, particularly within Law No. 889-VIII and Order No. 173-20.

The necessity of overcoming the regulatory fragmentation of domestic legislation and harmonising it with the multilevel regulatory framework of the European Union is substantiated as an essential prerequisite for deepening Ukraine's integration into the European security space and for establishing an effective system of professional personnel development. It is concluded that a comprehensive approach should include the harmonisation of sector-specific and general educational legislation, as well as the provision of legal guarantees for personal data protection and information security within the digital environment.

The study is aimed at developing practical recommendations for the comprehensive improvement of the regulatory framework governing the digital educational infrastructure of the penitentiary system.

Key words: *State Criminal Executive Service of Ukraine, SCES of Ukraine, information law, information and legal support, penitentiary system.*

Постановка проблеми. Модернізація інформаційно-правового забезпечення підготовки персоналу ДКВС України є пріоритетом реформування правоохоронної системи в умовах глобальної цифровізації. Специфіка діяльності ДКВС вимагає не лише фахових знань, а й високої правової культури та дотримання стандартів прав людини. Сучасний етап розвитку служби потребує перегляду застарілих підходів і переходу до інноваційних моделей навчання. Проблема полягає у необхідності створення цілісної цифрової нормативно-правової інфраструктури, яка б легітимізувала дистанційні форми підготовки, забезпечувала прозорість атестації та гарантувала інформаційну безпеку в освітньому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки персоналу та цифровізації державних служб перебувають у центрі уваги багатьох науковців. Теоретичне підґрунтя функціонування ДКВС закладено у працях вітчизняних правників, які аналізують виконання кримінальних покарань та статус службовців. Нормативну базу цифровізації освіти в Україні формують закони «Про освіту», «Про державну службу» та спеціалізовані акти НАДС. Зокрема, важливим кроком стала імплементація Закону № 2457-IX щодо інтегрованих інформаційних систем. Проте, попри наявність загальних методичних рекомендацій щодо дистанційного навчання (наказ НАДС № 173-20), питання специфічного інформаційно-правового супроводу підготовки саме персоналу пенітенціарної системи в умовах гібридних загроз та євроінтеграції залишається недостатньо висвітленим у юридичній науці.

Метою статті є комплексне дослідження стратегічних напрямів та правових механізмів модернізації інформаційно-правового забезпечення професійної підготовки персоналу ДКВС України. Робота спрямована на обґрунтування необхідності інституціоналізації електронного навчання, аналіз поєднання відомчих стандартів із міжнародними вимогами та розробку пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання цифрової освітньої інфраструктури в пенітенціарній сфері.

Виклад основного матеріалу. Модернізація інформаційно-правового забезпечення підготовки персоналу ДКВС України виступає пріоритетним напрямом реформування пенітенціарної системи держави в умовах сучасних викликів, зокрема цифровізації, інтеграції до європейського правового простору та посилення стандартів прав людини. ДКВС України, як орган, що реалізує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, визначена відповідно до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р. № 2713-IV [1], завданням якого є не лише застосовувати правові норми, а й забезпечувати належну професійну підготовку персоналу з урахуванням законності, поваги прав і свобод людини та гуманізму.

Сучасний етап розвитку пенітенціарної служби вимагає перегляду підходів до інформаційно-правового забезпечення підготовки кадрового потенціалу. Одним із основних стратегічних напрямів є посилення цифрової нормативно-правової інфраструктури професійної підготовки персоналу. Це передбачає систематичне оновлення нормативних актів, які регламентують порядок організації освітнього процесу, використання електронних інформаційних систем, дистанційних та змішаних форм навчання, а також інтеграцію електронних навчальних платформ з нормативно-правовими базами даних. Зокрема, наразі діє Положення про професійне навчання працівників Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 1 червня 2023 р. № 2076/5 [2], яке визначає правові основи організації навчального процесу, в тому числі з урахуванням сучасних технологій опанування знань.

Другою важливою складовою модернізації є інтеграція інформаційно-правових систем з державними електронними сервісами, що дозволить створити єдину систему обліку підготовки, атестації та підвищення кваліфікації персоналу. Це сприятиме автоматизації процедур моніторингу рівня професійної компетентності персоналу ДКВС, зменшенню адміністративного навантаження та підвищенню оперативності ухвалення управлінських рішень. Використання сучасних систем управління освітніми ресурсами, що

базуються на правових алгоритмах доступу до нормативних документів та інструкцій, забезпечить підвищення якості та прозорості освітнього процесу.

Третім стратегічним напрямом є відповідність та узгодження інформаційно-правового забезпечення з міжнародними та європейськими стандартами у сфері пенітенціарної діяльності. Враховуючи наміри України щодо інтеграції до Європейського Союзу, важливо адаптувати правові основи підготовки персоналу до вимог міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Ради Європи та ООН, що визначають стандарти поводження з засудженими та професійної підготовки персоналу пенітенціарних служб. Така адаптація має відображатися у нормативних документах, що регулюють зміст освітніх програм, кваліфікаційні вимоги та критерії оцінювання результатів підготовки.

Четвертим ключовим напрямом модернізації є укріплення правового регулювання інформаційної безпеки та захисту персональних даних у професійному освітньому середовищі. В умовах широкого застосування цифрових технологій підготовка кадрів неможлива без чітко визначених правових гарантій захисту інформації, що опрацьовується в освітніх електронних системах. Таке регулювання повинно включати вимоги до обробки персональних даних службовців та слухачів курсів, забезпечення конфіденційності результатів навчання та захисту від несанкціонованого доступу. Важливою складовою цього напрямку є нормативне закріплення вимог до інформаційної безпеки, що у свою чергу потребує узгодження з чинним законодавством у сфері захисту інформації та персональних даних.

П'ятим напрямом є розвиток механізмів оцінювання ефективності та якості підготовки персоналу на основі інформаційно-правових стандартів. Це передбачає закріплення у нормативних актах чітких критеріїв вимірювання рівня компетентності персоналу ДКВС, процедур незалежного контролю якості освітнього процесу та атестації, а також правових засад для взаємодії між закладами освіти та органами служби. Такий підхід дозволить підвищити об'єктивність оцінювання та сприятиме безперервному професійному розвитку кадрів, що відповідає сучасним вимогам державної служби.

Системна реалізація зазначених стратегічних напрямів модернізації інформаційно-правового забезпечення підготовки персоналу ДКВС України сприятиме створенню гнучкої, ефективної та правомірної системи професійної підготовки, здатної реагувати на зміни соціально-правового середовища та вимоги сучасної державної служби. Це, у свою чергу, підвищить ефективність діяльності ДКВС України як складової правової та безпекової системи держави, зміцнить правову культуру службовців і сприятиме захисту прав людини в умовах виконання покарань.

Сучасний розвиток професійної підготовки персоналу в державних органах, зокрема в системі кримінально-виконавчої служби, дедалі більше пов'язаний із трансформацією нормативно-правового середовища у напрямі цифровізації. Цифрова нормативно-правова інфраструктура виступає базисом для формалізації правового статусу електронних інструментів навчання, забезпечення взаємодії інформаційних систем, а також гарантування правових засад захисту даних і безпеки цифрової освіти. Ефективний розвиток такої інфраструктури передбачає узгодження національного законодавства з сучасними технологічними можливостями і європейськими стандартами цифрової освіти.

Першим нормативним кроком у бік правового регулювання цифрової взаємодії в освітньому просторі України стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти» від 27 липня 2022 р. № 2457-IX [3]. Цей закон закріпив правові засади створення та функціонування Автоматизованого інформаційного комплексу освітнього менеджменту (АІКОМ) державної інтегрованої інформаційної системи, що забезпечує цифрову взаємодію між органами влади, закладами освіти та учасниками освітнього процесу, включно з обліком даних про професійний розвиток працівників та організацію цифрової документації. Закон № 2457-IX визначає принципи обміну інформацією, захисту даних та формат електронної взаємодії у сфері освіти, що становить основу правового функціонування цифрових сервісів у навчальному середовищі.

Нормативна база професійної підготовки державних службовців, зокрема щодо цифрових форм навчання, ґрунтується на загальних законах, які регулюють освіту, державну службу та професійну підготовку; до таких документів належать Закони України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII [4], «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII [5] та положення про підвищення кваліфікації державних службовців (НАДС). Ці закони створюють правові передумови для запровадження цифрових форм підготовки та забезпечують інтеграцію цифрового середовища в систему професійної освіти та навчання.

Особливо важливою складовою цифрової нормативно-правової інфраструктури є врегулювання електронної ідентифікації, електронного підпису та електронного документообігу. Державні рішення та нормативні акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів та положення щодо електронної ідентифікації, визначають правила використання засобів електронного цифрового підпису й електронних документів у взаємодії між учасниками освітнього процесу. Таке правове регулювання забезпечує юридичну значущість результатів цифрового навчання, дозволяє

використовувати електронні сертифікати та документи в системах професійної підготовки та атестації персоналу.

Інтеграція цифрової нормативно-правової інфраструктури також передбачає правове забезпечення доступу до цифрових платформ та сервісів, таких як державні електронні портали та сервіси дистанційної освіти. Наприклад, розвиток Єдиного державного веб-порталу цифрової освіти «Дія. Освіта» (створеного відповідно до державної політики цифровізації) сприяє доступності онлайн-курсів, модулів підвищення кваліфікації і навчальних ресурсів для широкого кола користувачів, включно з державними службовцями та персоналом спеціальних служб. Правове забезпечення таких платформ гарантує відповідність їхніх функцій вимогам безпеки, захисту персональних даних та сумісності з іншими державними інформаційними системами.

Значну увагу нормативно-правова інфраструктура приділяє захисту персональних даних та інформаційній безпеці у цифровому середовищі професійної підготовки. В умовах широкого використання цифрових освітніх ресурсів правові норми щодо захисту інформації, встановлені законами про захист інформації та персональних даних, мають бути імплементовані в усі елементи цифрової інфраструктури, що застосовуються у підготовці та атестації персоналу. Це забезпечує захист прав учасників освітнього процесу та відповідність цифрових сервісів вимогам безпеки й конфіденційності.

Крім того, цифрова нормативно-правова інфраструктура повинна враховувати міжнародні стандарти та рекомендації щодо цифрової освіти та професійної підготовки. В Україні цифровізація освітнього процесу визнається стратегічним пріоритетом, що сприяє як підвищенню доступності та інноваційності освіти, так і є частиною курсу на європейську інтеграцію. Підтримка такого курсу регламентована на нормативному рівні, оскільки цифрові платформи й сервіси освіти мають бути сумісними з європейськими стандартами цифрової взаємодії та доступності.

Узагальнюючи, розвиток цифрової нормативно-правової інфраструктури у сфері професійної підготовки персоналу є складним та багаторівневим процесом, що включає: закріплення правового статусу цифрових систем та платформ навчання; регулювання електронної ідентифікації та документообігу; забезпечення правового захисту даних і безпеки освітніх сервісів; узгодження національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами.

Це створює правову основу для ефективного й безпечного використання цифрових технологій у підготовці та розвитку компетентностей персоналу державної служби, сприяючи підвищенню якості професійної підготовки та адаптації до сучасних вимог цифрового суспільства.

Інституціоналізація електронного навчання та дистанційних форм підвищення кваліфікації в правовому полі ДКВС України є логічним продовженням загальнонаціонального курсу на цифрову трансформацію освітніх та професійних процесів. У сучасних умовах професійна мобільність, оперативне оновлення компетентностей та адаптація до змін законодавства неможливі без правового закріплення електронних та дистанційних форм навчання. Інституціоналізація таких форм навчання передбачає створення сталих правових механізмів та стандартів, які забезпечують їх упровадження, організацію, оцінювання результатів та взаємодію всіх учасників навчального процесу із дотриманням законних гарантій.

Першим правовим джерелом, що визначає загальні напрями професійної підготовки державних службовців, включно з можливістю дистанційного навчання, є Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Цей закон встановлює обов'язок державних службовців постійно підвищувати рівень професійної компетентності, що є правовою передумовою для застосування різних форм навчання, у тому числі дистанційних та електронних. Такий підхід спрямований на забезпечення якісного професійного розвитку та ефективного виконання службових функцій у відповідності з принципами державної служби.

Конкретні правові основи організації та проведення дистанційного навчання в професійній підготовці визначаються спеціалізованими нормативними документами. Одним із ключових серед них є Методичні рекомендації щодо організації підвищення кваліфікації за дистанційною формою навчання, затверджені Національним агентством України з питань державної служби (НАДС) наказом № 173-20 від 18 вересня 2020 року [6]. Ці методичні рекомендації містять визначення дистанційного навчання як форми організації професійного навчального процесу із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, а також характеристики синхронного та асинхронного режимів взаємодії учасників процесу.

Інституціоналізація електронного навчання вимагає чіткого визначення понять та процедур правового регулювання. Методичні рекомендації НАДС містять важливі термінологічні роз'яснення, які забезпечують єдине розуміння дистанційних форм навчання серед провайдерів освітніх послуг у сфері державної служби. Важливо, що ці норми охоплюють не лише формалізовані навчальні заходи, а й технічні умови організації взаємодії учасників дистанційного процесу, включно з вебресурсами, платформами та іншими інформаційними середовищами.

Інституціоналізація електронного навчання вимагає також розбудови системи оцінювання результатів дистанційної підготовки та правового закріплення форм документального підтвердження їх завершення. У цьому контексті цифрові

сертифікати про підвищення кваліфікації, видані за успішне завершення дистанційних курсів чи модулів, повинні мати юридичну силу, що, у свою чергу, залежить від інтегрованого правового підходу до електронних освітніх платформ у системі професійної служби.

Правове поле інституціоналізації електронного навчання має враховувати вимоги щодо захисту персональних даних та інформаційної безпеки, адже при використанні сучасних електронних ресурсів обробляється значний обсяг даних учасників навчального процесу. Це передбачає обов'язкову відповідність діяльності з організації дистанційної підготовки нормам законодавства про захист персональних даних та інформаційну безпеку, що є невід'ємною частиною правового регулювання будь-якої електронної освітньої платформи.

Інституціоналізація має також враховувати розвиток та підтримку технічної та організаційної інфраструктури дистанційного навчання. Це включає стандарти доступності цифрових ресурсів, їхню інтеграцію з державними інформаційно-освітніми системами та визначення критеріїв якості електронного навчального контенту. У цьому контексті є перспективним розвиток інформаційної взаємодії між освітніми платформами ДКВС та загальнодержавними електронними сервісами навчання, що забезпечить оперативний доступ до оновлених навчальних матеріалів та нормативних вимог.

Особлива увага повинна бути приділена правовому забезпеченню безперервності та послідовності дистанційної підготовки, що вимагає впровадження стандартів педагогічного дизайну електронних програм, інтерактивних модулів та контролю якості навчальних результатів. У цьому контексті правове регулювання має створювати умови для адаптації дистанційних форм до конкретних професійних потреб персоналу ДКВС, враховуючи специфіку служби, її завдання та вимоги до компетентностей службовців.

Додатковим стратегічним напрямом удосконалення є необхідність подолання нормативної роз'єднаності вітчизняного законодавства та його узгодженості з багаторівневою регуляторною системою Європейського Союзу. Як зазначає Д. А. Покришень, ефективність фахової підготовки персоналу ДКВС України безпосередньо залежить від впровадження компетентнісних моделей навчання та координаційних механізмів, що відповідають стандартам CEPOL та інших безпекових інституцій ЄС, що є необхідною умовою для поглиблення інтеграції України в європейський безпековий простір [7].

Висновки. Отже, інституціоналізація електронного навчання та дистанційних форм підвищення кваліфікації в правовому полі ДКВС України потребує комплексного підходу, що включає узгодження галузевого та загального освітнього законодавства, створення чітких процедур організації дистанційного навчання, оцінювання та документального підтвердження результатів, а також забезпечення правових гарантій захисту персональних даних та інформаційної безпеки в цифровому середовищі. Такий підхід сприятиме формуванню ефективної, гнучкої та правомірної системи професійного розвитку персоналу, здатної відповідати сучасним викликам державної служби.

Список використаних джерел:

1. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 року №2713-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text

2. Про затвердження Положення про професійне навчання працівників Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 01 червня 2023 року №2076/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0922-23#Text

3. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти: Закон України від 27 липня 2022 року №2457-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-20#Text

4. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року №2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

5. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року №889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

6. Методичні рекомендації щодо організації підвищення кваліфікації за дистанційною формою навчання: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 18 вересня 2020 року №173-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0173859-20#Text

7. Покришень Д.А. Нормативно-правове забезпечення підготовки персоналу правоохоронних органів і Державної кримінально-виконавчої служби України в контексті європейських стандартів. Актуальні проблеми права: теорія і практика №1 (51), 2026. С. 200

Дата першого надходження статті до видання: 21.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 347
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.18

Сміх В. В.,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0008-9812-8219

УМИСНІ ВБИВСТВА В ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ (СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

INTENTIONAL HOMICIDES IN A COMPARATIVE PERSPECTIVE OF VIOLENT CRIME (CRIMINOLOGICAL ASPECTS)

Актуальність порівняльного соціолого-правового дослідження умисних убивств полягає в тому, що воно забезпечує універсальну методологію оцінки кримінального насильства, дозволяє пояснити глобальні відмінності у рівнях злочинності, формує основу для міжнародної та національної кримінально-правової політики протидії умисним убивствам, відображає глибокі соціально-економічні процеси розвитку держав, є ключовим інструментом досягнення цілей сталого розвитку ООН. У рамках порівняльної перспективи можна синхронізувати заходи національної кримінально-правової політики з міжнародно-правовими чинниками, краще визначати й застосовувати ефективні моделі профілактики умисних убивств, оптимальніше проводити реформи правоохоронної й судової систем, застосовувати аналітично-прогнозні моделі розвитку насильницької злочинності, враховувати специфіку умисних убивств та динаміки їх розвитку, адаптувати міжнародний досвід у сфері протидії умисним убивствам. З'ясовано, що рівень умисних убивств не є сталою характеристикою, як і рівень насильницької злочинності загалом. Вивчення результатів міжнародних соціологічних досліджень умисних вбивств дозволяє здійснювати порівняльний аналіз їх динаміки, а використання цих результатів у практичній діяльності органів державної влади потребує врахування методологічних відмінностей таких досліджень, зокрема: різних дефініцій умисного вбивства; відмежування умисних убивств та убивств із необережності в різних правових системах; диференціації різних видів умисних убивств; урахування детермінації умисних убивств; урахування відмінностей у підходах до дослідження умисних убивств; коректного розв'язання проблем повноти та регулярності статистичних даних тощо.

Ключові слова: *соціологія злочину, злочинність, насильство, умисні вбивства, кримінологія, правова система, економічна система, соціальна дезінтеграція, кримінально-правова політика*.

The article is devoted to the criminological study of intentional homicides in a global comparative perspective, against the background of contemporary developments in legal doctrine and law enforcement practice. The relevance of comparative research on intentional homicides lies in the fact that it provides a universal methodology for assessing criminal violence, allows for explaining global differences in crime levels, forms the basis for international and national criminal justice policies aimed at combating intentional homicide, reflects deep socio-economic processes of state development, and serves as a key instrument for achieving the United Nations Sustainable Development Goals. Within a comparative perspective, it is possible to synchronize national criminal justice policy measures with international legal factors, better define and apply effective models for the prevention of intentional homicides, more optimally implement reforms of law enforcement and judicial systems, apply analytical and forecasting models of violent crime development taking into account the specific nature of intentional homicides and the dynamics of their evolution, and adapt international experience in combating intentional homicides. It has been established that the homicide rate is not a stable characteristic, nor is the level of violent crime in general. Certain socio-economic and political indicators are stable determinants of homicide rates across countries: an unfair economic system characterized by poverty, high income inequality, and weak social policy fosters violence; similarly, social disintegration manifested through ethnic heterogeneity and high divorce rates, as well as low legitimacy of state institutions, also contributes to violence. It has been shown that modern criminology is gradually shifting from classical theories toward global criminology, which incorporates concepts of structural violence, inequality and development theories, as well as various political-economic models of violent crime. In this context, intentional homicide becomes not only a crime but also an important social marker of a country's level of development. Indeed, it most accurately reflects the actual level of violence, is closely linked to the structure of society and its institutions, responds to economic and political changes, demonstrates the quality of governance, and simultaneously integrates multiple social indicators. In the theory of state capacity, a high level of intentional homicide indicates a limited ability of the state to monopolize legitimate violence. Although international data sources allow for a relatively verifiable comparative analysis of homicide trends, their use requires consideration of methodological differences, in particular: different definitions of intentional homicide; the distinction between intentional homicide and negligent homicide in different legal systems; differentiation of various types of intentional homicide; consideration of homicide determinants; differences

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

in approaches (criminal law vs. victimological) to the study of intentional homicide; and the correct handling of issues of data completeness and regularity of statistical reporting, among others.

Key words: *sociology of crime, violence, intentional homicide, criminology, legal system, economic system, social disintegration, criminal justice policy.*

Постановка проблеми. Умисні вбивства є найтяжчими злочинами проти особистих прав людини і спричиняють наслідки, що виходять далеко за межі втрати людського життя. На думку вчених, вони становлять неабияку суспільну небезпеку, що, своєю чергою, потребує від працівників правоохоронних органів швидкого, повного та всебічного дослідження всіх обставин справи з метою їх об'єктивного розслідування, а також з подальшою працею щодо запобігання скоєнню нових аналогічних злочинів [1, с. 143-144; 2, с. 137, 143]. Умисні вбивства формують середовище страху і насильства, яке негативно впливає на суспільство, економіку та державні інститути. Це явище не обмежується лише особами, що перебувають на маргінесі суспільства; навпаки, воно може торкатися всіх людей незалежно від віку, статі, етнічної належності чи соціально-економічного статусу.

У сучасній кримінології умисне вбивство розглядається як найбільш «надійний» показник насильницької злочинності, оскільки воно має найнижчий рівень латентності серед насильницьких злочинів; відносно уніфіковано фіксується у різних правових системах; рідше залежить від змін у політиці криміналізації; дозволяє здійснювати ґрунтовні наукові міждержавні та регіональні порівняння. Саме тому UNODC у своїх глобальних дослідженнях (Global Study on Homicide) розглядає умисне вбивство як ключовий індикатор цілі 16.1 Цілей сталого розвитку ООН (SDG 16) [3].

Попри те, що в історичному розрізі умисні вбивства становлять константу кримінально-правового регулювання різних держав, останні зазвичай по-різному визначають умисне вбивство, диференціюють його різновиди, співвідносять його з убивством з необережності, фіксують різні види кримінальної відповідальності за такі вбивства, аж до страти злочинця. Тому для комплексного наукового осмислення феномену умисного вбивства найбільш плідним видається порівняльний (компаративний) науковий підхід, який дозволяє створити єдину дослідницьку матрицю, що критично важливо для міжнародної кримінології, формування й реалізації кримінально-правової політики у сфері протидії умисним убивствам, зваженої оцінки ефективності державного апарату в її здійсненні, оптимізації чи реформування правоохоронної та судової систем у державі.

В умовах воєнного стану в Україні відбувається також трансформація структури умисних убивств, що проявляється у систематичності умисних убивств [4, с. 95], у зростанні ролі вбивств із застосуванням вогнепальної зброї, поширенні діянь, пов'язаних із воєнними злочинами [5, с. 12], актуалізації політично мотивованих посягань, а також збільшенні кількості афективних і побутових убивств, зумовлених психоемоційною напруженістю суспільства. Особливе занепокоєння викликають умисні вбивства, що вчиняються вчинене з особливою жорстокістю [6, с. 591-596], або організованими групами та злочинними організаціями [7, с. 355], поєднане із зґвалтуванням або сексуальним насильством [8], а також вчинені серійними вбивцями [9].

Мета статті полягає в соціологічному дослідженні явища умисних убивств у глобально-порівняльній перспективі, на тлі сучасних досягнень правової доктрини та практики правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне вчення про умисні вбивства є міждисциплінарною науковою сферою, що об'єднує кримінальне, кримінально-процесуальне право і кримінологію, а також соціологію, психологію, політологію та статистичне моделювання.

Основний масив даних щодо умисних убивств зосереджений у джерелах, що їх збирає ООН (UNODC), у даних INTERPOL та в даних World Health Organization. Ці інституції формують та підтримують в актуальному стані глобальні бази даних щодо умисних убивств, організують і проводять відповідні порівняльні дослідження, удосконалюють операційні підходи та методологію вимірювання стану і динаміки умисних убивств у глобальній перспективі [10]. Зокрема, Організація Об'єднаних Націй через Управління з наркотиків і злочинності (UNODC) здійснює збір інформації про злочинність, включаючи умисні вбивства, у державах-членах ООН з 1946 р. У 1974 році було започатковано серію спеціальних досліджень, присвячених тенденціям злочинності та діяльності систем кримінальної юстиції. Дослідження UNODC щодо умисних убивств здійснюються на постійній основі з 1990-х рр., а їх узагальнені результати представлені у глобальних доповідях 2011, 2013, 2019 та 2023 рр. Дослідження INTERPOL щодо умисних убивств не мають єдиної глобальної серії звітів і здійснюються переважно у форматі операційно-аналітичної діяльності. Найбільш активний період їх розвитку припадає на першу чверть XXI ст. 2000–2023 рр., із концентрацією на транскордонних, організованих та пов'язаних із тероризмом убивствах. До того INTERPOL здійснювала збір і публікацію статистичних даних про злочинність, отриманих від національних поліцейських органів, починаючи з 1950 р. Водночас держави-члени INTERPOL

подавали дані нерегулярно, а кількість країн, що надавали інформацію, суттєво змінювалася з року в рік. World Health Organization збирає глобальні дані про умисні вбивства з 1948 р., і вони вважаються одним із найнадійніших статистичних джерел. На відміну від двох попередніх джерел, цей підхід базується не на кваліфікації кримінального правопорушення, а на інформації про жертв злочинів. Ключовою особливістю підходу World Health Organization до збору даних про умисні вбивства є його епідеміологічна спрямованість, яка передбачає облік убивств як причин смерті на основі медико-статистичних даних та міжнародної класифікації ICD. Такий підхід забезпечує високий рівень порівнюваності та дозволяє враховувати латентні форми насильства, однак водночас обмежує можливості аналізу кримінально-правових аспектів умисних убивств, а результати цих досліджень широко висвітлюються у літературі, присвяченій проблемам соціології злочинів [11, с. 137-162; 12, с. 47-85; 13, с. 5345-5355; 14, с. 111-135; 15, с. 447-470].

В українській соціологічні та кримінологічній науках дослідження глобальних трендів умисних убивств не сформувалося як окремий спеціалізований напрям наукового пошуку. проте, на відміну від західних дослідників, наші фахівці рідше спеціалізуються на дослідженні глобальних трендів умисних убивств, частіше розглядаючи їх у ширшому контексті загальної злочинності, кримінально-правової політики та відповідних соціальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Умисне вбивство є одним із найбільш ретельно фіксованих злочинів, а дані про такі вбивства вважаються найбільш репрезентативними і порівнюваними кримінальними показниками, зокрема для моніторингу стану і динаміки насильницьких смертей. Як зазначає Г. ЛаФрі (G. LaFree), акцент на умисних убивствах у міжнародній кримінології «відображає обґрунтоване припущення про те, що […] убивства з більшою ймовірністю повідомляються поліції, поліція з більшою ймовірністю їх реєструє […], а правові системи витрачають більше часу та ресурсів на збирання інформації про них» [28, с. 59].

Складна взаємодія чинників визначає, як саме умисні вбивства реєструються в різних країнах. Ці чинники можна поділити на чотири основні групи [29, с. 211-227; 30, с. 77-89]. По-перше, статистичні чинники стосуються правил обліку, які визначають, чи і як відомі випадки включаються до офіційної статистики. Наприклад, деякі країни реєструють злочин одразу після повідомлення поліції (вхідні системи обліку), тоді як інші – лише на пізніших етапах, таких як розслідування (процесні системи) або його завершення (вихідні системи). У результаті дві країни з однаковим реальним рівнем злочинності можуть демонструвати різні офіційні показники. По-друге, правові чинники стосуються відмінностей у законодавстві, включаючи різні юридичні визначення злочинів. Наприклад, у деяких країнах не враховуються смерті, пов'язані з тероризмом, як умисні вбивства, тоді як в інших – враховуються; аналогічно, асистоване евтаназійне самогубство може або не може класифікуватися як убивство. По-третє, субстантивні чинники впливають на рівень зареєстрованої злочинності незалежно від реального рівня злочинів. Наприклад, різна готовність населення повідомляти про злочини суттєво впливає на статистику [31, с. 123-143], як і ймовірність того, що поліція офіційно зареєструє повідомлений злочин [32, с. 186-203]. По-четверте, політико-кримінальні чинники також відіграють ключову роль. Зміни пріоритетів правоохоронної політики – наприклад, посилення боротьби з наркотиками або підвищена увага до гендерного насильства – можуть призводити до змін у статистиці навіть без зміни реального рівня злочинності [33, с. 211-227].

Визначення умисного вбивства включає «позасудові страти» та вбивства, спричинені надмірним застосуванням сили працівниками правоохоронних органів або державними службовцями, але виключає смерті внаслідок законних втручань. Однак на практиці розмежування між цими двома категоріями може становити проблему для національних та міжнародних систем обліку даних. У результаті вбивства, здійснені державними органами, які повинні класифікуватися як умисні вбивства, можуть бути недооцінені.

Як доводить порівняльний аналіз, **умисне вбивство є більш значним фактором смертності, ніж збройні конфлікти та тероризм разом узяті**. У глобальному масштабі умисні вбивства спричиняють значно більше смертей, ніж загибель у збройних конфліктах і терористичних актах разом узятих. У середньому близько 440 000 смертей щороку у світі були спричинені умисними вбивствами у період 2019–2021 рр., з яких приблизно 22 000 смертей щорічно пов'язані з тероризмом. Середньорічна кількість смертей унаслідок збройних конфліктів у той самий період становила 94 000, не враховуючи втрат у війні в Україні. Це означає, що умисні вбивства спричиняли приблизно у п'ять разів більше смертей, ніж збройні конфлікти, і у двадцять разів більше, ніж тероризм[1].

На відміну від смертей, пов'язаних з умисними вбивствами, кількість загиблих унаслідок тероризму та збройних конфліктів є більш мінливою в часі, з помітними піками обох типів насильства приблизно у 2014 р., що частково пояснюється збройним конфліктом у Сирійській Арабській Республіці. Водночас, хоча збройні

[1] Тут і далі на ст ор. 9-11 наведено статистичні дані за джерелом: [3].

конфлікти можуть спричиняти значно більші втрати у певні моменти часу, наприклад під час геноциду в Руанді 1994 р., умисні вбивства призводять до значно більшої кількості втрат у довгостроковій перспективі.

Починаючи з 2000 р., приблизно 9,5 мільйона людей у світі загинули внаслідок умисного насильства, порівняно з приблизно 340 000 смертей унаслідок терористичних атак і приблизно 1,5 мільйона – унаслідок збройних конфліктів. Сукупна кількість жертв умисних убивств, зафіксованих у світі з 2000 р., приблизно дорівнює населенню великих міських агломерацій, таких як Лондон (Велика Британія), Тегеран (Іран), Наґоя (Японія) або Гайдарабад (Індія).

Масштаб умисних вбивств в абсолютних числах. Оцінюється, що у 2021 році у світі було приблизно 458 000 жертв умисних вбивств, що означає, що в середньому 52 особи втрачали життя щогодини внаслідок умисного насильства. Ця глобальна оцінка базується на оновленому наборі статистичних даних UNODC щодо вбивств, який формується на основі національних даних, поданих державами-членами UNODC через щорічне Обстеження ООН щодо тенденцій злочинності та функціонування систем кримінального правосуддя (UN-CTS), а також інших джерел даних. При цьому в регіональному розрізі станом на 2021 р. припадало на: Африку – приблизно 176 000 жертв (найбільша кількість); Америку – понад 154 000 жертв; Азію – приблизно 109 000 жертв; Європу – приблизно 17 000 жертв; Австралію та Океанію – приблизно 1 000 жертв. Це означає, що Африка становить близько 38% глобальних жертв умисних вбивств, Америка – близько 34%, Азія – близько 24%, Європа – близько 4%, Австралія та Океанія – менше ніж 1%.

Глобальна тенденція у рівні вбивств приховує значні відмінності та нерівності на регіональному рівні, так само як регіональні тенденції у рівні вбивств приховують варіації всередині субрегіонів і між країнами. Так, починаючи з початку 1990-х рр., рівень убивств у субрегіонах Європи загалом залишався нижчим за глобальне середнє значення. У Західній Європі найвищий національний рівень убивств у 2021 р. (Франція) був приблизно удвічі вищим за найнижчий (Швейцарія). У Північній Європі найвищий показник (Латвія) у сім разів перевищував найнижчий (Ірландія), що нагадує диспропорції, які спостерігаються в Центральній Америці, хоча й на значно нижчому рівні. У Східній Європі найвищий національний рівень убивств (Російська Федерація) був у 15 разів вищим за найнижчий (Чехія), перевищуючи нерівність, яка спостерігається в Карибському регіоні.

Водночас, поки Європа демонструє помірне зниження рівня умисних убивств протягом останнього десятиліття, в Америці спостерігалися значні коливання, включно з істотним зменшенням із 2017 р. Проте станом на 2021 р. рівень умисних убивств в Америці залишався більш ніж у шість разів вищим, ніж у Європі. Протягом останнього десятиліття тенденції рівня умисних убивств в Америці розходилися між субрегіонами. У Південній Америці цей рівень знижувався з 2017 р. Це зниження головним чином зумовлене скороченням щорічної кількості вбивств у Бразилії – найбільш густонаселеній країні субрегіону. Кількість убивств у Бразилії зменшилася з піку понад 63 000 у 2017 р. до менш ніж 46 000 у 2021 р. Перу та Болівараїнська Республіка Венесуела також останніми роками демонстрували зниження щорічної кількості вбивств. Однак, наприклад, такі країни, як Колумбія та Еквадор, зазнали значного зростання рівня насильницьких убивств між кінцем 2020 та кінцем 2021 р.

У Центральній Америці кілька країн, історично пов'язаних із високим рівнем убивств, зафіксували різке зниження, тоді як інші – зростання рівня летального насильства. Національна тенденція рівня убивств у Мексиці, яка у 2021 р. становила приблизно 77% усіх жертв убивств у субрегіоні, визначає загальну динаміку останнього десятиліття. Кілька менших країн субрегіону, таких як Гондурас, Беліз, Панама та Сальвадор, зазнали зменшення рівня насильства на тлі жорстких антиповстанських заходів проти банд. Натомість у Коста-Риці спостерігалося незначне зростання рівня вбивств між 2019 і 2022 рр.

У Північній Америці протягом останнього десятиліття спостерігалося зростання рівня вбивств, особливо після початку пандемії COVID-19 у 2020 р., коли локдауни, зміни у відносинах поліції з громадами та рекордні продажі зброї в США називаються серед чинників. Після початкового зростання вбивств у США приблизно на 30% наприкінці 2019 – наприкінці 2020 р. та меншого зростання приблизно на 6% у 2021 р., останні оцінки показують загальнонаціональне зниження рівня вбивств на 6,1% у 2022 р У Канаді щорічна кількість убивств стабільно зростає з 2013 р., хоча її рівень залишається значно нижчим, ніж у США.

В Африці тенденції рівня умисних убивств є найбільш невизначеними через обмежену доступність даних. Наявні дані свідчать про значне зростання кількості вбивств у 2021 р., частково пов'язане з тенденціями в таких країнах, як Кенія та Південна Африка, що може бути пов'язано з соціально-економічними стресами пандемії, зокрема безробіттям. У Південній Африці зафіксовано близько 5 000 додаткових жертв убивств між 2020 і 2021 рр., загалом майже 25 000 – це найбільше абсолютне зростання в Африці того року. Кількість убивств продовжила зростати у 2022 р., збільшившись на 8% порівняно з попереднім роком і перевищивши доковідний рівень приблизно на 28%. Натомість

Уганда та Об'єднана Республіка Танзанія зафіксували зменшення рівня насильницьких убивств, тоді як країни Північної Африки, такі як Алжир і Марокко, демонстрували поступове зростання протягом останнього десятиліття, хоча й з відносно низьких рівнів порівняно з іншими субрегіонами Африки.

В Азії субрегіональні тенденції демонструють різні закономірності. Центральна Азія зазнала значного зниження рівня вбивств, головним чином через скорочення показників у Казахстані, тоді як у Західній Азії рівень убивств майже не змінювався протягом останнього десятиліття, коливаючись на відносно високому рівні близько 5 на 100 000 населення. Загальна тенденція до зниження в Азії була порушена у 2021 році різким зростанням убивств, зокрема в М'янмі. Водночас у густонаселених країнах, таких як Китай, Індонезія, Малайзія та Таїланд, протягом останнього десятиліття спостерігалося зменшення рівня вбивств, що сприяло попередній загальній тенденції до зниження до 2021 р.

В Австралії та в Океанії рівень убивств залишався відносно стабільним протягом останнього десятиліття, за винятком сплеску у 2019 р. в Новій Зеландії, пов'язаного з терактами у Крайстчерчі.

Значні відмінності також спостерігаються на національному рівні. Відносно невелика кількість найбільш населених країн забезпечує дуже велику частку глобальних вбивств. Наприклад, Бразилія та Нігерія, разом які становлять близько 6% світового населення, припадають приблизно на 20% глобальних жертв умисних вбивств. Фактично, 10 країн із найбільшою абсолютною кількістю жертв умисних вбивств забезпечують близько 58% усіх жертв у світі, попри те, що в них проживає лише близько 37% світового населення.

Глобальна тенденція умисних вбивств. Коливаючись між приблизно 400 000 та 450 000 жертв щорічно, загальна кількість умисних вбивств, що фіксується у світі кожного року, залишалася відносно стабільною протягом останніх двох десятиліть. З 2007 р. спостерігається незначне скорочення абсолютної кількості жертв умисних вбивств на глобальному рівні, однак 2021 р. став винятково смертельним, коли приблизно 458 000 осіб були умисно позбавлені життя – це більше, ніж у будь-який інший рік за попередні два десятиліття. Хоча вплив пандемії COVID-19 на рівень умисних вбивств у 2020 р. відрізнявся між країнами, помітний сплеск убивств у 2021 р. може частково пояснюватися економічними наслідками обмежень, пов'язаних із COVID-19, а також ескалацією насильства в низці країн, зокрема в Еквадорі та М'янмі.

Якщо розглядати глобальну кількість жертв умисних вбивств у співвідношенні з чисельністю населення світу, можна побачити, що глобальний рівень умисних вбивств знизився на 16% у період між 2000 і 2021 рр. – з 6,9 до 5,8 на 100 000 населення. Це відображає той факт, що **абсолютна кількість умисних убивств залишалася відносно стабільною, попри швидке зростання населення світу.**

Рівень умисних вбивств є одним із ключових індикаторів, узгоджених державами-членами для оцінювання прогресу в досягненні проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25.09.2015 р. № 70/1 глобальних цілей сталого розвитку до 2030 р., зокрема цілі 16.1: «значно скоротити поширеність всіх форм насильства та зменшити показники смертності від цього явища в усьому світі» [36]. Зменшення кількості умисних вбивств є критично важливим для досягнення цієї цілі, оскільки, як зазначалося вище, умисне насильство у світі спричиняє значно більше смертей, ніж збройні конфлікти та тероризм разом узяті. Запобігання та зменшення кількості умисних убивств означає збереження сотень тисяч життів, які щороку втрачаються внаслідок насильства. Для цього необхідно розуміти складний і надзвичайно різноманітний спектр загроз і явищ, що зумовлюють та перетинаються з летальним насильством – від міжособистісної динаміки до організованої злочинності, проблем верховенства права, зміни клімату, бідності та нерівності, демографічних чинників і багатьох інших, а також те, як ці фактори відрізняються в різних національних і регіональних контекстах.

Висновки. Актуальність порівняльного соціолого-правового дослідження умисних убивств полягає в тому, що воно забезпечує універсальну методологію оцінки кримінального насильства, дозволяє пояснити глобальні відмінності у рівнях злочинності, формує основу для міжнародної та національної кримінально-правової політики протидії умисним убивствам, відображає глибокі соціально-економічні процеси розвитку держав, є ключовим інструментом досягнення цілей сталого розвитку ООН. У рамках порівняльної перспективи можна синхронізувати заходи національної кримінально-правової політики з міжнародно-правовими чинниками, краще визначати й застосовувати ефективні моделі профілактики умисних убивств, оптимальніше проводити реформи правоохоронної й судової систем, застосовувати аналітично-прогнозні моделі розвитку насильницької злочинності, з урахуванням специфікації умисних убивств та динаміки їх розвитку, адаптувати міжнародний досвід у сфері протидії умисним убивствам.

Порівняльний аналіз показує фундаментальну глобальну асиметрію: Латинська Америка – високі рівні організованого та кримінального насильства; Африка – зростання конфліктного та ресурсного насильства (ресурсна детермінація умисних убивств);

Європа – відносно низькі показники умисних убивств; Північна Америка – концентровані «гарячі точки» міського насильства (урбанізація умисних убивств); Азія – загалом середній рівень умисних убивств із певними локальними «сплесками». Без врахування порівняльної перспективи ці відмінності неможливо пояснити лише національними факторами розвитку насильницької злочинності.

Порівняльні дослідження показують, що рівень убивств сильніше корелює з нерівністю, ніж із рівнем бідності; ефективність інституцій (поліція, суди) важливіша за жорсткість покарання; урбанізація може як зменшувати, так і збільшувати насильство залежно від соціальної інтеграції. Ці закономірності значною мірою детермінують реальний стан та динаміку формування і реалізації кримінально-правової політики з протидії умисним убивствам як на рівні окремих держав, так і в більших географічних масштабах.

Мжнародні джерела дозволяють здійснювати більш-менш верифікований порівняльний аналіз динаміки умисних вбивств, їх використання потребує врахування методологічних відмінностей, зокрема: різних дефініцій умисного вбивства; відмежування умисних убивств та убивств із необережності в різних правових системах; диференціації різних видів умисних убивств; урахування детермінації умисних убивств; урахування відмінностей у підходах (кримінально-правовий vs віктимологічний) до дослідження умисних убивств; коректного розв'язання проблем повноти та регулярності статистичних даних тощо. Як свідчить різноманіття регіонального та національного досвіду, не існує універсального підходу («єдиного рецепта») до протидії умисним убивствам. Натомість лише поглиблене розуміння детермінації умисних убивств, мотивації, контекстів та взаємовідносин між злочинцями і жертвами сприятиме розробці диференційованих, ефективних та цілеспрямованих кримінально-правових політик, спрямованих на зниження рівня умисних убивств як у світі загалом, так і в межах конкретної країни зокрема.

Список використаних джерел:

1. Біленчук П. Д., Пєвцова О. П. Концептуальні засади запобігання серійним убивствам. *Часопис Київського університету права*. 2023. № /1 147. С. 143-148. С. 143-144.
2. Стукаліна О. В. Умисні вбивства в Україні: порівняльний аналіз кількісних і якісних показників. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України*. 2025. Вип. 18. С. 136-145. С. 137, 143.
3. Global Study on Homicide 2023. *URL: Https://Www.Unodc.Org/Documents/Data-And-Analysis/Gsh/2023/Global_Study_On_Homicide_2023_Web.Pdf.*
4. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри: монографія. Харків: Право, 2023. 252 с. С. 95.
5. Сокуренко В. В. Війна росії проти України – геноцид Українського народу. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України ; Наук. парк «Наука та безпека»*. Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 11-13.
6. Смілянський Я. Г. Особлива жорстокість як кваліфікуюча ознака умисного вбивства. *Форум права*. 2009. № 3. С. 591–596. *URL: http://www.nbuv.gov. ua/e-journals/FP/2009-3/09cjgouv.pdf.*
7. Бабенко В. М., Кириченко О. В. Кримінологічна характеристика умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 1. С. 355-361.
8. Корогод С. В., Примаченко В. Ф. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство, поєднане із зґвалтуванням або сексуальним насильством: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 172 с.
9. Любчинський О. В Особливості розслідування серійних вбивств на сексуальному ґрунті: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу та права», Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 230 с.
10. Buil-Gil D., Pina-Sánchez J., Aebi M.F. The Effect of Counting Rules on Cross-National Comparisons of Homicide. *Social Indicators Research.* 2026. Vol. 181:44. *URL: https://eprints.whiterose.ac.uk/id/eprint/237235/2/s11205-025-03802-8.pdf.*
11. Eisner M. What Causes Large-Scale Variation in Homicide Rates?. In *H.-H. Kortüm & J. Heinze (eds.), Aggression in Humans and Other Primates: Biology, Psychology, Sociology.* Berlin: Walter de Gruyter, 2013. P. 137-162.
12. Koeppel M.D., Rhineberger-Dunn G.M. & Mack K.Y. Cross-national homicide: a review of the current literature. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice.* 2015. Vol. 39. P. 47-8.
13. Messner S.F. & Zimmerman, G.M. Understanding Cross-National Variation. In G. *Bruinsma & D. Weisburd (eds.), Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. New York: Springer, 2012. P. 5345-5355.
14. Trent C. & Pridemore W.A. A Review of the Cross-National Empirical Literature on Social Structure and Homicide. In *M.C.A. Liem & W.A. Pridemore (eds.), Handbook of European Homicide Research: Patterns, Explanations, and Country Studies*. New York, NY: Springer, 2012. P. 111-135.

15. Rogers M.L. and Pridemore W.A. A Review and Analysis of the Impact of Homicide Measurement on Cross-National Research. *Annual Review of Criminology*. 2023. Vol. 6. P. 447-470.

16. Van Dijk J., Van Kesteren J. and Smit P. Criminal Victimisation in International Perspective. Key findings from the 2004-2005 ICVS and EU ICS. Boom Juridische uitgevers, 2007. 293 p. *URL: https://unicri.org/sites/default/files/2021-06/ICVS2004_05report.pdf.*

17. Piquero A.R., MacDonald J., Dobrin A., Daigle L.E. and Cullen F.T. Self-Control, Violent Offending, and Homicide Victimization: Assessing the General Theory of Crime. *Journal of Quantitative Criminology*. 2005. Vol. 21. No. 1. P. 55-71.

18. Eisner M. Human evolution, history and violence. *British Journal of Criminology.* 2011. Vol. 51. P. 473–478.

19. Pinker S. The Better Angels of Our Nature Why Violence Has Declined. London: Penguin Books, 2012. 832 p.

20. LaFree G., Tseloni A. Democracy and crime: A multilevel analysis of homicide trends in forty-four countries, 1950–2000. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science.* 2006. Vol. 605(1). P. 25–49.

21. LaFree G., Freilich J. D. Government policies for counteracting violent extremism. *Annual Review of Criminology.* 2019. Vol. 2. P. 383–404.

22. LaFree G., Jiang B. Does globalization reduce personal violence? The impact of international trade on cross-National homicide rates. *Social Forces.* 2022. Vol. 102. P. 353–376.

23. Rosenfeld R. The case of the unsolved crime decline. *Scientific American.* 2004. Vol. 290(2). P. 82–89.

24. Rosenfeld R. Documenting and Explaining the 2015 Homicide Rise: Research Directions. *URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/249895.pdf.*

25. Guerrero-Velasco R. Homicide Epidemic in Cali, Colombia: A Surveillance System Data Analysis, 1993–2018. *Am J Public Heal.* 2021. Vol. 111(7). P. 1292–1299.

26. Bergen R.K. An overview of marital rape research in the United States: Limitations and implications for cross-cultural research. In *K. Yllö & G. Torres (Eds.) Marital Rape: Consent, Marriage, and Social Change in Global Context*. NY, New York: Oxford University Press, 2016. P. 19-28.

27. Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності. *Проблеми законності*. 2020. Вип 148. С. 184–200.

28. LaFree, G. Progress and obstacles in the internationalization of criminology. *International Criminology*. 2021. Vol. 1. P. 58–69.

29. Aebi M. F. Methodological issues in the comparison of Police-Recorded crime rates. In *S. G. Shoham, P. Knepper, & M. Kett (Eds.). International handbook of criminology,* 2010. P. 211–227.

30. von Hofer H. Crime statistics as constructs: The Case of Swedish rape statistics. *European Journal on Criminal Policy and Research.* 2000. Vol. 8(1). P. 77–89.

31. Estienne, E., & Morabito, M. (2016). Understanding differences in crime reporting practices: A comparative approach. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice.* 2016. Vol. 40(2). P. 123–143.

32. Boivin, R., & Cordeau, G. (2011). Measuring the impact of police discretion on official crime statistics: A research note. *Police Quarterly,* 2011. Vol. 14(2). P. 186–203.

33. Aebi M. F. Methodological issues in the comparison of Police-Recorded crime rates. In S. *G. Shoham, P. Knepper, & M. Kett (Eds.), International handbook of criminology* 2010. P. 211–227.

34. Eurostat (2024). Crime and Criminal Justice: Reference Metadata in Single Integrated Metadata Structure. *URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/crim_sims .htm#quality_mgmnt1713952047424.*

35. UNODC. International Classification of Crime for Statistical Purposes, Version 1.0 / 2015. *URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/crime/ICCS/ICCS_ English_2016_web.pdf.*

36. 17 Цілей сталого розвитку. *URL: https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 343.35:347.78
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.19

Федосєєва К. Г.,
ад'юнтка кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-5844-1317

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ОБ'ЄКТИ ОХОРОНИ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

CRIMINAL-LAW NATURE OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS: CONCEPT, FEATURES, OBJECTS OF PROTECTION, AND LAW ENFORCEMENT CHALLENGES

У статті проведено комплексний теоретико-правовий аналіз кримінально-правової природи авторських і суміжних прав як об'єктів охорони у сфері інтелектуальної власності. Розглянуто особливості охорони прав авторів, виконавців, виробників фонограм і відеограм, а також організацій ефірного та кабельного мовлення у сучасному цифровому середовищі та на стрімінгових платформах. Окремо проаналізовано межі охорони авторських прав, зокрема категорії творів та результатів інтелектуальної діяльності, що виключені із сфери охорони, а також взаємозв'язок авторських і суміжних прав у контексті забезпечення ефективного використання і поширення творів. Значну увагу приділено проблемам криміналізації порушень авторських і суміжних прав, що виникають через невизначеність правової природи окремих об'єктів, складність доказування фактів порушення у цифровому середовищі та високий рівень віктимізації користувачів цифрових ресурсів. Висвітлено необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що забезпечує чітке визначення меж відповідальності, формує правову культуру суспільства та підвищує превентивний ефект криміналізації. Запропоновано три ключові напрями підвищення ефективності законодавчого регулювання: активне впровадження цифрових технологій у діяльність правоохоронних органів для моніторингу та збору доказів порушень, використання превентивного ефекту криміналізації як механізму формування правосвідомості користувачів і підвищення рівня правової освіти громадян. Підкреслено, що комплексне поєднання законодавчих, технологічних і освітніх заходів створює умови для ефективного захисту авторських і суміжних прав, збереження балансу між правами правовласників та свободою інформаційного обігу, а також запобігання порушенням у сфері інтелектуальної власності у цифрову епоху.

Ключові слова: *кримінальний кодекс України, кримінально-правовий захист, авторське право, суміжні права, інтелектуальна власність, об'єкт кримінального правопорушення, предмет посягання, правова природа.*

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the criminal-law nature of copyright and related rights as objects of protection within the field of intellectual property. It examines the specifics of safeguarding the rights of authors, performers, producers of phonograms and videograms, as well as broadcasting organizations in the context of the modern digital environment and streaming platforms. The study highlights the boundaries of copyright protection, including categories of works and results of intellectual activity that are excluded from legal protection, and explores the interrelation of copyright and related rights to ensure the effective use and dissemination of works. Particular attention is given to issues of criminalization of copyright and related rights violations arising from the legal uncertainty of certain objects, the complexity of proving infringements in digital environments, and the high level of victimization among users of digital resources. The necessity of harmonizing national legislation with international standards is emphasized, ensuring clear criteria for liability, fostering legal awareness in society, and enhancing the preventive effect of criminal sanctions. Three key directions are proposed to improve the effectiveness of legislative regulation: active implementation of digital technologies in law enforcement for monitoring and evidence collection of violations, utilization of the preventive effect of criminalization as a mechanism for cultivating users' legal awareness, and increasing public legal education. The study underscores that a comprehensive combination of legislative, technological, and educational measures creates conditions for effective protection of copyright and related rights, maintains a balance between the rights of rights holders and freedom of information circulation, and prevents infringements in the field of intellectual property in the digital era.

Key words: *Criminal Code of Ukraine, criminal-law protection, copyright, related rights, intellectual property, object of criminal offense, subject of encroachment, legal nature.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Проблема кримінально-правової охорони авторських і суміжних прав набуває особливої актуальності в умовах цифровізації суспільства, яка істотно розширює можливості для незаконного відтворення, розповсюдження та використання результатів творчої діяльності. Попри наявність розвиненої системи норм цивільного та спеціального законодавства, механізм кримінально-правового захисту залишається малоефективним через нечіткість визначення правової природи авторських і суміжних прав як об'єктів охорони, складність установлення предмета кримінального посягання та наявні розбіжності у тлумаченні ключових понять. Відсутність узгодженості між цивільно-правовим змістом цих прав і потребами кримінального правозастосування зумовлює неоднаковість судової практики, що в кінцевому підсумку знижує результативність протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. У таких умовах виникає необхідність поглибленого дослідження кримінально-правової природи авторських і суміжних прав для формування чітких підходів до їх охорони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям для формування основних положень кримінально-правової природи авторських і суміжних прав стали праці вчених, зокрема: Ю. В. Бауліна, Ю. Л. Бошицького, Д. О. Колодіна, О. В. Коротюка, О. С. Тарасенка, А. С. Штефана та інших.

Метою наукової статті є з'ясування кримінально-правової природи авторських і суміжних прав, встановлення їх ознак, конкретизація об'єктів охорони, виокремлення проблем правозастосування та розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності законодавчого та правозастосовного механізму.

Виклад основного матеріалу. Авторське право є однією з основних складових інтелектуальної власності і включає в себе сукупність суб'єктивних виключних прав, що дозволяють авторам літературних, мистецьких і наукових творів здобувати соціальні та економічні переваги від своєї творчої діяльності. Через авторське право регулюються права і обов'язки автора, а також інших осіб, які дістають права на твір згідно із законом або на основі угоди.

Відповідно до положень чинного законодавства України, зокрема норм Закону «Про авторське право і суміжні права», коло об'єктів, які підлягають охороні, визначено з достатньою чіткістю. Водночас закон прямо виключає з-під правової охорони деякі категорії як наприклад офіційні документи, державні символи, тощо, тобто ті результати думки або факти, які не мають творчого виявлення, не набувають статусу «твору», або є суспільно необхідними до вільного використання.

Дана диференціація дозволяє встановити межу між тим, що може й має охоронятися як об'єкт інтелектуальної власності, і тим, що має залишатися у вільному інформаційному чи фактичному обігу. Таким чином, правове положення щодо неналежності деяких категорій до охоронюваних об'єктів – це важлива передумова, яка обмежує сферу авторсько-правової монополії та визначає реальні межі кримінальної відповідальності за порушення прав.

Так, відповідно до статті 6 Закону України «Про авторське право та суміжні права», об'єктами авторського права можуть бути: різноманітні літературні твори, публічні виступи, лекції, комп'ютерні програми, бази даних, музичні композиції, пантоміми, хореографічні твори, аудіовізуальні твори, твори образотворчого мистецтва, архітектури та фотографії, твори прикладного мистецтва, ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, адаптації сценічних творів, тексти для дублювання або субтитрування іноземних аудіовізуальних творів та інші роботи [1].

Як зазначає А. С. Штефан, об'єктом авторського права є твір, який є результатом інтелектуальної творчої діяльності та виражений у певній об'єктивній формі. Для набуття охорони твір повинен відповідати двом критеріям: бути результатом творчої праці та мати певну форму вираження, що робить його самостійним об'єктом. Творчість у цьому контексті розуміється як поєднання свідомого і несвідомого, , що зумовлює індивідуальний і неповторний характер твору. Наявність у автора ідей, задумів, концепцій майбутнього твору ще не є твором, оскільки він повинен існувати реально та незалежно від свідомості його автора [2, с. 13].

Авторське право охоплює особисті немайнові права, які забезпечують автору право на визнання його авторства, вибір псевдоніму, збереження цілісності твору і захист від спотворення, що може нашкодити честі або репутації автора та майнові права, що гарантують виключне право на використання твору та можливість дозволяти або забороняти його використання іншими особами.

Авторське право виникає з моменту створення твору і залишається чинним протягом життя автора, а також протягом 70 років після його смерті. Реєстрація авторського права не є обов'язковою, проте вона спроможна захистити автора від недоброчесних осіб. Важливо зазначити, що авторське право і право власності на матеріальний носій не є тотожними і не залежать одне від одного.

Коли над створенням твору працює кілька осіб, їхні права розглядаються як спільні. Зазвичай, винагорода за використання такого твору ділиться між усіма авторами порівну, якщо вони не домовилися про інше.

Статтею 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» визначено перелік об'єктів авторського права, які не охороняються даним законом, тобто дозволяється їх використання без

отримання дозволу правовласника та без необхідності сплати винагороди. До таких об'єктів віднесено, зокрема, повідомлення про новини, вираження народної творчості, офіційні документи, державні символи та інші результати інтелектуальної діяльності, що не мають творчого характеру або за своїм правовим статусом виключені з кола охоронюваних творів [1].

Крім авторських прав, законодавець окремо передбачив охорону суміжних прав, що становлять самостійну галузь права, спрямовану на захист результатів творчої та виробничої діяльності осіб, які не є авторами твору, але сприяють його практичному використанню та поширенню. До таких суб'єктів належать виконавці (артисти, музиканти, актори), виробники фонограм (що здійснюють запис аудіоматеріалів), виробники відеограм (що фіксують відеоконтент), а також організації ефірного і кабельного мовлення (телебачення, радіо). Суміжні права регулюють комплекс правовідносин, пов'язаних із створенням, використанням, поширенням та охороною результатів діяльності цих суб'єктів.

Важливо підкреслити, що суміжні права забезпечують виконавцям, виробникам та мовникам можливість використовувати і розпоряджатися своїми результатами діяльності незалежно від авторського права на твір. Вони надають суб'єктам права на відтворення, розповсюдження, публічне виконання, трансляцію та інші способи використання об'єкта їхньої праці, а також право на винагороду за використання цих об'єктів третіми особами. По суті, суміжні права виникли з потреби регулювати процес донесення творів до широкої аудиторії: через живі виконання, запис на фізичні та цифрові носії, телерадіоефір або стрімінгові платформи.

Законодавство встановлює, що охорона суміжних прав не повинна порушувати авторські права на твір, на основі якого створено виконання, фонограму чи відеограму. Це підкреслює взаємозв'язок між авторським та суміжним правом, де права автора є первинними, а суміжні права доповнюють механізм захисту результатів творчої діяльності у сфері розповсюдження та публічного використання творів. Таким чином, суміжні права створюють правову базу для захисту інтересів виконавців і виробників, запобігаючи незаконному використанню їхніх робіт та забезпечуючи ефективну реалізацію економічних та моральних прав суб'єктів.

Права виконавців, виробників фонограм і відеограм та мовників, як правило, виникають на підставі договірних відносин із авторами творів або іншими виконавцями, чиї твори вони використовують у процесі запису, виконання або трансляції. Ця договірна база визначає обсяг прав, терміни дії та умови використання об'єктів, що підлягають охороні, і є ключовим механізмом правового регулювання відносин у сфері суміжних прав. Такий комплексний підхід дозволяє захистити права всіх учасників творчого процесу та водночас забезпечити легальне і прозоре поширення творів у суспільному та комерційному просторі.

Зазначене правове положення відіграє важливу роль у забезпеченні балансу між охороною авторських прав та свободою інформаційного обігу, адже встановлює межі монополії автора та визначає, які категорії інформації залишаються у вільному доступі для суспільства. Такий підхід дозволяє уникнути надмірної криміналізації діяльності, пов'язаної з використанням матеріалів, що не становлять об'єкт авторсько-правової охорони, та сприяє формуванню чіткого розуміння того, які саме результати творчої праці можуть стати предметом кримінально-правового посягання у разі порушення відповідних прав.

Однак на практиці виникає низка проблем, пов'язаних із криміналізацією правопорушень у сфері авторського і суміжних прав. Перш за все, невизначеність правової природи деяких творів і результатів творчої чи суміжної діяльності ускладнює кваліфікацію діянь як кримінальних. Наприклад, цифрове відтворення або поширення матеріалів за допомогою файлообмінних мереж, стрімінгових платформ, онлайн-ресурсів розмиває традиційну межу між «копією» і «оригіналом», між легальним і нелегальним використанням. У таких умовах часто важко довести, чи було вчинено незаконне відтворення, чи здійснено правомірне використання матеріалу згідно з винятками, передбаченими законом. Це породжує правову невизначеність, зменшує ризики відповідальності для порушників та підриває ефективність кримінального захисту.

Позитивним прикладом у судовій практиці криміналізації порушення авторського права і суміжних прав є справа № 646/10230/25 розглянута Основ'янським районним судом міста Харкова 17 грудня 2025 року, де обвинувачений умисно створив веб-сайт для розповсюдження аудіовізуальних творів (серіалів та анімаційних фільмів), майнові права на які належать третім особам, зокрема «Netflix Studios», «LLC», без згоди останніх та з метою отримання прибутку від реклами. Дії обвинуваченого кваліфіковано за ч. 3 ст. 176 КК України як незаконне відтворення, використання та розповсюдження об'єктів авторського права, що завдало матеріальної шкоди у особливо великому розмірі (понад 21 млн грн). В той же час, враховуючи щире каяття обвинуваченого, повне визнання вини та наявність двох неповнолітніх дітей на утриманні, суд застосував скорочену процедуру розгляду справи та призначив покарання у вигляді штрафу 34 000 грн без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися діяльністю [3].

Справа № 646/10230/25 підкреслює баланс між захистом авторських прав, виправленням правопорушника та принципами пропорційності

покарання, передбаченими українським законодавством та практикою Європейського суду з прав людини.

До того ж, причинами порушень слугують не лише технологічні обставини (поширення цифрових носіїв, Інтернет, стрімінг), але й правові прогалини: відсутність чіткої системи критеріїв, які б дозволили однозначно визначити, що саме становить «посягання» на авторське або суміжне право, відсутність у законодавстві універсального переліку об'єктів, які підлягають кримінальній охороні, а також недосконалість механізмів доказування незаконності використання. Нерідко окремі тиражі чи копії, які потрапляють у розповсюдження, можуть мати сумнівне походження, а збереження цифрових метаданих – бути зміненим або втраченим, що ускладнює доведення факту порушення права та заподіяння шкоди.

Додатковим чинником, який ускладнює виявлення та належну правову оцінку таких правопорушень, є підвищена віктимність учасників цифрових правовідносин. Як зазначає О. С. Тарасенко, у сфері обігу протиправного контенту в мережі Інтернет суб'єктами віктимізації стають користувачі комп'ютерів, які внаслідок небезпечної поведінки, подій або ситуацій можуть виступати жертвами злочинних посягань. Вчений підкреслює, що факторами віктимізації є сукупність негативних явищ і соціальних процесів, які зумовлюють підвищену уразливість осіб та полегшують заподіяння шкоди різним соціальним суб'єктам, обраним у ролі жертви кримінальних правопорушень [4, с. 248].

У контексті порушень авторського права і суміжних прав це означає, що необережна або технічно необізнана поведінка користувачів мережі Інтернет, недотримання елементарних правил цифрової безпеки, відсутність контролю за розповсюдженням контенту та неналежна фіксація правовстановлюючих даних створюють сприятливі умови для незаконного копіювання, поширення та іншого використання об'єктів права інтелектуальної власності. За таких умов доведення об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 176 КК України, значно ускладнюється, оскільки порушення часто маскуються під легальну цифрову активність або залишають мінімальний доказовий слід.

Це, у свою чергу, призводить до того, що кримінальна відповідальність за порушення авторських і суміжних прав фактично застосовується вкрай рідко або не застосовується взагалі, навіть у випадках очевидного незаконного копіювання чи розповсюдження. У подібних ситуаціях правовласник змушений обмежуватися цивільно-правовими способами захисту, які хоча й можуть бути ефективними з точки зору відшкодування шкоди, однак не завжди забезпечують належний превентивний та репресивний ефект, властивий кримінально-правовим засобам. Відтак невизначеність меж між цивільно-правовим деліктом і кримінально караним посяганням знижує загальний рівень захисту авторського права і суміжних прав та сприяє формуванню відчуття безкарності у порушників.

У міжнародному правовому полі питання охорони авторських і суміжних прав давно врегульовано такими договорами, як Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів та угодами, що входять до системи Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ), які закладають базові стандарти захисту прав інтелектуальної власності, закликаючи держави-учасниці забезпечити ефективні засоби правового захисту, включно з цивільно-та кримінально-правовими. Імплементація цих стандартів у законодавство України повинна передбачати чіткі нормативні й процедурні механізми криміналізації незаконного використання охоронюваних об'єктів, а також забезпечення ефективного збору доказів, притягнення до відповідальності та відшкодування збитків правовласникам.

Тому, гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері авторського права і суміжних прав не лише підвищує ефективність захисту правовласників, а й виконує важливу превентивну функцію. Узгоджені правові норми створюють чіткі критерії відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності, що дозволяє потенційним порушникам оцінити ризики та уникати незаконних дій. Такий підхід сприяє формуванню правосвідомості у суспільстві та зміцненню правових механізмів запобігання порушенням, зокрема в умовах швидкого розвитку цифрових технологій та мережевого розповсюдження творів.

Впровадження узгоджених міжнародних і національних стандартів також підвищує передбачуваність правозастосовної практики, що є важливим елементом превенції. Чітке визначення способів використання творів, відповідальності за піратство та інтерактивне надання доступу до об'єктів авторського права створює стимул для легального використання контенту.

Проте на сьогоднішній день актуальною залишається проблема адаптації міжнародних стандартів до реалій цифрової економіки, виникає необхідність у законодавчому й правозастосовному оновленні, яке б враховувало специфіку мережевого поширення, стрімінгу, копіювання та обміну контентом онлайн.

Таким чином, кримінально-правова природа авторських і суміжних прав, з одного боку, вимагає визнання їх об'єктом охорони, що може зазнавати посягань із суспільно небезпечними наслідками, а з іншого – потребує чіткої законодавчої регламентації, яка б виключала двозначності, забезпечувала однозначну кваліфікацію діянь і передбачала ефективні засоби

притягнення до відповідальності. Надзвичайно важливо, щоб законодавець, правозастосовна практика та судова система координували свої підходи, враховуючи як інтереси авторів і суміжних правообладачів, так і принципи вільного інформаційного обігу, розвиток культури, науки та індустрії. Така гармонізація даватиме змогу створити таку систему правового захисту, у якій авторські та суміжні права справді матимуть реальну вагу, а незаконне посягання на них матиме передбачувані й дієві юридичні наслідки.

Виходячи з викладеного, можна виокремити три ключові напрямки, здатні підвищити ефективність законодавчого врегулювання відповідальності за порушення авторських і суміжних прав.

По-перше, активне впровадження цифрових технологій у діяльність правоохоронних органів, що дозволяє не лише відслідковувати порушення у цифровому середовищі, спричинені розвитком Інтернету та цифрової економіки, але й створює додаткові механізми контролю та збору доказів.

По-друге, превентивний ефект криміналізації порушень авторських і суміжних прав, який забезпечується чітким визначенням санкцій. Наявність передбачуваних правових наслідків стимулює дотримання норм, формує правову культуру користувачів та знижує ризик незаконного використання контенту.

По-третє, підвищення рівня освіти та правосвідомості суспільства, оскільки ефективний захист авторського права і суміжних прав залежить не лише від наявності законодавчих норм, а й від обізнаності громадян щодо правил користування об'єктами інтелектуальної власності.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що авторське право та суміжні права є ключовими інструментами правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, забезпечуючи захист моральних і майнових інтересів авторів та інших суб'єктів творчої діяльності. Водночас наявність правової невизначеності у визначенні об'єктів охорони та меж кримінальної відповідальності створює ризики для ефективного захисту правовласників, особливо в умовах цифрового поширення контенту та розвитку Інтернет-технологій.

Аналіз судової практики та наукових досліджень підтверджує, що комплексна система захисту, що поєднує авторське право і суміжні права, є необхідною умовою балансування інтересів правовласників та суспільства. Важливим аспектом є диференціація охоронюваних і вільних об'єктів, що дозволяє уникнути надмірної криміналізації та забезпечує чітке визначення правових меж відповідальності. Превентивна функція криміналізації та гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами сприяють формуванню правової культури та підвищують ефективність попередження порушень.

Невід'ємним елементом підвищення ефективності правового захисту є впровадження цифрових технологій для моніторингу та контролю правопорушень, а також розвиток правосвідомості громадян через освітні програми та інформаційні кампанії. Лише комплексне поєднання законодавчого регулювання, практики правозастосування, технологічних інструментів та підвищення правової культури дозволяє забезпечити реальний захист авторських і суміжних прав та створює передумови для зниження рівня порушень у сучасних умовах цифрової економіки та мережевого поширення контенту.

Список використаних джерел:

1. Про авторське право і суміжні права. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.
2. Штефан А. С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту : монографія / А. С. Штефан. К. : НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2017. 150 с.
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132646102
4. Тарасенко О. С. Віктимологічні заходи запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним з обігом незаконного контенту в мережі Інтернет. Науковий журнал публічного та приватного права. 2022. № 4. С. 245–250. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.41

Дата першого надходження статті до видання: 16.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ НАУК

УДК 347.965:347.962:340.13(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.20

Заболотний О. М.,
аспірант
Пенітенціарної академії України,
голова
Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури
Чернігівської області
ORCID: 0009-0001-5160-4061

ВСТАНОВЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНО-ДИСЦИПЛІНАРНОЮ КОМІСІЄЮ АДВОКАТУРИ ФАКТУ НАДАННЯ НЕДОСТОВІРНИХ ВІДОМОСТЕЙ ДЛЯ ОТРИМАННЯ СВІДОЦТВА ПРО ПРАВО НА ЗАНЯТТЯ АДВОКАТСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ТА СКЛАДЕННЯ ПРИСЯГИ АДВОКАТА УКРАЇНИ (СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ)

ESTABLISHMENT BY THE -DISCIPLINARY COMMISSION OF THE BAR ASSOCIATION OF THE FACT OF PROVIDING FALSE INFORMATION TO OBTAIN A CERTIFICATE OF ELIGIBILITY TO PRACTISE AS A SOLICITOR AND TAKING THE OATH OF A BAR ADVOCATE OF UKRAINE (CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION)

У статті досліджено й проаналізовано сучасний стан правового регулювання такої підстави для припинення права на заняття адвокатською діяльністю і анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю як встановлення рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури факту надання недостовірних відомостей для отримання такого свідоцтва та складення присяги адвоката України.

Дане питання до цього часу залишається не дослідженим науковцями, оскільки припинення права на заняття адвокатською діяльністю у наукових роботах аналізується виключно як один з елементів процедури дисциплінарної відповідальності адвокатів і як вид дисциплінарного стягнення.

Тому у даній роботі вказано про відмінність між зазначеною підставою для припинення права на заняття адвокатською діяльністю від аналогічного за суттю виду дисциплінарного стягнення, а також зазначено про ознаки, які підтверджують таке відмежування.

Окрім того, автор дослідив нормативні акти Ради адвокатів України, які регулюють дане питання і вказав на неузгодженості й прогалини, які наявні в цих актах, а також запропонував можливі шляхи удосконалення правового регулювання питання, яке є предметом дослідження. Зокрема, звертається увага на відсутність спеціального нормативного акту (рішення Ради адвокатів України), який би детально регламентував процедуру розгляду звернень про перевірку факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України, а також на необхідність на законодавчому рівні закріпити, які саме відомості для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю можуть бути визнані як недостовірні, на яких саме етапах набуття особою статусу адвоката такі відомості можуть бути надані, до якого саме органу адвокатського самоврядування.

Також автор дійшов висновку про необхідність радикальної зміни правового регулювання даного питання через те, що закріплення законом за кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури питання позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю поза межами процедури дисциплінарного провадження протирічить тій меті та повноваженням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, які закріплені законодавчо, а тому висловлена пропозиція передати такі повноваження Раді адвокатів України як органу, який законом наділений повноваженнями розглядати скарги на рішення рад адвокатів регіонів.

Ключові слова: *адвокатура, адвокатська діяльність, адвокатське самоврядування, кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури, повноваження органів адвокатського самоврядування, припинення права на заняття адвокатською діяльністю, рада адвокатів регіону, Рада адвокатів України.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

This article examines and analyses the current state of legal regulation regarding the grounds for the termination of the right to practise as a lawyer and the revocation of a licence to practise as a lawyer, specifically the finding by a decision of the Bar's Qualification -disciplinary commission of the Bar that false information was provided to obtain such a certificate and to take the oath of a lawyer of Ukraine.

This issue has so far remained unexplored by scholars, as the termination of the right to practise law is analysed in academic works exclusively as one of the elements of the disciplinary liability procedure for lawyers and as a type of disciplinary sanction.

Therefore, this paper highlights the distinction between the aforementioned ground for the termination of the right to practise as a lawyer and a type of disciplinary sanction that is similar in essence, and also identifies the characteristics that confirm this distinction.

In addition, the author has examined the regulatory acts of the Bar Council of Ukraine governing this matter, highlighted the inconsistencies and gaps present in these acts, and proposed possible ways to improve the legal regulation of the issue under investigation. In particular, attention is drawn to the absence of a specific regulatory act (a decision of the Bar Council of Ukraine) that would in detail regulate the procedure for considering applications to verify the provision of false information for the purpose of obtaining a certificate of entitlement to practise as a lawyer and taking the oath of a lawyer of Ukraine, as well as on the need to establish at the legislative level exactly which information, for the purpose of obtaining a certificate of entitlement to practise as a lawyer, may be deemed inaccurate; at which specific stages of a person's acquisition of lawyer status such information may be provided; and to which specific body of the bar's self-government.

The author also concluded that a radical change in the legal regulation of this issue is necessary, as the statutory conferral upon the Bar's qualification and disciplinary commissions of the power to deprive a person of the right to practise as a lawyer outside the framework of disciplinary proceedings contradicts the purpose and powers of the Bar's qualification -disciplinary commission of the bar, which are enshrined in law; consequently, a proposal has been made to transfer such powers to the Bar Council of Ukraine as the body vested by law with the authority to consider complaints against decisions of bar councils.

Key words: *the legal profession, legal practice, self-governance of the legal profession, the Qualification and Disciplinary Commission of the Bar, powers of the bodies of self-governance of the legal profession, suspension of the right to practise law, regional bar council, Ukrainian Bar Association.*

Стаття 32 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон) однією з підстав для припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю зазначає встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України, а також обумовлює встановлення такого факту прийняттям кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури (далі – КДКА) відповідного рішення [1]. При цьому Закон жодним чином не врегульовує процедуру (порядок) встановлення такого факту і не вказує, які дії повинна здійснити КДКА регіону для встановлення цього факту, адже в Законі дане питання регулюється лише декількома реченнями в статті 32.

Також Законом не визначено, чому встановлення цього факту повинно здійснюватися саме КДКА регіону, а не тією радою адвокатів регіону, яка видала особі свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю і прийняла присягу адвоката України, чи Радою адвокатів України як органом адвокатського самоврядування, який наділений законодавчими повноваженнями щодо скасування рішень рад адвокатів регіонів.

Окрім того, законодавець не встановив жодних часових рамок (меж), протягом яких може бути встановлено вищевказаний факт, що надає можливість перегляду рішень рад адвокатів регіонів зі спливом значного часу, а це по суті є порушенням принципу правової визначеності.

Також відсутнє в Законі і визначення поняття «недостовірні відомості», а це може спричинити його занадто вільне тлумачення під час застосування КДКА регіонів і навіть призвести до прирівнювання до вказаного вище факту надання особою неточних (помилкових) відомостей без наміру цієї особи надати недостовірну інформацію для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю чи складення присяги адвоката України. До того ж, Закон не пояснює, що саме слід вважати наданням таких недостовірних відомостей, до якого саме органу адвокатського самоврядування повинні бути надані такі недостовірні відомості, і на якій стадії набуття особою права на заняття адвокатською діяльністю такі відомості можуть бути надані.

Тому дослідження, наведене в даній статті, є актуальним і необхідним не лише для з'ясування реального стану законодавчого врегулювання порушеного питання, чи для наведення переліку недоліків (прогалин) та аналізу останніх, але й для окреслення дієвих пропозицій щодо вдосконалення законодавства, яке на даний час регулює вищеокреслену проблему.

Досі правове регулювання припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом прийняття кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури регіону рішення про анулювання свідоцтва на підставі п. 5 ч. 1 ст. 32

Закону не досліджувалось, а тому дана стаття є першим дослідженням цього питання.

Як вказувалось вище, стаття 32 Закону однією з підстав для припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю визначає встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України.

При цьому слід звернути увагу, що дана стаття Закону відмежовує вказану в п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону підставу від іншої підстави для припинення права на заняття адвокатською діяльністю, а саме від накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю (п. 4 ч. 1 ст. 32 Закону). Це свідчить про те, що ці дві підстави не є тотожними за своєю правовою природою, тобто їх виникнення та процедура застосування є різними. Такий підхід законодавця до розмежування вказаних підстав підтверджується кількома фактами.

По-перше, у ч. 5 ст. 50 Закону виділено як окремі повноваження КДКА прийняття рішень про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю (пункт 3 цієї частини), а також здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвокатів (пункт 4 цієї частини) [1]. Тобто, повноваження КДКА щодо здійснення дисциплінарного провадження не є повністю тотожними повноваженням КДКА стосовно прийняття рішень про припинення права на заняття адвокатською діяльністю, адже для того, щоб право на заняття адвокатською діяльністю було припинено на підставі п. 4 ч. 1 ст. 32 Закону, спочатку повинні пройти перші три стадії дисциплінарного провадження, які вказані в пунктах 1 – 3 ст. 37 Закону. Водночас, припинення права на заняття адвокатською діяльністю на підставі п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону не передбачає здійснення процедури дисциплінарного провадження.

По-друге, така підстава для припинення права на заняття адвокатською діяльністю як встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України законодавцем розміщена в розділі V Закону, який визначає підстави й наслідки зупинення та припинення права на заняття адвокатською діяльністю, а не в розділі VI Закону, який регламентує питання дисциплінарної відповідальності адвокатів.

По-третє, ст. 34 Закону не відносить надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України до підстав для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності і не визначає надання особою таких недостовірних відомостей як дисциплінарний проступок, оскільки у переліку дисциплінарних проступків адвоката, які наведено в ч. 2 ст. 34 Закону, надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України, не визнається дисциплінарним проступком адвоката [1]. Про логічність такого підходу детальніше буде вказано нижче у даному дослідженні.

По-четверте, ст. 35 Закону не зазначає серед переліку дисциплінарних стягнень припинення права на заняття адвокатською діяльністю у спосіб, передбачений п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону.

Відмежування факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України від дисциплінарних проступків, перелік яких наведено в ч. 2 ст. 34 Закону, є обґрунтованим, адже дисциплінарний проступок може бути вчинено саме адвокатом, тобто особою, яка вже склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю (ч. 1 ст. 6 Закону) [1]. Водночас, надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги може бути здійснено не адвокатом, а особою, яка виявила бажання стати адвокатом, тобто ще до того як цій особі згідно зі ст. 12 Закону видається свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, адже згідно з ч. 1 ст. 6 Закону адвокатом є особа, яка не лише склала присягу адвоката України, але й отримала зазначене свідоцтво.

Також слід звернути увагу на те, що ч. 1 ст. 32 Закону наводить шість випадків, за яких припиняється право на заняття адвокатською діяльністю, які виділено в окремі пункти, і якщо в пунктах 1, 2, 3, 4, і 6 зазначено про підстави для припинення права, які безпосередньо пов'язані з особою саме адвоката, то пункт 5 є єдиним із шести, в якому не вживається слово «адвокат» [1], і таке законодавче формулювання знову ж таки підтверджує вищезазначений висновок про те, що у пункті 5 ст. 32 Закону вказано про ситуацію, яка виникає унаслідок дій особи, яка ще не набула статусу адвоката.

Водночас формулювання, яке вжито законодавцем у п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, породжує неоднозначне його трактування, що може спричинити різне застосування на практиці.

Так, у вказаному пункті йде мова про надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України. Вжиття сполучника «та», а не «або» свідчить про те, що надання недостовірних відомостей повинно стосуватися як стадії складення присяги адвоката України (ч. 1 ст. 11 Закону), так і стадії видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (ч. 1 ст. 12 Закону).

На нашу думку, надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України може відбуватися вже після отримання особою від КДКА регіону свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту, адже законодавець у п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону не вказав як підставу для припинення права на заняття адвокатською діяльністю встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту, про яке вказується в ч. 3 ст. 9 Закону.

Безперечно, що можуть бути випадки надання особою навіть одних і тих же недостовірних відомостей як до КДКА регіону (на стадії допуску до кваліфікаційного іспиту та/або під час складення такого іспиту), так і до ради адвокатів регіону, проте Закон не передбачає, що факт надання недостовірних відомостей до КДКА регіону може стати в майбутньому підставою для припинення права на заняття адвокатською діяльністю.

Уважаємо, що слід усунути таку прогалину і на законодавчому рівні передбачити, що рішення КДКА може бути переглянуте і скасоване Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури (далі – ВКДКА) в разі встановлення цією комісією (тобто, саме ВКДКА, а не КДКА регіону) факту надання особою недостовірних відомостей для допуску до складення кваліфікаційного іспиту та складення такого іспиту.

При цьому потребує додаткового обговорення питання про те, кого можна наділити правом звернення до ВКДКА для перевірки факту достовірності наданих особою відомостей, щоб проведення таких перевірок не було інструментом зловживань і намагань позбавити статусу адвоката процесуальними опонентами таких адвокатів чи правоохоронними або судовими органами. Також слід детально регламентувати процедуру здійснення такої перевірки у ВКДКА і чітко визначити перелік відомостей, які можуть бути визнані як недостовірні.

Повертаючись до безпосередньої теми нашого дослідження, слід також звернути увагу на те, що ані в Законі, ані в жодному з рішень Ради адвокатів України не вказано, що слід розуміти під фактом надання недостовірних відомостей, у якій саме формі повинно чи може відбутись надання таких відомостей, та які саме відомості слід вважати недостовірними, а які відомості слід розцінювати не як недостовірні, а як помилкові чи неточні. Адже, до прикладу, якщо особа припустилась помилки і неправильно вказала в певних документах, які подала до ради адвокатів регіону для проходження стажування чи звільнення від стажування, номер свого мобільного телефону, адресу реєстрації, то зрозуміло, що така помилка не має і не може мати вирішального значення для прийняття радою адвокатів регіону рішення про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, і це не слід розцінювати як намір особи ввести в оману орган адвокатського самоврядування і незаконним чином набути статус адвоката.

Водночас, логічно, що надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України може статись на стадії проходження стажування для отримання такого свідоцтва, адже саме на цій стадії особа, яка вже отримала у КДКА регіону свідоцтво про складення кваліфікаційного іспиту, подає до ради адвокатів регіону документи, передбачені Положенням про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, яке затверджене рішення Ради адвокатів України від 01.06.2018 № 80 (далі – Положення) [2].

У розділі 5 Положення передбачено, що особа, яка на день початку стажування має дійсне свідоцтво про складення кваліфікаційного іспиту, має право звернутися до ради адвокатів регіону із заявою про направлення на стажування і до такої заяви додаються документи, перелік яких наведено в п. 5.8 Положення [2].

Уважаємо, що поняття «надання недостовірних відомостей», яке вжито в п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, повинно стосуватися саме тих відомостей, які містяться в документах, які особа додає до своєї заяви про направлення на стажування, і які вказано в підпунктах 5.8.1 – 5.8.5, 5.8.7 розділу 5 Положення. Це зумовлено тим, що вказані в перелічених підпунктах документи, а точніше відомості, які наявні в цих документах, мають значення для прийняття радою адвокатів регіону рішення про призначення керівника стажування, видачу направлення на стажування, затвердження індивідуального плану стажування (п. 5.10 Положення), а також для прийняття рішення про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (п. 11.7 Положення, п. 1 ч. 7 ст. 10 Закону).

Окрім того, за результатами аналізу змісту пунктів 11.2, 11.3 та 11.6 Положення можна дійти висновку, що поняття «надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю» може стосуватися і надання особою недостовірних відомостей на стадії оцінювання результатів стажування, однак факт наявності недостовірних відомостей у документах, які перелічено у п. 11.3 Положення, може бути виявлено вже під час здійснення радою адвокатів регіонів оцінювання результатів стажування за процедурою, яка чітко прописана в п. 11.6 Положення [2].

Ще однією проблемою, яка пов'язана з реалізацією п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, є те, що фактично повноваження припиняти право на заняття

адвокатською діяльністю у такому випадку покладено на орган адвокатського самоврядування (КДКА регіону), якому не властиві такі повноваження.

Зокрема, ч. 1 ст. 50 Закону чітко визначає, що «кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури утворюється з метою визначення рівня фахової підготовленості осіб, які виявили намір отримати право на заняття адвокатською діяльністю, та вирішення питань щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів» [1].

Тобто, логічно, що повноваження КДКА повинні відповідати меті її утворення, яка передбачає здійснення цією комісією лише двох напрямів її роботи:

1) організація та проведення кваліфікаційних іспитів (статті 8 і 9 Закону);

2) здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвокатів (статті 33 – 41 Закону).

Перший напрям роботи КДКА реалізується через здійснення цією комісією повноважень, які визначені пунктами 1 і 2 ч. 5 ст. 50 Закону, а саме: організація та проведення кваліфікаційних іспитів і прийняття рішень щодо видачі свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту.

Другий напрям КДКА здійснює через свої повноваження, закріплені в пунктах 3 і 4 ч. 5 ст. 50 Закону: прийняття рішень про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю, здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвокатів.

Водночас, хоча п. 5 ч. 5 ст. 50 Закону і передбачає, що до повноважень КДКА належить вирішення інших питань, віднесених до повноважень КДКА цим Законом, тобто і пунктом 5 ч. 1 ст. 32 Закону щодо встановлення факту надання недостовірних відомостей, проте вважаємо, що наділення законодавцем такими повноваженнями КДКА є нелогічним, адже воно суперечить тій меті утворення комісії, яка закріплена в ч. 1 ст. 50 Закону.

Оскільки такі повноваження не властиві КДКА, то вони повинні здійснюватись іншими органами адвокатського самоврядування, які наділені Законом правом переглядати (ревізувати) рішення, які стосуються отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України.

Як вказувалось вище, встановлення факту недостовірних відомостей стосується саме стадії отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги, і Закон не пов'язує припинення права на заняття адвокатською діяльністю за пунктом 5. ч. 1 ст. 32 Закону із фактом надання недостовірних відомостей особою на стадіях допуску до складення кваліфікаційного іспиту (ст. 8 Закону) та складення цього іспиту (частини 1 і 2 ст. 9 Закону), чи на стадії отримання особою, яка склала кваліфікаційний іспит, свідоцтва про складення такого іспиту (ч. 3 ст. 9 Закону).

Це пов'язано з тим, що навіть складення особою кваліфікаційного іспиту та отримання від КДКА свідоцтва про складення такого іспиту не зумовлює автоматичне отримання особою в майбутньому свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, адже особа може в силу різних обставин не виявити бажання отримати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю і такі випадки дійсно трапляються на практиці.

Отже, п. 5 ч.1 ст. 32 Закону (із урахуванням п. 3 ч. 3 ст. 32 Закону) передбачає, що КДКА регіону повинна переглянути (ревізувати) не своє рішення чи рішення іншої КДКА, які прийняті при здійсненні повноважень у порядку, передбаченому статтями 8 і 9 Закону, а перевірити дотримання законності й добросовісності особою при отриманні останньою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, яке видає зовсім інший орган адвокатського самоврядування (рада адвокатів регіону) на виконання останньою приписів п. 1 ч. 7 ст. 10 Закону, а також повинна надати оцінку обставин складення особою присяги адвоката України, хоча таку присягу приймає не КДКА регіону, а рада адвокатів регіону, що чітко вказано в п. 5 ч. 4 ст. 48 і в ч. 1 ст. 11 Закону.

Тобто, законодавець наділив КДКА регіонів не властивими цим комісіям повноваженнями щодо аналізу, оцінки й фактичного перегляду дій і рішень рад адвокатів регіону, адже згідно п. 1 ст. 7 Закону за оцінкою результатів стажування рада адвокатів регіону приймає рішення про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Однак, п. 11 ч. 4 ст. 55 Закону чітко передбачає, який саме орган адвокатського самоврядування має право розглядати скарги на рішення, дії чи бездіяльність рад адвокатів регіонів та скасовувати рішення рад адвокатів регіонів [1]. Цим органом є Рада адвокатів України.

При цьому приписи п. 11 ч. 4 ст. 55 Закону узгоджуються з ч. 8 ст. 10 Закону, яка передбачає можливість оскарження рішення ради адвокатів регіону, який згадується в ч. 7 ст. 10 закону, саме до Ради адвокатів України.

Тобто можна дійти висновку, що перегляд обох видів рішень, які вказані в абзацах третьому – п'ятому ч. 7 ст. 10 Закону, повинен здійснюватися Радою адвокатів України, а не іншими органами адвокатського самоврядування.

Тому було б обґрунтованим і послідовним на законодавчому рівні віднести повноваження щодо прийняття рішень про припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом у випадку, визначеному п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, до повноважень Ради адвокатів України, яка законодавчо наділена правом скасовувати рішення рад адвокатів регіонів.

Це підтверджується й тим, що, до прикладу, Рада адвокатів України раніше вже намагалась

певним чином перевірити законність видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю одного з відомих адвокатів, який був Головою Ради адвокатів Рівненської області та членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Так, рішенням Ради адвокатів України від 27.05.2017 № 153 була створена робоча група з перевірки та дослідження обставин видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю Луцюку П.С. і цій робочій групі було доручено до 08.06.2017 провести перевірку, вивчити і дослідити матеріали, скласти висновок та подати на розгляд Ради адвокатів України для прийняття відповідних рішень [3]. Підставами для створення цієї робочої групи стали три звернення (від двох адвокатів та від голови Ради адвокатів Рівненської області) щодо законності видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю Луцюку П.С.

Хоча в подальшому результати роботи цієї робочого групи не призвели до наслідків, визначених п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, однак незвичним був сам факт намагання Ради адвокатів України розглянути й перевірити звернення, які б за приписами ст. 32 Закону повинні були розглядатись не Радою адвокатів України, а КДКА певного регіону.

На сьогодні нормативно-правове регулювання процедури встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України закріплено у низці нормативних актів, які регламентують діяльність КДКА регіонів.

Так, у п. 4.2.8 Регламенту КДКА регіону (затверджений рішенням Ради адвокатів України від 17.12.2013 № 268) вказано, що «Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія регіону безпосередньо та через повноваження кваліфікаційної та дисциплінарної палат комісії … Здійснює розгляд звернення (заяви, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України.» [4].

При цьому згідно з абзацом третім п. 4.4 Регламенту КДКА регіону «Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури визначає КДКА, що здійснює розгляд звернення (заяви, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України.» [4]. Хоча в цьому абзаці вказано, що визначення КДКА для розгляду звернення здійснює ВКДКА, тобто вказано колегіальний орган, рішення якого приймаються шляхом голосування більшістю голосів від загальної кількості членів цієї комісії (частини 1 и 6 ст. 52 Закону), насправді рішення про визначення КДКА регіону для встановлення факту, про який іде мова в п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, приймаються не шляхом голосування на засіданнях ВКДКА, а головою ВКДКА, адже в п. 2.3.19 Регламенту Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури (затверджений рішенням Ради адвокатів України від 13.12.2024 № 87) вказано, що Голова ВКДКА «Визначає КДКА, що здійснює розгляд звернення (заяви, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України.» [5].

Таким чином, наявна суперечність між положеннями двох актів, які затверджені рішеннями Ради адвокатів України, і її слід врегулювати шляхом внесення змін до одного з цитованих у попередньому абзаці нормативних актів, визначивши єдиний орган чи посадову особу, яка має право визначати КДКА для здійснення розгляду звернення про встановлення факту надання недостовірних відомостей.

Вважаємо за правильне закріпити таке право саме за головою ВКДКА, а не за ВКДКА як колегіальним органом, адже Голова ВКДКА може оперативніше і швидше приймати рішення про визначення КДКА регіону для здійснення розгляду вказаних у пунктах 4.2 і 4.4 Регламенту КДКА регіону звернень щодо встановлення факту надання недостовірних відомостей. Натомість прийняття рішення ВКДКА про визначення КДКА для розгляду таких звернень потребуватиме очікування найближчого засідання ВКДКА, наявності на такому засіданні кворуму для прийняття колегіального рішення та голосування більшістю голосів від загальної кількості голосів, адже може скластись ситуація, за якої може надійти кілька пропозицій про направлення такого звернення до різних КДКА, але жодна пропозиція не зможе набрати необхідної кількості голосів.

Сам факт того, що Регламент КДКА регіону та Регламент ВКДКА передбачають визначення КДКА регіону, яка здійснюватиме розгляду звернення (заяви, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей, свідчить про те, що таке звернення (заява, подання) не може розглядатися КДКА того регіону, рада адвокатів регіону якого прийняла рішення про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю і в якому особа склала присягу адвоката України, хоча Закон і не містить такої заборони. Така позиція Ради адвокатів України щодо необхідності скерування до КДКА іншого регіону звернення щодо встановлення факту надання недостовірних відомостей швидше за все зумовлена необхідністю забезпечення об'єктивної і неупередженої повноцінної перевірки дотримання вимог законодавства особою, яка отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, адже в разі проведення перевірки КДКА іншого регіону члени такої КДКА

перевірятимуть матеріали стосовно особи, яка не отримувала зазначене свідоцтво в їхньому регіоні.

Водночас, слід зауважити, що при визначенні головою ВКДКА КДКА регіону, яка здійснюватиме розгляд звернення про встановлення факту надання недостовірних відомостей, у тексті такого звернення може бути відсутня інформація про КДКА регіону, у якій особа, щодо якої подано звернення, складала кваліфікаційний іспит та отримала свідоцтво про складення кваліфікаційного іспиту, адже особа може пройти стажування та отримати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в іншому регіоні, а тому існує ризик того, що звернення буде скеровано до КДКА регіону, де особу чи її родичів добре знають, і до такої особи у членів КДКА уже склалось певне (позитивне чи негативне) ставлення, що ускладнить забезпечення неупередженості про розгляді звернення. Тому слід закріпити в Регламенті ВКДКА таку норму, що звернення (заява, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України не може бути скерована до КДКА регіону, в якому особа, щодо якої подано таке звернення (заяву, подання), складала кваліфікаційний іспит та отримала свідоцтво про складення кваліфікаційного іспиту. Оскільки інформація про те, в якому регіоні особа склала кваліфікаційний іспит та отримала свідоцтво про складення такого іспиту, є відкритою і наявна в Реєстрі осіб, які виявили бажання скласти іспит з метою отримання свідоцтва про складення кваліфікаційного іспиту, на офіційному веб-сайті Національної асоціації адвокатів Україні за посиланням https://unba.org.ua/examination-list, то встановлення такої інформації не потребує зусиль, але її врахування допоможе забезпеченню принципу об'єктивного з'ясування істини.

У п. 4.10 Регламенту КДКА регіону зазначено, що розгляд звернення (заяви, подання) про встановлення факту надання недостовірних відомостей розглядається повним складом КДКА, тобто обох палат (кваліфікаційної і дисциплінарної), а не складом лише дисциплінарної палати [4]. Це є додатковим підтвердженням того, що процедура розгляду таких звернень (заяв, подань) не належить до дисциплінарного провадження, про яке йде мова в ст. 37 Закону.

Також згідно з п. 4.10 Регламенту КДКА регіону у разі встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України КДКА у складі двох палат приймає рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. У тому ж випадку, якщо факт надання недостовірних відомостей не підтверджується, то КДКА знову ж таки у складі двох палат повинна прийняти рішення про відмову в задоволенні звернення (заяви, подання) [4].

Слід зауважити, що ані Закон, ані Регламент КДКА регіону не містять положень, які б передбачали повноваження щодо скасування рішення ради адвокатів регіону про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю у разі встановлення передбаченого п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону факту. Також у частинах 1 і 3 ст. 32 Закону не вказано чітко про те, яке саме формулювання повинна містити резолютивна частина рішення КДКА у разі встановлення вказаного у п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону факту, адже в п. 3 ч. 3 ст. 32 Закону вказано про «відповідне рішення». Про «відповідне рішення» зазначено і в роз'ясненні, яке затверджено рішенням Ради адвокатів України від 19.05.2023 № 38 [6]. У цьому роз'ясненні підтверджено, що рішення згідно з п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону повинно прийматися усім складом КДКА, а не кваліфікаційною чи дисциплінарною палатою, оскільки процедура розгляду й вирішення питань, передбачених цією законодавчою нормою, не є ані дисциплінарним провадженням, ані кваліфікаційним оцінюванням, і Закон не відносить здійснення такої процедури до повноважень однієї з палат КДКА [6].

Водночас, вважаємо правильним і обґрунтованим цитоване вище формулювання, яке наведено в п. 4.10 Регламенту КДКА регіону, згідно з яким повинно прийматись рішення «про припинення права на заняття адвокатською діяльністю шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльність» [4], адже це відповідатиме приписам ч. 1 ст. 32 Закону.

Таким чином, фактично рішенням КДКА у випадку, передбаченому п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, анулюється документ, передбачений ст. 12 Закону, хоча в той же час рішення ради адвокатів регіону, про яке вказано в п. 1 ч. 7 ст. 10 Закону, не визнається протиправним, незаконним чи не чинним, і таке рішення не скасовується і не втрачає свою силу чи дію. Такий підхід законодавця вважаємо хибним, адже якщо встановлюється факт надання особою недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката України, то саме рішення ради адвокатів регіону про видачу особі такого свідоцтва не може вважатися законним, а тому таке рішення слід скасувати.

Слід також зауважити, що на даний час ані Законом, ані жодним рішенням Ради адвокатів України не встановлено, протягом якого часу з моменту отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги може бути

прийнято рішення, передбачене п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону, адже на сьогодні фактично можна навіть через 10 років після набуття особою статусу адвоката ініціювати питання щодо припинення права на заняття адвокатською діяльністю з підстави надання особою недостовірних відомостей. Тому така прогалина у правовому регулюванні потребує додаткового дослідження. Окрім того, досі неврегульованим є те, чи можна розповсюджувати положення п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону на адвокатів, які набули статусу адвоката за Законом України «Про адвокатуру» 1992 року, який не містив такої підстави для припинення адвокатської діяльності [7], яка на даний час вказана в п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону.

Наведені вище проблеми сучасного стану правового регулювання прийняття КДКА регіонів рішень на підставі п. 5 ч. 1 ст. 32 Закону потребують подальшого обговорення як науковцями, так і членами органів адвокатського самоврядування, у тому числі Ради адвокатів України, адже саме Рада адвокатів України може врегулювати наведені вище прогалини у своїх нормативних актах, а також ініціювати внесення відповідних змін до Закону.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 №5076-VI /Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 17.04.2026).

2. Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю: затверджене рішенням Ради адвокатів України від 01.06.2018 № 80 /Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pologennya/2018-06-01-polozhennya-119_69158f8f7affe.pdf (дата звернення: 17.04.2026).

3. Рішення Ради адвокатів України від 27.05.2017 № 153 «Про створення робочої групи з перевірки та дослідження обставин видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю Луцюку Павлу Сергійовичу та пов'язаних з цим питань» /Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2017-05-27-r-shennya-rau-153_59316ffba980e.pdf (дата звернення: 17.04.2026).

4. Регламент кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону: затверджений рішенням Ради адвокатів України від 17 грудня 2013 року № 268 /Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/reglamenti/2025-10-17-reglamenti-101_69156773d425d.pdf (дата звернення: 17.04.2026).

5. Регламент Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури: затверджений рішенням Ради адвокатів України від 13 грудня 2024 року № 87 /Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/reglamenti/2025-10-17-reglamenti-101_691af815b4e9a.pdf (дата звернення: 17.04.2026).

6. Рішення Ради адвокатів України прийняте рішення від 19.05.2023 № 38 «Про затвердження роз'яснення щодо припинення права на заняття адвокатською діяльністю а разі встановлення факту надання недостовірних відомостей для отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та складення присяги адвоката в Україні» / Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2023-05-19-r-shennya-rau-38_648ab1b3da1a9.pdf (дата звернення: 17.04.2026).

7. Закон України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 №2887-XII/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12/ed20020220#Text (дата звернення: 17.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.9:346.546:351.712.2(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.21

Конопля Ю. М.,
аспірант кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0009-4573-2348

АНТИМОНОПОЛЬНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ СТВОРЕННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE AS AN ENTITY ENSURING A COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

У статті досліджується діяльність Антимонопольного комітету України (далі – Комітет) як суб'єкта створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель. Автор акцентує увагу на тому, що в сучасних умовах ефективне функціонування системи публічних закупівель неможливе без належного забезпечення добросовісної конкуренції, запобігання дискримінації учасників, протидії антиконкурентним узгодженим діям та зниження корупційних ризиків.

Встановлено, що особливість правового статусу Комітету полягає у поєднанні функцій органу оскарження у сфері публічних закупівель та органу державного захисту економічної конкуренції, що відводить йому особливе місце у механізмі адміністративно-правового регулювання закупівельних відносин.

У роботі проаналізовано сучасні підходи до розуміння ролі Комітету у сфері публічних закупівель, офіційну практику розгляду скарг, а також основні проблеми, що виникають під час реалізації його повноважень. З'ясовано, що найбільш поширеними порушеннями у цій сфері залишаються встановлення дискримінаційних вимог у тендерній документації, неправомірне відхилення тендерних пропозицій, невиконання рішень органу оскарження та спотворення результатів торгів. Обґрунтовано, що такі порушення не лише негативно впливають на стан конкуренції, а й істотно знижують ефективність використання публічних коштів, ускладнюють доступ суб'єктів господарювання до участі у закупівлях та створюють передумови для корупційних проявів.

Дослідження діяльності Комітету у сфері публічних закупівель дозволило дійти висновку про необхідність подальшого вдосконалення адміністративно-правового регулювання зазначених відносин. Така потреба проявляється у необхідності посилення превентивної функції Комітету, розширення практики узагальнення типових порушень, удосконалення механізмів виявлення антиконкурентних узгоджених дій, а також покращення взаємодії з іншими органами контролю та правоохоронними органами. Вирішенню зазначених проблем має сприяти розвиток сталої правозастосовної практики, підвищення рівня правової визначеності у сфері публічних закупівель та подальше наближення національного регулювання до європейських стандартів захисту конкуренції.

Ключові слова: *Антимонопольний комітет України, конкуренція, корупція, правове регулювання, публічні закупівлі, адміністративно-правове регулювання, антикорупційні заходи, нормативно-правові акти, запобігання корупції, орган оскарження, добросовісна конкуренція.*

The article examines the activities of the Antimonopoly Committee of Ukraine (hereinafter – the Committee) as an entity that ensures a competitive environment in public procurement. The author emphasizes that, under modern conditions, the effective functioning of the public procurement system is impossible without ensuring fair competition, preventing discrimination against participants, counteracting anticompetitive concerted practices, and reducing corruption risks.

It has been established that the peculiarity of the legal status of the Committee lies in the combination of the functions of a review body in the field of public procurement and a state authority for the protection of economic competition, which assigns it a special place in the mechanism of administrative and legal regulation of procurement relations.

The paper analyzes modern approaches to understanding the Committee's role in public procurement, the official practice for handling complaints, and the main problems arising in the exercise of its powers. It has been found that the most common violations in this area remain the establishment of discriminatory requirements in tender documentation, unlawful rejection of tender proposals, failure to comply with decisions of the review body, and distortion of bidding results. It is substantiated that such violations not only negatively affect the state of competition but also significantly reduce the efficiency of public funds, complicate business entities' access to procurement participation, and create preconditions for corruption.

The study of the Committee's activities in the field of public procurement has led to the conclusion that there is a need to further improve the administrative and legal regulation of these relations. This need is

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

manifested in strengthening the preventive function of the Committee, expanding the practice of summarizing typical violations, improving mechanisms for detecting anti-competitive concerted practices, and enhancing cooperation with other supervisory and law enforcement authorities. The resolution of these issues should be facilitated by the development of consistent law enforcement practices, increased legal certainty in the field of public procurement, and further approximation of national regulation to European standards of competition protection.

Key words: *Antimonopoly Committee of Ukraine, competition, corruption, legal regulation, public procurement, administrative and legal regulation, anti-corruption measures, regulatory legal acts, prevention of corruption, review body, fair competition.*

Постановка проблеми. Сфера публічних закупівель є однією з ключових складових функціонування держави, оскільки саме через неї забезпечується задоволення суспільних потреб у товарах, роботах і послугах за рахунок публічних коштів. Водночас вона традиційно залишається вразливою до корупційних ризиків, дискримінації учасників, обмеження конкуренції та інших порушень, що негативно впливають як на ефективність використання бюджетних ресурсів, так і на рівень довіри до державних інституцій. Саме тому належне правове регулювання публічних закупівель має передбачати не лише формальне визначення відповідних процедур, а й застосування дієвих механізмів добросовісної конкуренції, захисту прав учасників та запобігання антиконкурентним практикам.

Одним із ключових суб'єктів, на який покладено виконання цих завдань, є Антимонопольний комітет України. Важливість його діяльності не викликає сумнівів, оскільки саме цей орган у межах наданих повноважень здійснює розгляд скарг у сфері публічних закупівель, реагує на порушення законодавства про захист економічної конкуренції та впливає на формування правозастосовної практики у відповідній сфері [1].

Відповідно, ефективність діяльності Комітету безпосередньо позначається не лише на стані конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, а й на результативності антикорупційних заходів, рівні правової визначеності для учасників ринку та загальній ефективності адміністративно-правового регулювання.

Незважаючи на те, що питання правового регулювання публічних закупівель і діяльності Комітету традиційно виступають предметом наукових досліджень, окремі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо розкритими. Зокрема, потребують додаткового наукового осмислення роль Комітету власне як суб'єкта створення конкурентного середовища, особливості реалізації ним повноважень у сучасних умовах, а також напрями вдосконалення правового регулювання з метою підвищення ефективності його діяльності.

Метою статті є дослідження діяльності Антимонопольного комітету України як суб'єкта створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, визначення проблем реалізації його повноважень у цій сфері та обґрунтування шляхів удосконалення адміністративно-правового регулювання відповідних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання публічних закупівель, забезпечення конкуренції у цій сфері, адміністративного оскарження та запобігання антиконкурентним узгодженим діям були предметом наукових досліджень низки вітчизняних учених. Зокрема, окремі аспекти відповідної проблематики досліджували Т. Карабін, О. Білаш, О. Курепіна, Н. Цибульник, С. Ніщимна, Я. Крупко, Ю. Оврамець, В. Шаркова, А. Лозова, З. Журавльова, М. Купцов та інші. Проте, незважаючи на наявність наукових напрацювань, питання діяльності Комітету саме як суб'єкта створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель досліджено недостатньо. Потребує додаткового наукового осмислення визначення його ролі у забезпеченні добросовісної конкуренції, запобіганні корупційним ризикам, протидії спотворенню результатів торгів, а також напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Законодавець закріпив серед основних принципів здійснення публічних закупівель добросовісну конкуренцію серед учасників, недискримінацію, відкритість і прозорість на всіх стадіях закупівель, об'єктивне та неупереджене визначення переможця, а також запобігання корупційним діям і зловживанням [2]. Отже, конкуренція у сфері публічних закупівель є не додатковою характеристикою процедури, а однією з її фундаментальних правових засад.

У цьому контексті Комітет посідає особливе місце серед суб'єктів, які забезпечують належне функціонування закупівельної системи. Його правовий статус у цій сфері є комплексним. З одного боку, Комітет відповідно до законодавства виступає органом оскарження, тобто розглядає скарги суб'єктів, права чи законні інтереси яких порушені рішеннями, діями або бездіяльністю замовників під час проведення закупівель [2]. З іншого боку, відповідно до Закону України «Про Антимонопольний комітет України» [1] та Закону України «Про захист економічної конкуренції» [3] він залишається спеціальним державним органом, покликаним забезпечувати захист конкуренції, у тому числі протидіяти антиконкурентним узгодженим діям,

які можуть мати місце під час проведення торгів. Саме така подвійна правова природа діяльності Комітету визначає його виняткове значення у сфері публічних закупівель.

Науковці відзначають, що сучасний інститут публічних закупівель уже давно вийшов за межі суто господарсько-договірного регулювання. Т. Карабін та О. Білаш вказують, що інститут публічних закупівель охоплює не лише процедуру придбання товарів, робіт і послуг, а й підготовку до закупівлі, адміністративне оскарження, контроль та механізми правового захисту [4, с. 30-31]. Це є важливим для правильного розуміння ролі Комітету, оскільки дозволяє оцінювати його діяльність не ізольовано, а як складову ширшого механізму адміністративно-правового регулювання.

Інакше кажучи, йдеться не тільки про орган, що розглядає скарги, а про інституцію, яка впливає на загальний баланс прав і обов'язків у сфері публічних закупівель та забезпечує практичну реалізацію принципу добросовісної конкуренції.

Особливість діяльності Комітету полягає в тому, що він впливає на стан конкурентного середовища у сфері публічних закупівель одночасно у кількох сферах. Передусім, це адміністративно-юрисдикційний напрям, пов'язаний із розглядом скарг на дії чи рішення замовників. У цій площині Комітет виконує функцію оперативного відновлення порушених прав суб'єктів господарювання, які беруть участь у закупівлях. Саме завдяки діяльності органу оскарження учасники мають можливість домогтися скасування дискримінаційних вимог тендерної документації, неправомірних рішень про відхилення тендерних пропозицій, незаконного визначення переможця або неправомірного скасування закупівлі. Це важливо не тільки для конкретного скаржника, а й для ринку в цілому, оскільки кожне таке рішення формує практичні стандарти поведінки замовників.

Другий напрям діяльності Комітету пов'язаний із захистом економічної конкуренції у ширшому розумінні. Якщо у межах оскарження Комітет переважно реагує на дії замовника, то у сфері захисту економічної конкуренції він має реагувати на поведінку учасників, зокрема на антиконкурентні узгоджені дії, які спотворюють результати торгів [3]. Саме в цій частині роль Комітету є особливо важливою, оскільки навіть формально бездоганна з процедурного погляду закупівля не може вважатися конкурентною, якщо учасники діють узгоджено, імітуючи змагання там, де воно відсутнє. Реальне конкурентне середовище у сфері публічних закупівель забезпечується лише тоді, коли одночасно виключаються дискримінаційні дії замовників і антиконкурентна поведінка учасників.

З огляду на це, слід погодитися із позицією З. Журавльової, яка зазначає, що адміністративно-правове забезпечення у сфері публічних закупівель повинно охоплювати не лише проведення процедур закупівлі, а й забезпечення конкуренції, контроль, вирішення спорів та запобігання корупції [5, с. 328-329].

Дійсно, закупівлі не можуть розглядатися виключно як технічний механізм задоволення потреб замовника, оскільки вони водночас є важливим інструментом державної економічної політики, антикорупційного впливу та забезпечення справедливого доступу бізнесу до публічних ресурсів. У такій системі діяльність Комітету має розглядатися як один із головних правових запобіжників проти спотворення конкуренції.

Офіційна практика Комітету підтверджує реальне значення цього органу для закупівельної сфери. Відповідно до звіту про діяльність Комісії Комітету з розгляду скарг за 2025 рік, до органу оскарження надійшло 9 783 скарги, проведено 262 засідання та прийнято 19 330 рішень. При цьому очікувана вартість процедур закупівель, за якими замовників було зобов'язано усунути порушення, перевищила 55,7 млрд грн [6]. Наведені показники свідчать, що йдеться не про допоміжний або другорядний механізм, а про інструмент, який реально впливає на значний обсяг публічних фінансових відносин. Більше того, власне наявність ефективного механізму оскарження здійснює дисциплінуючий вплив на замовників, оскільки змушує їх заздалегідь враховувати законодавчі вимоги та ризики перегляду власних рішень.

Серед найбільш поширених порушень варто назвати наступні: визначення у тендерній документації технічних вимог, яким відповідає продукція лише одного виробника; встановлення надмірних або додаткових вимог до учасників, неправомірне відхилення тендерних пропозицій, неправомірна відміна процедур закупівлі, невиконання рішень органу оскарження тощо [6].

Хоча формально ці порушення можуть виглядати різнорідними, проте вони мають спільний наслідок – необґрунтоване звуження кола потенційних учасників та створення привілейованих умов для окремих суб'єктів. Діяльність Комітету у таких випадках спрямована не тільки на усунення індивідуального порушення, а й на відновлення конкурентної природи закупівельної процедури. Зазначене свідчить, що чинний механізм діяльності Комітету у сфері публічних закупівель переважно зорієнтований на реагування на вже допущене порушення, тоді як його превентивна функція нормативно розкрита недостатньо. Фактично, Комітет усуває наслідки порушень в межах конкретної закупівлі, однак їх повторюваність свідчить про те, що превентивні механізми потребують законодавчих змін.

На нашу думку, одним із шляхів виправлення цієї ситуації має стати нормативне посилення превентивної та узагальнювальної функцій

Комітету. Доцільно доповнити статтю 18 Закону України «Про публічні закупівлі» нормою такого змісту: «орган оскарження здійснює системне узагальнення практики розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель, виявляє типові порушення, що мають повторюваний характер, та не рідше одного разу на квартал оприлюднює узагальнені правові позиції щодо застосування законодавства у сфері публічних закупівель».

Замовники, уповноважені особи та інші суб'єкти у сфері публічних закупівель зобов'язані враховувати такі узагальнені правові позиції під час організації та здійснення закупівель. Запровадження такої норми дозволило б перевести діяльність Комітету у площину випереджувального правового впливу, що сприяло б зменшенню кількості порушень і підвищенню рівня правової визначеності для всіх суб'єктів закупівельних правовідносин [2].

Крім того, вважаємо за доцільне передбачити на законодавчому рівні спеціальний механізм реагування на повторні однотипні порушення з боку замовників. У зв'язку з цим пропонуємо доповнити статтю 18 Закону України «Про публічні закупівлі» положенням, відповідно до якого у разі виявлення під час розгляду скарг повторюваних однотипних порушень законодавства у сфері публічних закупівель з боку одного й того самого замовника орган оскарження надсилає узагальнену інформацію про такі порушення до органу державного фінансового контролю для вжиття заходів у межах компетенції. Така законодавча новела сприятиме посиленню міжінституційної взаємодії та забезпечить більш комплексний підхід до запобігання порушенням у сфері публічних закупівель.

Саме тому функція Комітету у сфері закупівель має і виразний антикорупційний зміст. Коли замовник закладає технічні умови під конкретного виробника, висуває непропорційні вимоги або штучно усуває небажаних конкурентів, ідеться не лише про порушення процедури, а про створення умов для недоброчесного розподілу публічного ресурсу. У цьому сенсі конкуренція і запобігання корупції в системі публічних закупівель є взаємопов'язаними категоріями. Тому цілком обґрунтованим є підхід, відповідно до якого усунення дискримінаційних бар'єрів, належне функціонування органу оскарження і протидія антиконкурентним практикам повинні розглядатися як взаємодоповнюючі елементи антикорупційної політики у сфері закупівель [2; 5, с. 329].

Окремої уваги потребує проблема антиконкурентних узгоджених дій, що спотворюють результати торгів. Якщо порушення з боку замовника найчастіше пов'язані зі штучним обмеженням доступу до процедури закупівлі, то змова між учасниками нівелює зміст конкурентного відбору вже на рівні їхньої поведінки. А. Лозова вказує, що механізми притягнення до відповідальності за такі дії потребують подальшого вдосконалення, зокрема у частині доказування, конкретизації нормативних положень та підвищення ефективності правозастосування [7, с. 193-195]. Така позиція є цілком виправданою. Без належної спроможності виявляти та доводити змову між учасниками будь-який рівень формальної відкритості системи публічних закупівель може залишатися лише зовнішньою ознакою, не забезпечуючи реального змагання за публічний контракт.

У цьому зв'язку варто наголосити, що подальше вдосконалення діяльності Комітету має стосуватися не лише реагування на вже виявлені порушення, а й розвитку превентивних та аналітичних інструментів. Ідеться, зокрема, про активне використання індикаторів ризику, аналіз поведінки учасників, виявлення повторюваних моделей антиконкурентної поведінки та посилення обміну інформацією з іншими органами контролю. Без такої роботи боротьба зі змовами на торгах залишатиметься переважно реактивною, тоді як сучасна модель публічного управління вимагає переходу до випереджувального виявлення ризиків.

На нашу думку, у цій площині законодавство також потребує змін. Зокрема, пропонуємо доповнити статтю 7 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» положенням про те, що Комітет у межах повноважень у сфері публічних закупівель здійснює аналітичне виявлення ознак повторюваних порушень законодавства про публічні закупівлі та антиконкурентних узгоджених дій, що можуть призводити до спотворення результатів торгів.

Запровадження такої норми не створює нової підстави відповідальності, однак підсилює аналітичну та превентивну функції Комітету, розширює можливості раннього виявлення ризиків і сприяє більш ефективному запобіганню спотворенню результатів торгів.

Не менш важливим є й процедурний аспект діяльності органу оскарження. О. Курепіна слушно звертає увагу на значення скорочених строків розгляду скарг, можливість участі сторін у засіданні за допомогою телекомунікаційних систем та чіткість процесуальних строків [8, с. 49]. У сфері публічних закупівель саме швидкість і доступність розгляду скарги є критично важливими, оскільки закупівля є динамічним процесом, а затягування спору часто позбавляє учасника реальної можливості захистити своє право, адже поки триває процес розгляду скарги та прийняття по ній рішення, торги можуть закінчитися. Відтак складається ситуацію, за якої і порушення права учасника торгів, і його захист мають однаковий результат – неможливість брати участь у визначених публічних закупівлях. Водночас лише швидкість розгляду не може вважатися достатньою

ознакою ефективності. Не менш важливими є послідовність підходів Комітету, належна вмотивованість рішень, зрозумілість критеріїв оцінки порушень та передбачуваність практики їх вирішення.

Саме з цієї причини одним із пріоритетних напрямів удосконалення діяльності Комітету слід визнати подальше формування сталої й узагальненої практики. Кожне окреме рішення органу оскарження має значення для конкретної справи, однак саме системне узагальнення типових підходів здатне справді впливати на поведінку замовників і учасників ринку.

Якщо суб'єкти закупівель заздалегідь розуміють, які вимоги вважаються дискримінаційними, які дії розцінюються як порушення принципу пропорційності, а які підстави для відхилення пропозиції є неправомірними, в якому порядку кожен з учасників процесу та в які строки може захисти своє порушене право – це істотно зменшує ризик повторюваних порушень. Отже, узагальнення практики має розглядатися не як інформаційний додаток до основної діяльності Комітету, а як окремий інструмент формування конкурентного середовища.

Позитивно слід оцінити те, що Комітет вже вживає заходів у цьому напрямі. Із звіту за 2025 рік випливає, що він узагальнює практику розгляду скарг та проводить брифінги щодо найбільш поширених порушень і проблемних питань [6]. Проте наявного рівня профілактичної роботи поки що недостатньо. Тому потрібно посилити саме превентивний складник діяльності Комітету. Доцільним видається систематичне оприлюднення узагальнень за окремими категоріями спорів, підготовка методичних рекомендацій для замовників, а також активна роз'яснювальна робота щодо правових наслідків антиконкурентної поведінки.

З урахуванням наведеного слід підтримати позицію М. Купцова, який визначає механізм адміністративно-правового регулювання публічних закупівель як сукупність правових норм, юридичних фактів, правовідносин та правозастосовних актів [9, с. 363-364]. Якщо виходити з такого розуміння, діяльність Комітету має вдосконалюватися одночасно на кількох рівнях. На нормативному рівні потребує подальшого уточнення регулювання, пов'язане з розмежуванням окремих процедурних аспектів оскарження та питаннями відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії. На інституційному рівні необхідне посилення взаємодії з Державною аудиторською службою, правоохоронними органами та іншими суб'єктами контролю. На практичному рівні важливим є формування єдиної правозастосовної практики та проведення профілактичної роботи.

Крім того, подальший розвиток діяльності Комітету доцільно пов'язувати з європейським вектором розвитку системи публічних закупівель. Оскільки українське закупівельне законодавство орієнтоване на європейські стандарти відкритості, пропорційності, рівного доступу та ефективного захисту прав учасників, діяльність органу оскарження та органу захисту конкуренції також повинна розвиватися у цьому напрямі. Це особливо важливо в умовах післявоєнного відновлення, коли зростатиме обсяг закупівель, а разом з ним і ризики спотворення конкуренції, недоброчесної поведінки та неефективного використання публічних коштів.

Отже, діяльність Комітету у сфері публічних закупівель слід розглядати як комплексний інструмент створення конкурентного середовища, який поєднує контрольну, юрисдикційну, аналітичну та превентивну функції. Саме від ефективності реалізації цих функцій залежить не лише реальний стан конкуренції у сфері закупівель, а й рівень корупційних ризиків, доступність процедур для суб'єктів господарювання та загальна ефективність використання бюджетних коштів.

У зв'язку з цим удосконалення адміністративно-правового регулювання в цій частині повинно бути спрямоване на посилення інституційної спроможності Комітету, розвиток його превентивної ролі, удосконалення механізмів реагування на антиконкурентні узгоджені дії та формування сталої й передбачуваної практики.

Висновки. Дослідження діяльності Антимонопольного комітету України як суб'єкта створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель дає підстави вважати, що цей орган посідає важливе місце у механізмі адміністративно-правового регулювання відповідних правовідносин. Особливість його правового статусу полягає у поєднанні функцій органу оскарження у сфері публічних закупівель та органу державного захисту економічної конкуренції, що дозволяє розглядати його діяльність не лише як засіб вирішення окремих спорів, а і як інструмент забезпечення добросовісної конкуренції та запобігання корупційним проявам.

Проведений аналіз дав змогу встановити, що основними проблемами у цій сфері залишаються повторюваність дискримінаційних вимог у тендерній документації, неправомірне відхилення тендерних пропозицій, невиконання рішень органу оскарження, а також ризики антиконкурентних узгоджених дій, що спотворюють результати торгів.

У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність удосконалення законодавства шляхом нормативного закріплення узагальнення практики розгляду скарг, реагування на повторювані порушення з боку замовників та посилення аналітичної функції Антимонопольного комітету України у сфері виявлення ознак

антиконкурентних узгоджених дій. Реалізація таких змін сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, зменшенню кількості повторюваних порушень та формуванню більш прозорого і конкурентного середовища у сфері публічних закупівель.

Список використаних джерел:

1. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII. Дана оновлення: 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text (дата звернення: 06.03.2026).
2. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. Дана оновлення: 31.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text (дата звернення: 06.03.2026).
3. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. Дана оновлення: 16.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 06.03.2026).
4. Karabin T., Bilash O. The legal institute of public procurement in the system of special administrative law. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 10. P. 30-36.
5. Журавльова З.В. Адміністративно-правове забезпечення у сфері публічних закупівель в Україні. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 328-334.
6. Антимонопольний комітет України. Звіт про діяльність Комісії Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель у 2025 році. 2026. URL: https://amcu.gov.ua/static-objects/amcu/sites/1/uploaded-files/zvit-komisiyi-za-2025-rik-pislia-iud-litred-ta-priimostat.pdf.
7. Лозова А.А. Удосконалення механізмів застосування відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії у формі спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 193-196.
8. Курепіна О. Оскарження публічної закупівлі вугілля для соціально значущих об'єктів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 49-54.
9. Купцов М.В. Про основні положення механізму адміністративно-правового регулювання публічних закупівель в Україні. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 363-369.

Дата першого надходження статті до видання: 09.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 349.41:347.451
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.22

Недолуга Д. С.,
аспірант
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0004-6207-3931

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ЗА ДОГОВОРОМ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

ESTABLISHMENT OF LEGAL REGULATION OF THE ALIENATION OF LAND PLOTS UNDER A PURCHASE-SALE AGREEMENT

У статті досліджено становлення правового регулювання відчуження земельних ділянок шляхом укладення договору купівлі-продажу в Україні від початку земельної реформи 1990-1991 років до прийняття Закону України від 31 березня 2020 р. № 552-IX, яким було сформовано нормативні передумови для відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Обґрунтовано, що розвиток договірного відчуження землі не може бути пояснений лише прийняттям одного закону про умовно-вільний обіг земель, оскільки він є результатом тривалої трансформації, а в окремих аспектах - навіть біфуркації, від радянської моделі державної земельної власності до конституційно гарантованого права приватної власності на землю. Проаналізовано значення Земельного кодексу 1990 року, законодавчого закріплення приватної, колективної та державної форм власності, конституційних положень про землю як основне національне багатство, процесу паювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, а також нормативного оформлення прав власників земельних часток (паїв). Особливу увагу приділено мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, який розглядається не тільки як формальна законодавча заборона, а як складний правовий режим, що поєднував періоди прямої заборони, періоди нормативної невизначеності та фактичне існування альтернативних способів економічного обігу землі. Показано, що заборона купівлі-продажу не усунула потреби власників у розпорядженні землею, а лише змістила відповідні відносини у «тіньову» чи «напівтіньову» площину різних цивільно-правових конструкцій, зокрема спадкування, дарування, довгострокового користування, емфітевзису, обміну та інших правових механізмів. Окремо проаналізовано значення рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зеленчук і Цицюра проти України». Зроблено висновок, що відкриття можливості умовно-вільного відчуження земель сільськогосподарського призначення шляхом укладення договору купівлі-продажу стало результатом синергетичної дії конституційних, цивільно-правових, земельно-правових, соціальних та економічних чинників.

Ключові слова: *право на землю, землі сільськогосподарського призначення, відчуження землі, мораторій, нотаріальне посвідчення, право приватної власності, ринок землі.*

This article examines the development of the legal regulation of land alienation through the conclusion of sale and purchase agreements in Ukraine, from the start of the land reform of 1990-1991 to the adoption of Law of Ukraine No. 552-IX of 31 March 2020, which established the regulatory framework for the opening of the agricultural land market. It is argued that the development of contractual land alienation cannot be explained solely by the adoption of a single law on the conditional free circulation of land, as it resulted from a prolonged transformation and, in certain aspects, even a bifurcation from the Soviet model of state land ownership to the constitutionally guaranteed right to private ownership of land. The article analyses the significance of the 1990 Land Code, the legislative recognition of private, collective and state forms of ownership, the constitutional provisions on land as the nation's primary wealth, the process of land sharing in collective agricultural enterprises, and the regulatory formalisation of the rights of owners of land shares (pai). Particular attention is paid to the moratorium on the alienation of agricultural land, which is viewed not only as a formal legislative prohibition but as a complex legal regime combining periods of direct prohibition, periods of regulatory uncertainty, and the de facto existence of alternative means of economic land circulation. It is demonstrated that the ban on sale and purchase did not eliminate owners' need to dispose of land, but merely shifted the relevant relationships into the shadow or semi-shadow sphere of various civil law mechanisms, including inheritance, gifting, long-term use, emphyteusis, exchange and other legal constructs. The significance of the European Court of Human Rights' judgment in Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine is analysed separately. It is concluded that the possibility of conditional free alienation of agricultural land through the conclusion of a sale and purchase agreement resulted from the synergistic interaction of constitutional, civil law, land law, social and economic factors.

Key words: *right to land, agricultural land, land disposal, moratorium, notarisation, private property rights, land market.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Становлення правового регулювання відчуження земельних ділянок за договором купівлі-продажу є одним із ключових напрямів сучасного українського земельно-правового розвитку, що поєднує конституційне, цивільне, земельне, нотаріальне право та елементи іншого законодавства. Метою цієї статті є з'ясування основних етапів і передумов формування можливості відчуження земельних ділянок, передусім земель сільськогосподарського призначення, шляхом укладення договору купівлі-продажу. Йдеться не лише про появу у законодавстві можливості укласти згаданий договір як офіційну цивільно-правову конструкцію, а про тривалий процес формування самого об'єкта цивільного обігу, суб'єктів приватного права як власників землі, процедурного врегулювання, соціальної довіри до ринку землі та правових обмежень, без яких вільне відчуження земель сільськогосподарського призначення було б або неможливим, або соціально небезпечним. Саме тому тернистий і довготривалий шлях до можливості укладення договору купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення в Україні є водночас історією земельної реформи, приватизації, паювання, конституціоналізації права власності, наявності низки обмежень та правової невизначеності, яку в суспільстві прийнято називати мораторієм, та поступового пошуку балансу між приватним і публічним інтересом.

До початку земельної реформи в Україні фактично була відсутня повноцінна приватна власність на землю. Радянська модель права власності виходила з домінування державної власності, не визнавала приватної власності, а земля сприймалася не як товар цивільного обігу, а як особливий об'єкт публічного розподілу, користування і планового управління, в умовах панування планової економіки. Тому перші законодавчі та нормативно-правові акти земельної реформи мали не стільки ринковий, скільки перехідний характер: вони не відкривали вільний продаж землі, а лише створювали юридичний фундамент та законодавче обґрунтування, в межах яких земля могла поступово набути ознак об'єкта приватного права.

Відправним актом цього процесу стала Постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р., якою всі землі Української РСР були оголошені об'єктом земельної реформи [1]. У цей самий день було прийнято Земельний кодекс Української РСР, який у подальшому став базою для переходу від адміністративно-розподільчої до більш диференційованої моделі земельних прав [2]. Ці акти ще не створювали ринку землі, однак вони започаткували демонтаж попередньої правової конструкції, у якій розпорядження землею було переважно функцією державної влади, а не безпосереднім проявом «тріади» правомочностей власника.

Важливим етапом стала поява загального законодавчого підґрунтя приватної власності. Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. закріпив, що власність в Україні виступає у приватній, колективній та державній формах, а всі форми власності є рівноправними [3]. У сфері земельних відносин цей підхід був деталізований Законом України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р., яким поряд із державною було запроваджено колективну і приватну форми власності на землю [4]. З погляду подальшого становлення договору купівлі-продажу ці акти мали фундаментальне значення: вони створили передумову для того, щоб земля могла належати не лише державі, а й приватним особам, тобто потенційно стати об'єктом цивільно-правового відчуження.

Разом із тим право приватної власності на землю на початковому етапі не означало повної свободи її продажу. Законодавець рухався повільно, обережно, поєднуючи приватизаційні кроки із численними публічно-правовими обмеженнями. Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1992 р. засвідчила політичний намір активізувати реформу, проте її зміст був спрямований передусім на перерозподіл земель і оформлення прав, а не на запровадження вільного ринку [5]. Подібну роль відіграв і Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р., який унормував приватизацію окремих категорій земельних ділянок громадянами, але не створив загальної моделі купівлі-продажу сільськогосподарських земель [6].

Особливого значення для подальшої еволюції земельних відносин набуло прийняття Конституції України 1996 року. Стаття 13 Конституції закріпила, що земля є об'єктом права власності Українського народу, а держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. Стаття 14 визначила землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, і водночас гарантувала право власності на землю. Стаття 41 закріпила загальне право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [7]. Саме конституційний рівень регулювання заклав дуалістичну природу земельної власності: з одного боку, земля є об'єктом приватного права, з іншого - особливим національним благом, обіг якого не може бути повністю відданий на розсуд приватної автономії.

У соціологічному вимірі цей дуалізм пояснює тривалу суспільну напругу навколо ринку землі. Для значної частини громадян земля залишалася не лише майном, а й символом соціальної безпеки, історичної справедливості та зв'язку із селом. Тому законодавець був змушений діяти у полі між економічною необхідністю ринкового обігу і суспільним страхом перед концентрацією

земель, обезземеленням селян, втратою контролю над стратегічним ресурсом та недобросовісним скуповуванням паїв. Це зумовило обережний, фрагментарний і подекуди суперечливий характер правового регулювання.

Ключовим соціально-правовим етапом земельної реформи стало паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям. Указ Президента України від 8 серпня 1995 р. № 720/95 визначив порядок паювання таких земель і закріпив, що право на земельну частку (пай) мають члени відповідних колективних сільськогосподарських підприємств, кооперативів і акціонерних товариств [8]. Саме паювання стало механізмом, який перетворив абстрактну колективну власність на індивідуалізований майновий інтерес конкретної особи. Водночас земельна частка (пай) на початковому етапі ще не завжди ототожнювалася із конкретною земельною ділянкою в натурі, що ускладнювало її сприйняття як повноцінного об'єкта цивільно-правових відносин, зокрема, договору купівлі-продажу. Разом із тим у сільській місцевості й досі поширеним є побутове позначення земельної ділянки, що перебуває у приватній власності фізичної особи, як паю.

Подальша індивідуалізація прав власників паїв була пов'язана із Законом України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 р. [9]. Виділення земельної ділянки в натурі мало принципове значення: доки право існувало переважно як частка у колективному земельному масиві, воно мало специфічний, перехідний характер, адже після виділення ділянки із кадастровим номером, конкретною площею та визначеними межами, виник більш придатний для цивільного обігу об’єкт відносин. Отже, розпаювання було не лише актом соціального перерозподілу землі, а й формуванням матеріально-правового фундаменту майбутнього ринку землі.

Водночас саме тоді, коли почали формуватися передумови індивідуального земельного обороту, законодавець запровадив режим тимчасової заборони на відчуження. Закон України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18 січня 2001 р. установив, що до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) власники паїв тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування або іншим способом відчужувати такі частки, крім передачі їх у спадщину та при викупі для державних і громадських потреб [10]. Цей акт фактично став однією з перших нормативних форм мораторію.

Новий Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. систематизував земельне законодавство на новому етапі та закріпив засади права власності на землю, категорії земель, повноваження суб'єктів, порядок набуття й реалізації земельних прав [11]. Однак одночасно у його Перехідних положеннях було закладено механізм продовження заборони на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення до прийняття спеціального закону про їх обіг. Отже, Кодекс, який мав би завершити первісний етап реформи, водночас законсервував ключову проблему: право приватної власності на землю визнавалося і гарантувалося, але одна з головних правомочностей власника - вільне відчуження шляхом продажу, залишалася істотно обмеженою, а фактично майже неможливою.

Мораторій не був єдиномоментним і незмінним правовим явищем. Його слід розглядати як сукупність кількох законодавчих періодів і режимів: первісної заборони відчуження земельних часток (паїв), перехідних обмежень нового Земельного кодексу, подальших продовжень строків заборони, розширення чи уточнення її предмета, а також періодів, коли ринковий обіг був неможливим не тільки через пряму заборону, а й через відсутність належної нормативної бази та відповідно – правової визначеності. Наприклад, Закон України від 19 грудня 2006 р. № 490-V прямо пов'язував заборону продажу земель сільськогосподарського призначення з необхідністю прийняття відповідних законодавчих актів [13], а Закон від 19 січня 2010 р. № 1783-VI продовжував часові межі дії відповідних положень [14].

У цьому контексті мораторій доцільно визначати не лише як тимчасову законодавчу заборону купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, а як комплексний правовий режим, що охоплював: по-перше, прямі нормативні заборони на відчуження; по-друге, періоди відкладеного регулювання, коли законодавець визнавав необхідність спеціального закону про обіг земель, але не ухвалював його; по-третє, фактичне існування альтернативних способів розпорядження земельними правами. Саме таке розуміння дозволяє точніше пояснити, чому формальна заборона купівлі-продажу не зупинила економічний рух земельних активів.

Водночас за умов мораторію відчуження землі мало місце, проте трансформувалося у непрямі або суміжні правові форми. Частина земель переходила до інших осіб за заповітом у порядку спадкування, що прямо не заборонялося. Інколи використовувалися договори дарування, міни, довгострокової оренди, емфітевзису, корпоративні конструкції, попередні домовленості або інші механізми фактичного контролю над земельною ділянкою. Окремі з таких інструментів були законними самі по собі, однак у певних випадках вони виконували функцію аналога продажу, тобто ставали засобом обходу заборони. У результаті формувалася парадоксальна ситуація: правова система забороняла прозорий договір купівлі-продажу, але не

могла повністю усунути соціально-економічну потребу у зміні власника або фактичного користувача землі.

Відчуження земельної ділянки шляхом укладення договору купівлі-продажу принципово відрізняється від цих альтернативних форм. Договір купівлі-продажу є класичною цивільно-правовою конструкцією, за якою одна сторона передає або зобов'язується передати майно у власність другій стороні, а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму. Для земельної ділянки такий договір потребує письмової форми й нотаріального посвідчення [12]. Його перевага полягає у безпосередності правового результату: власник відкрито реалізує правомочність розпорядження, покупець набуває право власності, держава отримує можливість контролювати законність правочину, податкові наслідки, дотримання обмежень і реєстраційну чистоту переходу права.

На відміну від спадкування, купівля-продаж є добровільним оплатним правочином між живими особами, спрямованим саме на зміну власника. На відміну від дарування, він передбачає економічний еквівалент і зменшує ризик прихованої оплатності. На відміну від емфітевзису чи довгострокової оренди, він забезпечує не лише користування, а повний перехід права власності. На відміну від тіньових домовленостей, нотаріально посвідчений договір купівлі-продажу включає публічно-правові фільтри: перевірку сторін, об'єкта, обмежень, заборон, переважних прав, порядку оплати та державної реєстрації. Саме тому становлення правового регулювання купівлі-продажу землі було питанням не лише економічної свободи, а й правової прозорості.

Водночас тривалість мораторію мала глибокі соціальні наслідки. Власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення отримував титул, але не міг повною мірою реалізувати розпорядчу складову права власності. Значна частина власників паїв були особами похилого віку, які не мали ресурсів або можливостей для самостійного обробітку землі, проживали далеко від ділянок або залежали від умов, запропонованих великими орендарями. Тому мораторій, декларуючи захист селян, часто фактично посилював їх залежність від орендного ринку і знижував можливість отримати прибуток від власного майна через прозорі механізми.

Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22 травня 2018 року звернув увагу саме на цю суперечність. Суд зазначив, що держава, передавши землю у приватну власність і висловивши намір надати власникам право розпоряджатися нею, мала забезпечити нормативну базу для здійснення такого права. У рішенні також було вказано, що мораторій і його продовження мали підґрунтя у національному законодавстві, однак ключове питання полягало у дотриманні справедливого балансу між загальним інтересом суспільства та майновими правами власників. Зрештою Суд дійшов висновку, що держава не забезпечила такого балансу і допустила порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Водночас ЄСПЛ наголосив, що його рішення не слід сприймати як вимогу до України негайно впровадити необмежений ринок сільськогосподарських земель, і звернув увагу, що подібна загальна заборона не є характерною для країн Ради Європи [16].

Значення цього рішення виходить за межі індивідуального спору щодо порушення прав людини державою. Воно продемонструвало, що тривале відкладення законодавчого вирішення питання обігу землі саме по собі може стати фактором порушення майнових прав. ЄСПЛ не заперечив право держави встановлювати обмеження щодо обігу сільськогосподарських земель, однак підкреслив необхідність пропорційності, передбачуваності та наявності менш обмежувальних засобів. Для українського законодавця це означало, що мораторій не може нескінченно виконувати роль замінника повноцінного правового регулювання.

Прийняття Закону України від 31 березня 2020 р. № 552-IX стало важливим нормативним рубежем у розвитку земельного обігу [15]. Закон не лише змінив попередній режим заборони, а й сформував поетапну модель обігу земель сільськогосподарського призначення, визначив коло суб'єктів, обмеження щодо концентрації земель, особливості набуття права власності, а також заклав механізми запобігання неконтрольованому скуповуванню/відчуженню. Важливо, що відкриття ринку було здійснено не як абсолютна свобода продажу, а як регульований і контрольований державою обіг, у межах якого приватна автономія власника поєднується з правовими запобіжниками.

Позитивним наслідком відкриття можливості купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення є насамперед легалізація реального економічного обігу землі. Там, де раніше існували непрямі конструкції, у тому числі тіньові, з'являється можливість укладати прямий, нотаріально посвідчений, оплатний договір. Це посилює правову визначеність, зменшує стимули до тіньових схем, підвищує захист прав та інтересів сторін, створює прозорішу базу для оподаткування та статистичного обліку, а також дає власнику земельної ділянки реальний вибір між самостійним обробітком, орендою, збереженням ділянки або її відчуженням.

Крім того, легальний договір купівлі-продажу підвищує значення нотаріальної процедури як гарантії правомірності земельного обороту. Нотаріальне посвідчення не є суто технічною дією, оскільки воно забезпечує перевірку

правового статусу земельної ділянки, волі сторін, наявності обтяжень, заборон, дотримання законодавчих обмежень і належного оформлення переходу права власності. У цьому сенсі договір купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення стає важливою точкою перетину приватного права, земельного контролю, реєстраційної системи та публічного інтересу.

Висновки. 1. Становлення правового регулювання відчуження земельних ділянок за договором купівлі-продажу в Україні пройшло тривалий шлях від практично повної відсутності приватної власності, зокрема, на землю, до визнання регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення. Цей процес не був лінійним і простим: він складався з приватизації, паювання, конституційного закріплення права власності, виділення земельних ділянок у натурі, тривалого мораторію та поступового створення нормативних передумов для цивільного обігу землі сільськогосподарського призначення як об'єкта цивільних прав.

2. Мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення має розглядатися як складний правовий режим із власною періодизацією та неоднорідним законодавчим підґрунтям. Його зміст не обмежувався прямою забороною купівлі-продажу, а охоплював також періоди нормативної невизначеності, відкладеного регулювання і фактичного існування альтернативних способів обігу земельних прав. Попри формальну заборону, відчуження або економічна передача контролю над землею відбувалися через різні цивільно-правові конструкції, зокрема спадкування, дарування, обмін, довгострокове користування, емфітевзис та інші правові або напівтіньові конструкції.

3. Шлях до офіційного відчуження землі шляхом укладення договору купівлі-продажу був тривалим і тернистим, оскільки земельна реформа визначалася синергетичною дією багатьох чинників: політичних, економічних, соціальних, конституційно-правових, цивільно-правових і земельно-правових. Саме тому ринок земель сільськогосподарського призначення не міг виникнути лише внаслідок проголошення приватної власності, оскільки він потребував правової визначеності, зокрема щодо об'єкта, суб'єкта, процедури, реєстрів, нотаріального механізму, публічних обмежень і відповідного рівня суспільної прийнятності.

4. Відкриття можливості відчуження земель сільськогосподарського призначення шляхом укладення договору купівлі-продажу має позитивне значення, оскільки переводить фактичний економічний оборот обіг землі з тіньових або обхідних конструкцій у площину відкритого, нотаріально посвідченого та контрольованого державою правочину, що вчиняється у межах установленого законодавством порядку. Це підвищує правову визначеність, захист власника, прозорість ринку, інвестиційну привабливість земельного активу та здатність держави забезпечувати баланс між приватним інтересом власника і публічним інтересом у збереженні землі як основного національного багатства.

Список використаних джерел:

1. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради Української РСР від 18.12.1990 № 563-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/563-12 (дата звернення: 19.04.2026).

2. Земельний кодекс Української РСР: Кодекс Української РСР; Закон від 18.12.1990 № 561-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/561-12 (дата звернення: 19.04.2026).

3. Про власність: Закон України від 07.02.1991 № 697-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/697-12 (дата звернення: 19.04.2026).

4. Про форми власності на землю: Закон України від 30.01.1992 № 2073-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-12 (дата звернення: 19.04.2026).

5. Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі: Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 № 2200-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2200-12 (дата звернення: 19.04.2026).

6. Про приватизацію земельних ділянок: Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 № 15-92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/15-92 (дата звернення: 19.04.2026).

7. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 19.04.2026).

8. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Указ Президента України від 08.08.1995 № 720/95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/720/95 (дата звернення: 19.04.2026).

9. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 05.06.2003 № 899-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/899-15 (дата звернення: 19.04.2026).

10. Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю) : Закон України від 18.01.2001 № 2242-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2242-14 (дата звернення: 19.04.2026).

11. Земельний кодекс України: Кодекс України; Закон від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2768-14 (дата звернення: 19.04.2026).

12. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 19.04.2026).

13. Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо заборони продажу земель сільськогосподарського призначення до прийняття відповідних законодавчих актів: Закон України від 19.12.2006 № 490-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/490-16 (дата звернення: 19.04.2026).

14. Про внесення змін до пунктів 14 і 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо терміну на продаж земельних ділянок: Закон України від 19.01.2010 № 1783-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1783-17 (дата звернення: 19.04.2026).

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 № 552-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/552-20 (дата звернення: 19.04.2026).

16. Справа «Зеленчук і Цицюра проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 22.05.2018, заяви № 846/16 та № 1075/16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_c79 (дата звернення: 19.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 19.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 340.12:342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.23

Ніщимна С. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0001-7424-7688

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

INFORMATION AND LEGAL RELATIONS AS A SUBJECT OF INFORMATION LAW: CONCEPT AND ESSENCE

У статті досліджено інформаційно-правові відносини як ядро предмета інформаційного права в умовах цифрової трансформації суспільства і держави. Акцентовано увагу на тому, що інтенсифікація інформаційних процесів, зростання ролі інформації як ключового соціального ресурсу та розширення цифрових практик взаємодії зумовлюють потребу в концептуальному переосмисленні правової природи відносин, що виникають у сфері створення, збирання, обробки, зберігання, поширення та використання інформації. З'ясовано, що наявність розгалуженого масиву нормативно-правових актів не усуває доктринальної невизначеності щодо поняття, змісту та меж інформаційно-правових відносин, а термінологічний плюралізм ускладнює формування цілісної теоретичної моделі предмета інформаційного права.

Обґрунтовано методологічну доцільність розмежування інформаційних відносин як соціального феномена та їх правового опосередкування, оскільки лише нормативне закріплення трансформує фактичну взаємодію з приводу інформації у правовідносини з відповідною системою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Розкрито специфіку інформаційно-правових відносин, зумовлену нематеріальною природою інформації, можливістю її необмеженого відтворення та одночасного використання різними суб'єктами, що унеможливлює редукцію відповідних зв'язків до класичних моделей речових або зобов'язальних правовідносин. Наголошено на міжгалузевому характері досліджуваних відносин, поєднанні в них публічноправових та приватноправових елементів, а також на методологічних труднощах їх галузевої ідентифікації.

Запропоновано доктринальне визначення інформаційно-правових відносин як урегульованих нормами права суспільних зв'язків, що виникають, змінюються та припиняються у процесі здійснення інформаційних процесів і опосередковують юридично значущу взаємодію між учасниками інформаційної сфери. Доведено, що концептуальне уточнення природи та сутності інформаційно-правових відносин є необхідною передумовою внутрішньої узгодженості теорії інформаційного права та підвищення ефективності правового регулювання в умовах становлення інформаційного суспільства.

Ключові слова: *інформація, інформаційне право, інформаційні правовідносини, правовідносини, правове регулювання інформації, предмет інформаційного права, приватне право, публічне право, цифрова трансформація, органи державної влади.*

The article deals with information and legal relations as the core of information law in the context of the digital transformation of society and the state. It emphasizes that the intensification of information processes, the growing role of information as a key social resource, and the expansion of digital interaction practices necessitate a conceptual rethinking of the legal nature of relations arising in the sphere of creation, collection, processing, storage, dissemination, and use of information. It has been established that the existence of a ramified array of normative legal acts does not eliminate doctrinal uncertainty regarding the concept, content, and limits of information and legal relations, and terminological pluralism complicates the formation of a coherent theoretical model of the subject of information law.

The methodological expediency of distinguishing between information relations as a social phenomenon and their legal mediation is substantiated, since only normative consolidation transforms actual interaction with regard to information into legal relations with a corresponding system of subjective rights and legal obligations. The specifics of information and legal relations, determined by the intangible nature of information, the possibility of its unlimited reproduction and simultaneous use by different subjects, which makes it impossible to reduce the corresponding relations to classical models of property or contractual legal relations, are revealed. The interdisciplinary nature of the relations under study, the combination of public and private law elements within them, as well as the methodological difficulties of their sectoral identification are emphasized.

A doctrinal definition of information and legal relations as social relations regulated by legal norms that arise, change, and terminate in the process of information processes and mediate legally significant interaction

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

between participants in the information sphere is proposed. It is proven that conceptual clarification of the nature and essence of information and legal relations is a necessary prerequisite for the internal consistency of the theory of information law and improving the effectiveness of legal regulation in the context of the information society formation.

Key words: *information, information law, information and legal relations, legal relations, legal regulation of information, subject of information law, private law, public law, digitalization, government agencies.*

Постановка проблеми. Актуальність гносеології інформаційно-правових відносин як предмета інформаційного права зумовлена тими кардинальними трансформаціями суспільних процесів, що відбуваються унаслідок цифровізації, зростанням ролі інформації як ключового соціального ресурсу та спрощенням механізмів її створення, обігу й використання. Інформаційні процеси пронизують практично всі сфери публічного і приватного життя, формуючи нові типи взаємодії між індивідом, суспільством і державою, що, в свою чергу, потребує належного правового осмислення відповідних відносин як специфічного різновиду суспільних зв'язків.

Не зважаючи на наявність значної кількості нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання доступу до інформації, захисту персональних даних, функціонування електронних комунікацій та забезпечення інформаційної безпеки, у науковій доктрині зберігається термінологічна та концептуальна невизначеність щодо поняття і сутності інформаційно-правових відносин. Використання різних терміно-понять («інформаційні відносини», «інформаційно-правові відносини», «відносини в інформаційній сфері») ускладнює вироблення узгодженого підходу до визначення предмета інформаційного права та перешкоджає формуванню цілісної теоретичної моделі відповідної правової матерії.

Окрім того, міжгалузевий характер інформаційних відносин, їх одночасна пов'язаність із реалізацією публічних інтересів і автономією приватних осіб зумовлюють методологічні труднощі їх галузевої ідентифікації. За відсутності чітких критеріїв відмежування інформаційно-правових відносин від суміжних різновидів правовідносин виникають потенційні ризики фрагментації правового регулювання та колізій у практиці правозастосовних органів. У цьому контексті концептуальне уточнення поняття та сутності інформаційно-правових відносин набуває доволі важливого значення для коректного окреслення предмета інформаційного права, забезпечення внутрішньої узгодженості системи права та вироблення адекватних підходів до правового реагування на виклики цифрової трансформації держави і суспільства.

Мета дослідження полягає у концептуальному уточненні поняття та сутності інформаційно-правових відносин як ядра предмета інформаційного права шляхом теоретичного розмежування інформаційних відносин як соціального феномена та їх правового опосередкування, обґрунтування специфіки відповідних правовідносин з урахуванням особливих властивостей інформації як об'єкта правового регулювання, а також визначення їх місця в системі правових відносин з огляду на міжгалузевий характер і поєднання публічно- та приватноправових засобів правового впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення поняття та сутності інформаційно-правових відносин як складника предмета інформаційного права посідають чільне місце в сучасній вітчизняній правничій доктрині та залишаються дискусійними. Активізація наукового інтересу до відповідної тематики спостерігається з початку 2000-х років, що було зумовлено інституціоналізацією інформаційного права як напряму наукових досліджень у межах спеціальності 12.00.07. У працях М. Демкової та М. Фігеля звернуто увагу на нормативне закріплення інформаційного права в системі наукових спеціальностей, що стало важливим імпульсом для розвитку доктринальних досліджень у сфері правового регулювання інформаційних відносин [1].

У працях Р. А. Калюжного та А. Г. Марценюка здійснено спробу систематизації кола суспільних зв'язків, що підлягають регулятивному впливу в інформаційній сфері, з виокремленням характерних рис відповідних правових відносин [2].

Теоретичні засади аналізу інформаційно-правових відносин закладено у комплексних дослідженнях, присвячених становленню інформаційного права в Україні, де простежується еволюція підходів до розуміння предмета відповідного правового регулювання, а також акцентується міжгалузевий характер відносин, пов'язаних зі створенням, обігом і використанням інформації [3-6].

Дослідження Л. Коваленко присвячені внутрішній побудові інформаційного права та аналізу нормативних приписів, що формують загальні та спеціальні елементи правового впливу на інформаційні процеси, що опосередковано дозволяє окреслити структуру інформаційно-правових відносин як предметної сфери відповідної правової матерії [7].

У публікаціях Н. О. Лаврик і В. В. Ткаченка узагальнено доктринальні підходи до розвитку ключових категорій інформаційного права, зокрема щодо правового регулювання обігу інформації, гарантування прав у відповідній сфері та забезпечення безпеки інформаційного простору, що безпосередньо

впливає на формування уявлень про сутність інформаційно-правових відносин [8].

Між тим, у контексті окреслених дискусій заслуговує на увагу дослідження І. В. Солончука, у якому акцентується увага на методологічних труднощах формування цілісної теорії інформаційно-правових відносин, що дозволяє підсилити аргументацію відносно потреби концептуального уточнення предмета інформаційного права та безпосередньо підводить до сформульованих у статті висновків [9].

Водночас аналіз вітчизняних наукових джерел вказує на відсутність усталеного підходу до визначення інформаційно-правових відносин і з'ясування їхнього місця у структурі предмета інформаційного права. У доктрині співіснують різні моделі їх тлумачення – від широкого охоплення будь-яких суспільних зв'язків у сфері інформації до звуженого розуміння як сукупності відносин, врегульованих спеціальними нормами інформаційного законодавства. Такий плюралізм підходів обумовлює необхідність подальшого концептуального уточнення поняття та сутності інформаційно-правових відносин і зумовлює наукову значущість цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що ключовим для визначення предмета інформаційного права є з'ясування поняття та сутності інформаційно-правових відносин як особливого різновиду суспільних зв'язків, що виникають у процесі створення, збирання, обробки, зберігання, поширення та використання інформації.

При цьому, на нашу думку, вихідним методологічним положенням у цьому контексті є розмежування власне інформаційних відносин як соціального феномена та їх правового опосередкування, оскільки не кожна взаємодія з приводу інформації автоматично набуває характеру правовідносин. Інформаційно-правові відносини формуються лише за умови наявності правової норми, яка надає відповідним зв'язкам юридично значимого характеру та наділяє їх учасників суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. У цьому аспекті згадаємо тезу вітчизняних авторів про те, що «досить поширеною в науковій і навчальній юридичній літературі залишається інтерпретація поняття «правовідносини» через його зв'язок із юридичним нормативом – нормою права, виразом чого є такі словосполучення, що є складовою визначень поняття «правовідносини»: «передбачене нормою права», «урегульовані нормою права», «виникають на основі норми права», «передбачені або не суперечать закону, договору чи іншим джерелам права» та ін.» [10, с. 216].

Саме наявність юридичного припису є чинником, що надає суспільним відносинам правової форми, а також окреслює межі допустимої поведінки учасників відповідних зв'язків, трансформуючи фактичну взаємодію у сфері обігу інформації в упорядковану систему юридично значущих взаємних прав і обов'язків. Саме через таке нормативне «опосередкування» інформаційні процеси набувають властивостей правовідносин, що зумовлює необхідність урахування не лише соціальної, а й правничої специфіки відповідних зв'язків при їх концептуальному осмисленні.

Варто наголосити, що специфіка інформаційно-правових відносин зумовлена особливими властивостями інформації як об'єкта правового регулювання. Нематеріальний характер інформації, її здатність до необмеженого відтворення та одночасного використання різними суб'єктами зумовлюють нетипові для класичних правовідносин конфігурації правомочностей і обмежень. У цьому зв'язку інформаційно-правові відносини не можуть бути зведені до традиційних моделей речових чи зобов'язальних правовідносин, а потребують власних доктринальних конструкцій, здатних належним чином відобразити динамічний характер інформаційних процесів і множинність залучених суб'єктів.

Важливою ознакою інформаційно-правових відносин є їх міжгалузевий характер. Так, досліджувані відносини виникають у сфері реалізації як публічних, так і приватних інтересів, поєднуючи елементи імперативного та диспозитивного правового впливу. Наприклад, відносини щодо доступу до публічної інформації, захисту персональних даних, забезпечення інформаційної безпеки мають чітко виражений публічно-правовий вимір, тоді як відносини у сфері комерційного обігу інформації, договірного використання інформаційних ресурсів або надання інформаційних послуг тяжіють до приватноправових конструкцій. Саме ця подвійність обумовлює методологічні труднощі у виокремленні інформаційно-правових відносин як предмета самостійного правового регулювання та потребує інтегративного підходу до їх теоретичного осмислення.

Дискусійним у правничій науці залишається питання термінологічного визначення відповідних правовідносин. Поряд із поняттям «інформаційно-правові відносини» використовуються інші терміно-поняття, що відображає відсутність усталеного підходу до концептуалізації предмета інформаційного права. На нашу думку, така термінологічна неоднорідність має не лише лінгвістичний, а й змістовний характер, оскільки різні поняття часто наповнюються відмінним обсягом правового змісту. У цьому аспекті доцільним видається використання саме категорії «інформаційно-правові відносини» як такої, що акцентує на правовій формі відповідних суспільних зв'язків і дозволяє відмежувати їх від ширшого масиву соціальних взаємодій у сфері інформації.

Вважаємо, що зміст інформаційно-правових відносин розкривається через систему

суб'єктивних прав і юридичних обов'язків їх учасників. Важливою характеристикою досліджуваних відносин є ті юридичні факти, що зумовлюють виникнення, зміну та припинення відповідних правових зв'язків. До кола суб'єктів таких відносин належать фізичні та юридичні особи, суб'єкти публічної влади, а також інші учасники інформаційних процесів, правовий статус яких визначається спеціальними нормами. Об'єктом інформаційно-правових відносин виступає інформація у різних формах її існування, а також пов'язані з нею інформаційні процеси, що опосередковуються правом.

Зважаючи на означене, вкажемо що інформаційно-правові відносини як предмет інформаційного права доцільно розглядати як відносно самостійну, концептуально визначену групу правовідносин, що характеризується специфічним об'єктом регулювання, міжгалузевою природою та поєднанням різних методів правового впливу. Їх належне доктринальне окреслення є передумовою формування внутрішньо узгодженої теорії інформаційного права та підвищення ефективності правового регулювання інформаційної сфери в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Висновки. Узагальнення наведених положень дає підстави стверджувати, що інформаційно-правові відносини становлять ядро предмета інформаційного права та потребують самостійної доктринальної концептуалізації з урахуванням особливостей інформації як об'єкта правового регулювання, міжгалузевого характеру відповідних зв'язків і поєднання публічно- та приватноправових засобів впливу.

У цьому контексті інформаційно-правові відносини доцільно визначати як урегульовані нормами права суспільні зв'язки, що виникають, змінюються та припиняються у процесі створення, збирання, обробки, зберігання, поширення й використання інформації та опосередковують юридично значущу взаємодію між учасниками інформаційних процесів з приводу інформації й пов'язаних із нею інформаційних процесів.

Запропоноване розуміння дозволяє відмежувати інформаційно-правові відносини від ширшого масиву соціальних взаємодій у сфері інформації, забезпечити внутрішню узгодженість теорії інформаційного права та створити підґрунтя для подальшого вдосконалення правового регулювання інформаційної сфери в умовах цифрової трансформації.

Список використаних джерел:

1. Демкова М., Фігель М. Інформація, як основа інформаційного суспільства: поняття та правове регулювання. URL: https://pravo.org.ua/informatsiya-yak-osnova-informatsijnogo-suspilstva-ponyattya-ta-pravove-regulyuvannya/

2. Калюжний Р.А., Марценюк А.Г. Предмет та методи інформаційного права. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/08kramip.pdf

3. Баранов О. А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи. Київ: Видавничий дім «СофтПрес», 2005. 316 с.

4. Тицька Я. О., Поварчук, Н. С. Доктринальні підходи щодо визначення статусу права інформаційних технологій. *Київський часопис права.* 2023. №1. С. 41-46. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.6

5. Харитонов Є., Харитонова О. ІТ-право у системі права України. Право України. 2018. № 1. С. 18-29. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2018_1_s1.pdf

6. Корольова В.В., Чорна В.О. Поняття та сутність ІТ-права як галузі права. *Legal Bulletin.* 2025. № 1 (15). С. 77-81. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A11

7. Коваленко Л.П. Деякі питання при побудові системи інформаційного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2012. Вип. 19. Т.3. С. 132-134. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/431ebca8-6736-4825-9133-1f7a3d6deccb/content

8. Лаврик Н.О., Ткаченко В.В. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. №11. С. 309-312. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/70

9. Солончук І.В. Теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин в умовах інформаційного суспільства. *Правові новели.* 2024. №22. С. 126-133. DOI https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.17

10. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведєрніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016 ; Ліра ЛТД. 468 с.

Дата першого надходження статті до видання: 14.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 656.61:341.1/.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.24

Пальченко А. А.,
доцент кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0001-9686-4660

БЕЗПЕКА СУДНОПЛАВСТВА ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ

SHIPPING SAFETY AND ARMED CONFLICT

У цій статті розглядаються проблеми забезпечення безпеки судноплавства під час збройних конфліктів. Аналізуються основні загрози, які виникають під час морських перевезень у період воєнних дій, такі як мінування морських шляхів, блокування портів, пошкодження суден та інфраструктури. Також в дослідженні, обговорюється, як збройні конфлікти впливають на функціонування морського транспорту та міжнародну торгівлю. Окрему увагу приділено міжнародно-правовим механізмам, які забезпечують безпеку судноплавства, та їхній ефективності в сучасних умовах. Визначено основні напрямки для вдосконалення правового регулювання у сфері морської безпеки. Питання безпеки судноплавства вже не раз розглядалися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців у галузі морського та міжнародного права. Значна увага приділяється тому, як воєнні конфлікти впливають на морські перевезення та правові механізми, що їх регулюють. Безпека судноплавства – це складна і багатогранна категорія, яка включає в себе різноманітні правові, організаційні, технічні та економічні заходи. Всі ці елементи спрямовані на те, щоб захистити судна, екіпажі, вантажі та морське середовище від різних внутрішніх і зовнішніх загроз. Сучасні тенденції в міжнародній торгівлі та зростаючі обсяги морських перевезень ставлять перед світовою спільнотою нові виклики у забезпеченні безпеки мореплавства. Правове регулювання цієї безпеки є складною системою, що поєднує міжнародне та національне право, і тут виникає безліч проблем, пов'язаних з впровадженням міжнародних стандартів, технологічним прогресом та економічними можливостями різних країн. Проте впровадження цих міжнародних норм у національні правові системи часто виявляється нерівномірним, що зумовлено рядом об'єктивних факторів. Це є одним із ключових питань безпеки судноплавства.

Ключові слова: *безпека судноплавства, морське право, збройні конфлікти, міжнародне право, морські перевезення.*

This article examines the problems of ensuring the safety of shipping during armed conflicts. The main threats that arise during maritime transportation during military operations are analyzed, such as mining of sea routes, blockade of ports, damage to ships and infrastructure. The study also discusses how armed conflicts affect the functioning of maritime transport and international trade. Special attention is paid to international legal mechanisms that ensure the safety of shipping and their effectiveness in modern conditions. The main directions for improving legal regulation in the field of maritime security are identified. The issue of shipping safety has been repeatedly addressed in the works of both domestic and foreign scholars in the field of maritime and international law. Considerable attention is paid to how military conflicts affect maritime transport and the legal mechanisms that regulate it. Maritime security is a complex and multifaceted category that includes a variety of legal, organizational, technical and economic measures. All of these elements are aimed at protecting ships, crews, cargo and the marine environment from various internal and external threats. Modern trends in international trade and the growing volume of maritime transport pose new challenges to the world community in ensuring maritime safety. The legal regulation of this safety is a complex system that combines international and national law, and there are many problems associated with the implementation of international standards, technological progress and economic capabilities of different countries. However, the implementation of these international norms in national legal systems often turns out to be uneven, which is due to a number of objective factors. This is one of the key issues in shipping safety.

Key words: *shipping safety, maritime law, armed conflicts, international law, maritime transportation.*

Безпека судноплавства є ключовою складовою міжнародної транспортної системи, що забезпечує стабільність світової торгівлі та економічного розвитку. Морський транспорт відіграє провідну роль у здійсненні міжнародних перевезень, оскільки значна частина світового товарообігу здійснюється саме морськими шляхами.

Водночас в умовах збройних конфліктів рівень ризиків для судноплавства суттєво зростає. Воєнні дії призводять до виникнення нових загроз, зокрема мінування акваторій, блокування портів, обстрілів суден і порушення логістичних маршрутів. Це негативно впливає не лише на безпеку суден та екіпажів, але й на функціонування глобальних транспортних систем.

У сучасному світі особливо важливою стає проблема ефективного правового регулювання

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

безпеки судноплавства в умовах воєнних загроз. Це вимагає всебічного дослідження та вдосконалення вже існуючих механізмів. Питання безпеки судноплавства вже не раз розглядалися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців у галузі морського та міжнародного права. Значна увага приділяється тому, як воєнні конфлікти впливають на морські перевезення та правові механізми, що їх регулюють [6; 7].

Мета цієї статті полягає в аналізі особливостей забезпечення безпеки судноплавства під час збройних конфліктів та у визначенні основних напрямків для покращення правового регулювання.

Безпека судноплавства – це складна і багатогранна категорія, яка включає в себе різноманітні правові, організаційні, технічні та економічні заходи. Всі ці елементи спрямовані на те, щоб захистити судна, екіпажі, вантажі та морське середовище від різних внутрішніх і зовнішніх загроз.

У науковій доктрині безпека судноплавства визначається як стан функціонування морського транспорту, за якого ризики виникнення аварій, інцидентів і негативних наслідків мінімізовані до прийнятного рівня. Ключовими елементами цієї системи є:

- навігаційна безпека;
- технічна безпека суден;
- екологічна безпека;
- безпека екіпажу;
- правове забезпечення судноплавства.

Міжнародні стандарти безпеки судноплавства формуються на основі універсальних міжнародних угод, зокрема Конвенції SOLAS [2], яка визначає вимоги до конструкції, обладнання та експлуатації суден. У мирний час загрози безпеці судноплавства зазвичай мають техногенний або природний характер, включаючи навігаційні помилки, технічні несправності та вплив гідрометеорологічних умов. Однак під час збройних конфліктів ризики зазнають суттєвих змін, стаючи більш інтенсивними, непередбачуваними та складними.

Основні загрози включають:

– мінування морських акваторій та фарватерів;

– ракетні та артилерійські обстріли суден і портової інфраструктури;

– блокування морських портів і комунікацій;

– використання морського простору для військових цілей;

– порушення міжнародно-правового режиму свободи судноплавства [8].

Ці фактори призводять до дестабілізації глобальних логістичних ланцюгів і підвищення вартості морських перевезень.

Міжнародно-правове регулювання безпеки судноплавства спирається на систему універсальних і спеціалізованих угод. Важливу роль у цьому відіграє Конвенція ООН з морського права [1], яка визначає правові режими морських просторів та принцип свободи судноплавства. Конвенція SOLAS [2] встановлює технічні стандарти безпеки для суден, а Конвенція MARPOL [3] регулює заходи, спрямовані на запобігання забрудненню морського середовища.

Усі ці міжнародні документи створюють нормативну основу для глобальної системи морської безпеки, але в умовах збройних конфліктів їхня ефективність може бути обмежена через порушення державами-учасниками своїх міжнародних зобов'язань.

Національно-правове регулювання та спеціальні заходи під час війни. У період збройних конфліктів національне законодавство набуває особливої ваги у забезпеченні безпеки судноплавства. В Україні основним нормативним актом є Кодекс торговельного мореплавства України [4], який визначає правові основи для морських перевезень і функціонування морського транспорту.

Держави застосовують комплекс спеціальних заходів, серед яких:

– встановлення обмежень або заборон судноплавства в небезпечних районах;

– створення спеціальних морських коридорів;

– посилення контролю за рухом суден;

– організація військового супроводу суден;

– впровадження режимів підвищеної безпеки в портах.

Такі заходи, хоч і мають тимчасовий характер, все ж суттєво впливають на морське судноплавство. Сучасні виклики вимагають впровадження інноваційних технологій у сфері морської безпеки.

Серед них можна виділити:

– автоматизовані системи ідентифікації суден (AIS);

– супутникові системи навігації та моніторингу;

– цифрові платформи для управління морськими перевезеннями;

– системи прогнозування ризиків і надзвичайних ситуацій.

Використання таких технологій дозволяє підвищити ефективність управління судноплавством і зменшити негативні наслідки збройних конфліктів.

Отже, безпека судноплавства в умовах збройних конфліктів стає комплексною задачею, що вимагає інтеграції міжнародно-правових, національних і технологічних механізмів. Ефективність забезпечення цієї безпеки залежить від рівня міжнародної співпраці, дотримання правових норм і впровадження сучасних інструментів управління ризиками.

Безпека мореплавства – це основоположний аспект міжнародного морського права і важливий елемент для забезпечення сталого розвитку світової морської торгівлі. У світлі зростання

міжнародних морських перевезень, збільшення екологічних загроз і нових викликів для безпеки на морі, питання уніфікації міжнародних стандартів та їх ефективної реалізації стає особливо актуальним.

Сучасні тенденції в міжнародній торгівлі та зростаючі обсяги морських перевезень ставлять перед світовою спільнотою нові виклики у забезпеченні безпеки мореплавства. Правове регулювання цієї безпеки є складною системою, що поєднує міжнародне та національне право, і тут виникає безліч проблем, пов'язаних з впровадженням міжнародних стандартів, технологічним прогресом та економічними можливостями різних країн. Впровадження міжнародних норм у національні правові системи часто відбувається нерівномірно, і це пов'язано з низкою об'єктивних факторів. Країни з розвиненою економікою, такі як члени Європейського Союзу та США, показують високий рівень адаптації свого законодавства до міжнародних стандартів і забезпечують ефективний контроль за їх дотриманням. Це стає можливим завдяки розвиненій інфраструктурі, достатнім фінансовим ресурсам і наявності кваліфікованих технічних спеціалістів. На противагу цьому, країни, що розвиваються, особливо в Африці та Південно-Східній Азії, стикаються з серйозними труднощами при впровадженні міжнародних норм. Основні проблеми включають: – обмежені фінансові ресурси для модернізації портової інфраструктури та флоту; – недостатнє технічне забезпечення систем моніторингу та контролю; – брак кваліфікованих спеціалістів; – слабка інституційна спроможність контролюючих органів. Ці фінансові та технічні обмеження створюють серйозні перешкоди для повноцінного впровадження міжнародних стандартів безпеки. Модернізація портів та флоту є критично важливою для подолання цих викликів.

Особливу увагу слід приділити проблемі забезпечення кібербезпеки морських операцій. З розвитком цифрових технологій та автоматизації судноплавства зростають ризики кібератак, які можуть загрожувати безпеці навігації та призводити до серйозних аварій. Міжнародне та національне законодавство повинно адаптуватися до цих нових викликів, забезпечуючи належний рівень захисту від кіберзагроз. Важливим аспектом є також екологічна безпека мореплавства. Конвенція MARPOL встановлює жорсткі вимоги щодо запобігання забрудненню морського середовища, але їх імплементація та контроль за виконанням суттєво різняться між країнами. Це створює ризики для морської екосистеми та потребує посилення міжнародної координації у сфері екологічного контролю. Щоб подолати існуючі проблеми, необхідно зміцнити міжнародну координацію та співпрацю, гармонізувати національні законодавства з міжнародними стандартами, впроваджувати нові технології контролю та моніторингу, а також надавати підтримку країнам, що розвиваються, у модернізації їх морської інфраструктури.

Необхідно звернути увагу на те, як розвиваються механізми обміну інформацією та досвідом між морськими адміністраціями різних країн. Важливим аспектом є також удосконалення систем підготовки та підвищення кваліфікації морського персоналу. Людський фактор залишається однією з основних причин морських аварій, тому забезпечення належного рівня професійної підготовки екіпажів суден є критично важливим для підвищення безпеки мореплавства. Розвиток морських технологій також ставить нові виклики перед правовим регулюванням безпеки мореплавства. Впровадження автономних суден і використання штучного інтелекту в навігації та управлінні судновими системами вимагає створення нових правових механізмів для регулювання.

Необхідно чітко визначити, хто відповідальний за рішення, які приймаються автоматизованими системами, а також встановити стандарти їх надійності та безпеки. Інтеграція нових технологій у морську галузь також піднімає питання про сумісність різних систем і стандартів. Судна, що експлуатуються різними країнами, повинні мати можливість безпечно взаємодіяти одне з одним, що вимагає розробки єдиних технічних стандартів і протоколів. Це особливо важливо для систем навігації, зв'язку та попередження зіткнень.

Окремо розглянемо проблему "зручних прапорів" — це коли судна реєструються в країнах, де вимоги до безпеки та технічного стану не такі суворі. Така практика може суттєво знизити загальний рівень безпеки на морі та створити додаткові ризики для морського середовища. Нам потрібно розробити механізми, які допоможуть протидіяти цьому явищу на міжнародному рівні. Також важливо забезпечити безпеку в особливих умовах, наприклад, під час плавання в полярних водах або в зонах військових конфліктів. Міжнародне право має адаптуватися до цих специфічних умов, встановлюючи додаткові вимоги та процедури для забезпечення безпеки мореплавства в таких районах.

Розвиток міжнародної торгівлі та збільшення розмірів суден також створюють нові виклики для безпеки мореплавства. Сучасні контейнеровози та танкери значно перевищують розміри суден, для яких розроблялися існуючі норми безпеки. Це вимагає перегляду та адаптації міжнародних стандартів з урахуванням особливостей експлуатації таких суден. Особливого значення набуває проблема піратства та морського тероризму. Хоча міжнародне право передбачає механізми боротьби з цими явищами, їх ефективність часто обмежується через різний рівень імплементації відповідних норм у національних правових системах. Необхідно посилити

міжнародну співпрацю в цій сфері та розробити більш ефективні механізми протидії цим загрозам.

Одним з ключових напрямків розвитку правового регулювання безпеки мореплавства є вдосконалення механізмів розслідування морських аварій та інцидентів. Важливо забезпечити тіснішу співпрацю між національними органами розслідування, стандартизувати процедури збору та аналізу інформації, а також налагодити ефективний обмін досвідом і висновками розслідувань. Проблема створення комфортних умов праці та відпочинку для екіпажів суден залишається надзвичайно актуальною. Втома та перевтома членів екіпажу є одними з основних причин морських аварій. Тому важливо посилити контроль за дотриманням вимог щодо робочого часу та часу відпочинку, а також забезпечити належні умови праці на суднах. Розвиток правового регулювання безпеки мореплавства також має враховувати економічні аспекти. Впровадження нових стандартів безпеки часто вимагає значних інвестицій від судновласників та операторів. Тому необхідно знайти баланс між забезпеченням високого рівня безпеки та економічною ефективністю морських перевезень.

У світі, де технології стрімко розвиваються, питання модернізації міжнародних норм безпеки мореплавства стає все більш актуальним. Якщо поглянути на сучасний стан морської безпеки, стає очевидно, що нам потрібні нові підходи та системні рішення, щоб вирішити існуючі проблеми і запобігти можливим загрозам. Основні міжнародні конвенції, такі як SOLAS і MARPOL, потребують серйозного оновлення, щоб відповідати сучасним технологічним викликам. Серед пріоритетів модернізації – посилення вимог до кібербезпеки суднових систем, стандартизація альтернативних видів пального та інноваційних силових установок, покращення процедур технічного контролю суден і підвищення кваліфікаційних вимог для екіпажів.

Необхідно звернути увагу на розробку нормативної бази регулювання судноплавства. Інтеграція сучасних технологічних рішень є невід'ємною складовою стратегії підвищення безпеки мореплавства. Впровадження систем штучного інтелекту для прогнозування та запобігання аварійним ситуаціям, використання передових методів моніторингу технічного стану суден, розвиток інтегрованих навігаційних систем на базі супутникових технологій та застосування технологій доповненої реальності для підвищення ситуаційної обізнаності екіпажів – все це формує технологічний базис сучасної системи морської безпеки.

Екологічний аспект морської безпеки стає все більш важливим у світлі глобальних змін клімату та вимог сталого розвитку. Впровадження стандартів для зменшення викидів парникових газів, розробка норм для використання альтернативних видів пального, захист морських екосистем від забруднення, покращення систем управління баластними водами та екологічно безпечна утилізація суден – це пріоритетні напрямки для розвитку екологічної безпеки в морській галузі. Кібербезпека в морському транспорті також потребує особливої уваги через зростаючу цифровізацію цієї сфери. Розробка галузевих стандартів кібербезпеки, впровадження систем для виявлення та запобігання кібератакам, захист критично важливої навігаційної інфраструктури, підвищення обізнаності персоналу щодо кіберзагроз та створення спеціалізованих центрів для реагування на кіберінциденти формують комплексну систему кіберзахисту в морській галузі.

Модернізація портової інфраструктури є ключовим елементом системи морської безпеки. Впровадження сучасних систем управління рухом суден, покращення безпеки портів, розвиток берегових систем моніторингу, оновлення систем швартування та вантажних операцій, а також створення ефективних механізмів реагування на надзвичайні ситуації забезпечують комплексний підхід до безпеки портових операцій. Стабільне фінансування заходів для підвищення безпеки мореплавства є необхідною умовою для їх успішної реалізації. Створення міжнародних фондів підтримки морської безпеки, розвиток механізмів державно-приватного партнерства, залучення інвестицій у модернізацію флоту, підтримка наукових досліджень та фінансування програм підготовки персоналу формують фінансову основу системи морської безпеки.

Важливим аспектом модернізації є створення правової основи для регулювання нових технологій у морській галузі. Серед пріоритетних напрямків розвитку правового забезпечення морської безпеки – це розробка нормативних актів для автономного судноплавства, регулювання використання систем штучного інтелекту, встановлення правової відповідальності за кіберінциденти, захист персональних даних, а також регулювання застосування дронів і робототехніки.

Дослідження показує, що збройні конфлікти значно ускладнюють забезпечення безпеки судноплавства, перетворюючи традиційні ризики на складні багаторівневі загрози. Під час воєнних дій не лише зростає кількість небезпечних факторів, але й змінюється їхній характер, що вимагає адаптації існуючих механізмів правового регулювання. Виявлено, що міжнародно-правова система, яка забезпечує безпеку судноплавства на основі універсальних конвенцій, не повністю відповідає викликам сучасних збройних конфліктів. Це підкреслює необхідність її подальшого розвитку та вдосконалення. Особливо важливим є забезпечення ефективного дотримання міжнародних норм та відповідальності держав за їх порушення.

Дослідження показують, що основними шляхами підвищення безпеки судноплавства є зміцнення міжнародної співпраці, вдосконалення національного законодавства, зокрема Кодексу торговельного мореплавства України [4], а також впровадження сучасних технологій для моніторингу та управління морськими перевезеннями.

Отже, забезпечення безпеки судноплавства під час збройних конфліктів вимагає комплексного підходу, який поєднує правові, організаційні та технологічні засоби, спрямовані на зменшення ризиків і забезпечення стабільного функціонування морського транспорту на глобальному рівні [5].

Список використаних джерел:

1. Конвенція ООН з морського права 1982 року. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf (дата звернення: 07.04.2026 року).

2. Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі (SOLAS), 1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/52928?lang=en (дата звернення: 07.04.2026 року).

3. Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден (MARPOL), 1973/1978 рр. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 07.04.2026 року).

4. Кодекс торговельного мореплавства України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр#Text (дата звернення: 07.04.2026 року).

5. Міжнародна Конвенція про вантажну марку 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_007#Text (дата звернення: 07.04.2026 року).

6. Про морські порти України: Закон України від 17.05.2012 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text (дата звернення: 07.04.2026 року).

7. Аверочкіна Т. В., Плачкова, Т. М. Ґенеза міжнародно-правового регулювання забезпечення безпеки мореплавства. Lex portus. № 2. 2016. С. 150-168.

8. Іванова А. В. Діяльність України у забезпеченні впровадження міжнародних норм у сфері рятування на морі. Lex portus. 2018. № 2. С. 21-30.

9. Герасименко В. В. Морське право України: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 320 с.

10. Ківалов С. В. Міжнародне морське право: підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 432 с.

11. Допілка В. О., Загороднюк С. О., Осадча Р. О. Правова характеристика безпеки мореплавства. Науковий вісник Ужгородського університету: Ужгород. 2023. Т.2. Вип. 76. С. 96-100.

12. Кулієв А., Решетняк Ю. Про деякі питання сутності екологічної безпеки судноплавства та заходів її забезпеченн. Право і суспільство. 2018. № 5.С. 85-91.

13. Пальченко А. А., Риженко І. М. Міжнародно-правове регулювання у забезпеченні екіпажем морських перевезень як основа національної безпеки мореплавства. Морська безпека. 2024. № (1). С. 57-63.

14. Мельник О. М., Бичковський Ю. В. Сучасна методика оцінки рівню безпеки судна та шляхи його підвищення. Розвиток транспорту. 2021. № 2 (9). С. 37-46.

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.7:342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.25

Панасюк Т. І.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0005-9416-5424

КОНТРОЛЬНА ФУНКЦІЯ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ (2024-2025 РОКИ)

THE SUPERVISORY FUNCTION OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF PERSONAL DATA PROTECTION (2024–2025)

У статті авторкою досліджено питання дотримання законодавства про захист персональних даних через призму реалізації контрольної функції Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини протягом 2024-2025 років.

Наразі в Україні активно обговорюється питання необхідності приведення національного законодавства про захист персональних даних до європейських стандартів та прийняття законодавства, яке буде відповідати GDPR.

Автор зазначає, що контрольна функція Уповноваженого реалізується шляхом опрацювання та надання відповідей на звернення щодо захисту персональних даних; проведення перевірок; складання протоколів про вчинення адміністративного правопорушення у сфері захисту персональних даних. На підставі статистичних даних, отриманих із Секретаріату Уповноваженого, автором аналізується обсяг проведеної роботи у сфері дотримання прав на захист персональних даних та складання відповідних актів реагування у випадках виявлених порушень.

Оскільки порушення законодавства у сфері захисту персональних даних має наслідком притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності, а також відшкодування моральної та матеріальної шкоди, автор зосередив увагу на дослідженні питання притягнення до адміністративної відповідальності на підставі складання уповноваженою особою протоколу про адміністративне правопорушення, який розглядається місцевими судами загальної юрисдикції.

Авторкою досліджено, що у 2024 році складено 29 протоколів про адміністративне правопорушення за статтею 188-40 КУпАП, у 2025 році – 19 протоколів; за статтею 188-39 КУпАП у 2024 році складено 2 протоколи, у 2025 році – не складено жодного протоколу. Дослідження винесених судових рішень, які оприлюднено у Єдиному державному реєстрі судових рішень показує, що у 2024 році винесено 49 судових рішень у 30 справах та у 2025 році – 32 судових рішення у 19 справах за статтею 188-40 КУпАП; за статтею 188-39 КУпАП у 2024 році винесено 5 судових рішень у 4 справах, у 2025 році – жодного.

За результатами дослідження судових рішень автор робить висновок про неефективність чинного інституту притягнення до адміністративної відповідальності та формулює відповідні причини такого висновку.

Контрольні механізми Уповноваженого мають бути важливим інструментом забезпечення демократичних прав і свобод у сфері захисту персональних даних, водночас неналежне та майже безрезультатне використання ресурсів (людських, матеріальних тощо) не сприяє цьому.

Ключові слова: *персональні дані, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, адміністративна відповідальність, звернення, протокол про адміністративну відповідальність, судове рішення.*

The article examines the issue of compliance with personal data protection legislation through the lens of the implementation of the supervisory function by the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights during 2024–2025.

Currently, Ukraine is actively discussing the need to align national personal data protection legislation with European standards and to adopt legislation that complies with the GDPR.

The author notes that the supervisory function of the Commissioner is implemented through the processing of and responding to complaints regarding personal data protection; conducting inspections; and drawing up protocols on administrative offenses in the field of personal data protection. Based on statistical data obtained from the Secretariat of the Commissioner, the author analyses the scope of work carried out in the field of ensuring the right to personal data protection and the issuance of relevant enforcement acts in cases of identified violations.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Since violations of personal data protection legislation result in administrative or criminal liability, as well as compensation for moral and material damages, the author focuses on the issue of administrative liability imposed on the basis of a protocol on an administrative offense drawn up by an authorized person and considered by local courts of general jurisdiction.

The author finds that in 2024, 29 protocols on administrative offenses were drawn up under Article 188-40 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, while in 2025 there were 19 such protocols; under Article 188-39, 2 protocols were drawn up in 2024, and none in 2025. The study of court decisions published in the Unified State Register of Court Decisions shows that in 2024, 49 court decisions were issued in 30 cases, and in 2025, 32 court decisions in 19 cases under Article 188-40; under Article 188-39, 5 court decisions in 4 cases were issued in 2024, and none in 2025.

Based on the analysis of court decisions, the author concludes that the current institution of administrative liability is ineffective and identifies the reasons for this conclusion.

The Commissioner's supervisory mechanisms should serve as an important tool for ensuring democratic rights and freedoms in the field of personal data protection; however, the improper and largely ineffective use of resources (human, material, etc.) does not contribute to this goal.

Key words: *personal data, Commissioner, administrative liability, complaints/petitions, protocol on administrative liability, court decision.*

Не один рік активно ведуться розмови, обговорення, напрацювання щодо приведення у відповідність до європейських стандартів національного законодавства у сфері захисту персональних даних. Чинна редакція Закону України «Про захист персональних даних» [1] також є певним кроком щодо імплементації міжнародних стандартів. На сьогодні актуальними та найбільш опрацьованими є проєкт Закону України «Про захист персональних даних» від 25 жовтня 2022 року № 8153 [2] та проєкт Закону України «України «Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації» від 18.10.2021 № 6177 [3]. Якщо проєкт №8153 стосується приведення у відповідність законодавства стандартам Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року «Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних)» (GDPR) [4], то проєкт № 6177 стосується створення незалежного уповноваженого органу у сфері нагляду та контролю за дотриманням вимог законодавства про захист персональних даних. Водночас вказані проєкти знаходяться на обговоренні та доопрацюванні.

Відповідно до статті 22 Закону України «Про захист персональних даних» контроль за додержанням законодавства здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини і суди (далі – Уповноважений). Водночас відповідно до міжнародних стандартів реалізація ефективного контролю у сфері захисту персональних даних у рамках мандату Уповноваженого неможлива, оскільки поєднання функцій контролю за вказаними правами з мандатом Уповноваженого ставить під загрозу ефективність реалізації як першого, так і другого [3].

Відповідно до статті 28 Закону України «Про захист персональних даних» порушення законодавства тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Аналіз чинного законодавства свідчить, що порушення законодавства у сфері захисту персональних даних має наслідком притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності, а також відшкодування моральної та матеріальної шкоди.

Адміністративна відповідальність передбачена статтями 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних» та 188-40 КУпАП «Невиконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Аналіз вказаних норм свідчить, що притягнення до адміністративної відповідальності можливо як наслідок здійснення контрольної діяльності Уповноваженого у сфері захисту персональних даних, шляхом опрацювання та надання відповідей на звернення щодо захисту персональних даних; проведенні перевірок; складання протоколів про вчинення адміністративного правопорушення у сфері захисту персональних даних.

Об'єктом вказаних правопорушень є суспільні відносини, що визначають порядок управління, який забезпечує нормальну діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій та суспільні відносини у сфері захисту персональних даних.

Об'єктивна сторона вчинених правопорушень полягає у таких діяннях:

− неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Уповноваженого про обробку персональних даних або про зміну відомостей, які підлягають повідомленню, повідомлення неповних чи недостовірних відомостей;

− невиконання законних вимог (приписів) Уповноваженого або посадових осіб Секретаріату Уповноваженого щодо запобігання або усунення порушень законодавства про захист персональних даних;

− недодержання встановленого законодавством про захист персональних даних порядку захисту персональних даних, що призвело до незаконного доступу до них або порушення прав суб'єкта персональних даних (стаття 188-30);

– невиконання законних вимог Уповноваженого або представників Уповноваженого (стаття 188-40): ненадання або невчасне надання запитуваних документів або інформації, у тому числі документів у електронному вигляді та документів з обмеженим доступом/персональними даними; відмова у наданні запитуваних документів або інформації; недопущення уповноважених осіб до проведення перевірки; ненадання доступу до приміщень, в яких проводиться обробка персональних даних тощо.

Стаття 188-39 передбачає кваліфікуючу ознаку – вчинення зазначених дій повторно.

Суб'єктом правопорушення є фізичні особи, посадові особи, на які покладено повноваження щодо забезпечення діяльності у сфері захисту персональних даних, та фізичні особи-підприємці (стаття 188-39) та посадові особи, громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності (стаття 188-40)

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю вини суб'єкта у формі умислу або необережності.

Санкції статті 138-39 КУпАП передбачають покарання фізичним особам від 100 до 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 1700 до 34 000 грн), на фізичних осіб-підприємців – від 200 до 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 3400 до 34 000 грн). Санкція статті 188-40 КУпАП – від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян від 1700 до 3400 грн).

Відповідно до інформації, наданої Секретаріатом Уповноваженого [5] у 2024 році надійшло 857, а у 2025 році – 2109 звернень у сфері захисту персональних даних, які було опрацьовано та на кожний надано відповідь або вжито заходи реагування. Як слушно зазначає експертка з доступу до публічної інформації Т. Олексіюк – оскарження до Уповноваженого, на відміну від судових процедур, це – достатньо швидкий і безоплатний спосіб поновлення порушеного права [6].

На підставі звернень або за власною ініціативою Уповноваженим проводяться перевірки як ще один напрям реалізації контрольної функції. Форми перевірок можуть бути різними: виїзні та безвиїзні; планові та позапланові. У 2024 році працівниками Секретаріату Уповноваженого проведено 103 перевірки, у 2025 році – 98. Результати проведення перевірки оформлюються Актом перевірки додержання вимог законодавства про захист персональних даних, який складається у двох примірниках, та містить висновок про виявлені у діяльності суб'єкта перевірки порушення вимог законодавства про захист персональних даних або про відсутність у діяльності суб'єкта перевірки порушень вимог законодавства про захист персональних даних. У разі виявлення порушень складається обов'язковий до виконання припис про запобігання або усунення порушень вимог законодавства у сфері захисту персональних даних. У приписі детально зазначаються дії, які необхідно вчинити з метою припинення виявлених порушень закону щодо захисту персональних даних та строк їх реалізації, який не може бути менший ніж 30 календарних днів. Про результати виконання визначених дій необхідно письмово повідомити Уповноваженого, надавши копії підтверджуючих документів.

Невиконання припису протягом встановленого у ньому строку є підставою притягнення суб'єкта перевірки до адміністративної відповідальності, водночас невиконання припису є лише однією з форм об'єктивної сторони адміністративного правопорушення.

Верховний Суд у постанові від 19 січня 2023 у справі № 640/2521/20 [7] вказує, що припис – це обов`язкова для виконання у визначені строки письмова вимога Уповноваженого про усунення порушень вимог законодавства про захист персональних даних. Припис не є рішенням, на підставі якого в його адресата виникають певні суб`єктивні права чи охоронювані інтереси, у збереженні яких адресат припису був би зацікавлений. Усунення особою вказаних у приписі порушень свідчить про досягнення мети і призначення припису, виключає настання негативних наслідків, пов`язаних з його невиконанням, проте не скасовує чинність припису та не позбавляє особу у випадку незгоди із зафіксованими у ньому порушеннями звернутися до суду з позовом про визнання його протиправним. В. Лутковська, яка була Уповноваженою протягом 2012 – 2018 років зазначала, що приписи мають досить низьку ефективність [8, С. 122].

У разі виявлення вказаних порушень уповноважена особа Секретаріату Уповноваженого або Представник Уповноваженого складає протокол про адміністративне правопорушення, який розглядається місцевими судами загальної юрисдикції.

За інформацією Секретаріату Уповноваженого у 2024 році складено 29 протоколів про адміністративне правопорушення за статтею 188-40 КУпАП, у 2025 році – 19 протоколів. За статтею 188-39 КУпАП у 2024 році складено 2 протоколи, у 2025 році – жодного [5].

Ефективність контрольної функції у сфері захисту персональних даних Уповноваженого, яка проявляється у діяльності працівників Секретаріату Уповноваженого та Представників Уповноваженого та притягнення до відповідальності порушників прослідковується за результатами судового розгляду складених матеріалів про адміністративні правопорушення. Пошук судових рішень у формі постанови за результатами розгляду справ про адміністративні правопорушення, передбачених статтею 188-40 КУпАП «Невиконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини», які офіційно оприлюднено на сайті «Судова влада» у ЄДРСР за період з 01 січня 2024 до 31 грудня 2025 року відображає 81 судове рішення. У 2024 році винесено 49 судових рішень у 30 справах та у 2025 році – 32 судових рішення у 19 справах [9]. Аналіз винесений судових рішень свідчить, що результатами розгляду є закриття справ у зв'язку із закінченням строку притягнення до адміністративної відповідальності, відсутністю складу адміністративного правопорушення та направлення матеріалів до Секретаріату Уповноваженого для належного оформлення.

Сформований запит пошуку у ЄДРСР за статтею 188-39 КУпАП у 2024-2025 роках відображає 5 судових рішень. У 2024 році судами розглянуто 4 протоколи про адміністративне правопорушення. У двох справах провадження закрито у зв'язку з закінченням строків накладення адміністративного стягнення та закінченням на момент розгляду справи строку притягнення до адміністративної відповідальності, у одній справі особа визнана винною та звільнена від відповідальності через малозначність діяння і тільки у одній справі (№ 607/24400/23) особа визнана винною та накладено штраф у розмірі 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян [9].

Відповідно у 2025 році не розглянуто жодного протоколу про адміністративне правопорушення, оскільки і працівниками Секретаріату Уповноваженого не складено жодного протоколу [9].

Наведені дані свідчать про неефективність чинного інституту притягнення до адміністративної відповідальності. Причинами цього можна визначити:

− обмежені строки притягнення до адміністративної відповідальності, які у значній кількості справ спливають до дати розгляду протоколу судом;

− визнання такого діяння малозначним;

− відсутність у представників Уповноваженого права на апеляційне оскарження рішення;

− неналежне оформлення уповноваженими особами протоколів, що стає причиною направлення матеріалів на доопрацювання та закінчення строків притягнення до відповідальності.

З огляду на зазначене, результати розгляду справ про адміністративні правопорушення свідчать про неналежне та майже безрезультатне використання ресурсів (людських, матеріальних тощо) та недосягнення головної мети – захист порушених прав у сфері персональних даних, в той час як контрольні механізми Уповноваженого мають бути важливим інструментом забезпечення демократичних прав і свобод у сфері захисту персональних даних.

Водночас необхідно зазначити, що Уповноважений здійснює не тільки контрольні функції у сфері захисту персональних даних. У щорічній доповіді Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні зауважено, що із запитами та зверненнями до Уповноваженого також звертаються володільці, розпорядники персональних даних і суб'єкти персональних даних за рекомендаціями та роз'ясненнями щодо практичного застосування законодавства у сфері захисту персональних даних під час їх обробки [10]. Такі рекомендації та роз'яснення публікуються на офіційному вебсайті Уповноваженого і, хоча не мають обов'язкового характеру, однак допомагають самостійно визначитися у складних питаннях.

З огляду на зазначене вважаємо, що Уповноважений здійснює контрольні функції у сфері захисту персональних даних на постійній основі та відповідно до законодавства. Результатом цієї діяльності є притягнення до адміністративної відповідальності порушників. Водночас чинний інститут притягнення до відповідальності є не ефективним, не результативним та потребує реформування як в частині зміни законодавства, так і в частині підвищення кваліфікації та компетенції суб'єктів, уповноважених складати протоколи про адміністративні правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Про захист персональних даних : Закон України від 01 червня 2010 року № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text. (дата звернення: 23.04.2026).

2. Про захист персональних даних : проєкт Закону України № 8153 від 25 жовтня 2022 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707. (дата звернення: 23.04.2026).

3. Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації : проєкт Закону України від 18.10.2021 № 6177. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27996 (дата звернення: 23.04.2026).

4. Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних компетентними органами з метою попередження, розслідування, виявлення або кримінального переслідування кримінальних злочинів або виконання кримінальних покарань та щодо вільного переміщення таких даних : Директива Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 27 квітня 2016 року № 2016/680. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2016.119.01.0089.01.ENG. (дата звернення: 23.04.2026).

5. Лист Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України від 18 березня 2026 року № 01.36/594.14/610.13/26/ЗІ.

6. Олексіюк Т. Захист персональних даних у роботі адвоката, на що звернути увагу? URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/oleksiyuk-tetyana/articles/zaxist-personalnix-danix-u-roboti-advokata-na-shho-zvernuti-uvagu. (дата звернення: 23.04.2026).

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 січня 2023 у справі № 640/2521/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108487974. (дата звернення: 23.04.2026).

8. Бем М., Городиський І. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти. Науково-практичний посібник. 2021. 157 с.

9. Єдиний державний реєстр судових рішень https://reyestr.court.gov.ua/. (дата звернення: 20.04.2026).

10. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf. (дата звернення: 20.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 22.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

УДК 342.9.03:316
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2026-1.26

Шестак Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0001-9381-5916

ОКРЕМІ НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МОБІНГ (ЦЬКУВАННЯ) ПРАЦІВНИКА (СТ. 173-5 КУПАП)

SPECIFIC SHORTCOMINGS IN THE LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR MOBBING (BULLYING) OF AN EMPLOYEE (ART. 173-5 OF THE CODE OF ADMINISTRATIVE OFFENSES OF UKRAINE)

У статті досліджуються проблеми правового регулювання адміністративної відповідальності за мобінг. Автор вказує на ряд недоліків, наявність яких ускладнює процес притягнення до такої відповідальності. Зокрема, відстоюється позиція про необхідність закріплення в межах Кодексу України про адміністративні правопорушення поняття мобінгу, його ознак та форм прояву. На думку автора це дозволить розмежовувати назване правопорушення та форми дисциплінарного впливу на працівників (персонал) за невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків.

Крім того, автор вважає за доцільне визначити категорії осіб, які можуть виступати суб'єктами мобінгу. Наразі це представники трудового колективу, в тому числі й керівники. Але на практиці різні форми цькування та приниження можуть здійснювати особи, які не належать до представників трудового колективу, але з якими особа, яка зазнала мобінгу може періодично чи систематично спілкуватися у процесі виконання покладених на неї трудових функцій. Тому важливо у ст. 173-5 КУпАП віднести й таких осіб до числа суб'єктів аналізованого адміністративного правопорушення.

Варто також передбачити й можливість застосування більш суворих заходів адміністративної відповідальності за мобінг, вчинений представниками керівного складу підприємства, установи чи організації. Адже факт неправомірних обмежень прав підлеглих є прямим порушенням їх обов'язку забезпечувати належні умови праці.

Важливо також визначити можливість притягнення саме до адміністративної відповідальності за мобінг (цькування) осіб, на яких поширюється дія статутів про дисципліну. Це має сприяти належному захисту конституційного права на працю, а також розмежувати мобінг і булінг.

Автор наголошує, що вивчення причин вчинення мобінгу (цькування) дозволить вживати заходів, спрямованих на попередження вчинення такого правопорушення.

Ключові слова: *мобінг (цькування), правове регулювання, Державна кримінально-виконавча служба України, адміністративна відповідальність, правопорушення, персонал, юридична відповідальність.*

The article examines problems in the legal regulation of administrative liability for mobbing. The author points to a number of shortcomings whose presence complicates the process of bringing perpetrators to such liability. In particular, the author defends the position that it is necessary to enshrine within the Code of Ukraine on Administrative Offenses the definition of mobbing, its characteristics, and its forms of manifestation. In the author's view, this will make it possible to distinguish the named offense from forms of disciplinary influence on employees (staff) for failure to perform or improper performance of their job duties.

Furthermore, the author considers it advisable to define the categories of persons who may act as subjects of mobbing. Currently these are members of the workforce, including managers. In practice, however, various forms of harassment and humiliation may be carried out by persons who are not members of the workforce but with whom the person subjected to mobbing may periodically or systematically interact in the process of performing their job functions. Therefore, it is important to include such persons among the subjects of the administrative offense analyzed in Art. 173-5 of the Code.

It is also worth providing for the possibility of applying more severe measures of administrative liability for mobbing committed by members of the managerial staff of an enterprise, institution, or organization. After all, the fact of unlawful restriction of subordinates' rights is a direct violation of managers' duty to ensure proper working conditions.

It is also important to determine the possibility of bringing to administrative liability specifically for mobbing (bullying) persons to whom disciplinary statutes apply. This should contribute to proper protection of the constitutional right to work and help to distinguish mobbing from bullying.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

The author emphasizes that studying the causes of mobbing (bullying) will make it possible to take measures aimed at preventing the commission of such an offense.

Key words: *mobbing (bullying), legal regulation, State Criminal-Executive Service of Ukraine, administrative liability, offense, personnel, legal liability.*

Постановка проблеми. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) є базовим документом, положення якого визначають порядок, умови та підстави застосування заходів адміністративної відповідальності. Названий документ був прийнятий ще у 1984 році, тому наразі до нього вноситься велика кількість змін і доповнень, які покликані забезпечити відповідність цього акта змісту суспільних відносин, які мають бути ним урегульовані. Так, з-поміж таких змін варто відмітити доповнення Кодексу статтею 173-5, якою передбачена адміністративна відповідальність за мобінг (цькування) працівника [1]. Проте, як показує практика відповідальності за аналогічне правопорушення в інших країнах [2], власне можливість застосування заходів відповідальності не виключає вчинення діянь, що можуть бути кваліфіковані як цькування працівника, а винуватець далеко не завжди зазнає справедливих покарань.

Важливо відмітити й той факт, що недостатність нормативного регулювання адміністративної відповідальності за мобінг, а також значний інформаційний вакуум з цього питання виступають факторами, які стримують застосування санкцій до осіб, які винні у вчиненні відповідних протиправних діянь. На підвищення рівня латентності мобінгу, на наш погляд, впливає і воєнний стан, адже багато обмежень, покладання додаткових обов'язків, відсутність фінансового стимулювання тощо роботодавці пояснюють саме наявністю воєнного стану в країні. Ще складніше виявити й довести факти наявності мобінгу у воєнізованих державних структурах, персонал яких належить до державних службовців, які мають право на пільгове пенсійне забезпечення та не бажають втратити відповідні пільги й преференції у зв'язку зі звільненням (наприклад, в Державній кримінально-виконавчій службі України, Службі безпеки України, Збройних силах України тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративної відповідальності за мобінг, на жаль, не є новим напрямком наукових досліджень сучасного адміністративного права. Зокрема, розв'язанню проблем, пов'язаних з застосування заходів відповідальності за мобінг (цькування) працівників присвячували свої наукові дослідження такі вітчизняні вчені як: Божук І.І., Грекова М.М., Греков Є.А., Дудко А.Г., Коляда Т.А., Міден Е.Л., Парпан Т.В., Стрельченко О.Г., Теремецький В.І., Тімофєєва Л.Ю. та інші. Але попри виокремлення значної кількості проблем застосування заходів відповідальності за мобінг, відповідні зміни і доповнення до діючого законодавства внесені не були, тому багато питань такої відповідальності залишаються невирішеними.

Метою статті є визначення недоліків правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності за вчинення мобінгу (цькування) працівників та визначенні шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Застосування заходів адміністративної відповідальності за вчинення мобінгу є логічною реакцією держави на факти протиправних проявів щодо працівника під час виконання ним своїх трудових обов'язків. Це охоплює відносини щодо забезпечення належних умов праці, охорони праці та безпеки на робочому місці [3, с. 202]. Власне здорове робоче середовище є критично важливим як для державних структур, так і для приватних компаній, оскільки воно безпосередньо впливає на рівень фізичного та психічного здоров'я працівників, підвищує продуктивність праці, знижує рівень стресу та професійного вигорання. Позитивна атмосфера зменшує плинність кадрів і порушень трудової дисципліни, сприяючи кращим взаєминам у колективі, вищій креативності та загальному благополуччю.

Відзначимо, що наразі довести факти мобінгу та застосувати заходи юридичної відповідальності за його вчинення досить складно. Адже, по-перше, відсутнє визначення сутності такого правопорушення та його ознак в межах КупАП. Вважаємо за доцільне визначити мобінг у ч. 1 ст. 173-5 КупАП як форму дискримінації працівника (представника персоналу), що здійснюється членом трудового колективу або іншою особою, але яке пов'язане з виконанням особою покладеної на неї трудової функції.

Крім того, судові рішення з відповідних категорій справ є неоднаковими, оскільки ґрунтуються на різних обставинах. Так, відповідно до ухвали Верховного Суду у справі № 642/2981/24 від 17.02.2025, про поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та моральної шкоди, ключовими ознаками мобінгу є систематичність, тривалість у часі, цілеспрямованість та негативні наслідки для працівника (психологічні, професійні, матеріальні) [4], хоча жодна з цих ознак не знайшла свого відображення в межах Кодексу України про адміністративні правопорушення, а Верховний Суд у своїй ухвалі не вказує, чи для кваліфікації діяння як мобінгу (цькування) повинні бути наявні всі вище визначені ознаки, чи достатньо лише деяких з них. Відповідно, окремі конфлікти, наприклад, конфлікти з різними представниками

трудового колективу, учасником яких виступає один і той же працівник (представник персоналу), мобінгом не вважається. Важко кваліфікувати як цькування й одноразове порушення прав працівника (представника персоналу), навіть якщо воно мало значні несприятливі наслідки морального чи матеріального характеру (хвороба, викликана стресовою ситуацією на робочому місці; втрата значної частини заробітку чи доходу через несправедливе застосування дисциплінарних чи адміністративних стягнень тощо).

По-друге, аналіз положень ст. 173-5 КупАП не дозволяє чітко визначити перелік осіб, які можуть виступати суб'єктами мобінгу (цькування). Зазвичай судова практика відносить до таких осіб лише членів трудового колективу, тобто осіб які перебувають у трудових правовідносинах, в тому числі представників адміністрації підприємств, установ та організацій [5]. Проте в реальному житті цькувати працівника можуть і особи, які не є членами одного трудового колективу, наприклад, представники організацій, з якими співпрацює установа, постійні відвідувачі закладу, контингент установ виконання покарань тощо. Але суди не розглядають відповідні факти цькування як мобінг і, відповідно, питання про притягнення до адміністративної відповідальності за вказане правопорушення не ставиться. На наш погляд, це не сприяє захисту трудових прав особи, яка стала об'єктом мобінгу. Крім того, варто підтримати тих дослідників, які пропонують передбачити відповідальність за цькування щодо представників персоналу [6], оскільки це відповідатиме адміністративно-правовому статусу таких осіб. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне у ч. 1 ст. 173-5 КупАП визначити категорії осіб, які можуть виступати суб'єктами названого правопорушення та викласти ч. 1 названої норми у такій редакції: «Вчинення мобінгу (цькування) працівника (представника персоналу) членом трудового колективу чи особою, яка до нього не належить, але з якою особа періодично чи систематично працює у процесі виконання трудової функції – тягне за собою…». Вважаємо, що таке формулювання правової норми дозволить розширити судову практику та притягувати до відповідальності всіх суб'єктів, які вчинили відповідне правопорушення.

По-третє, наразі законодавець не передбачає посилення адміністративної відповідальності за мобінг, вчинений особами, які належать до керівного складу підприємства, установи чи організації. На наш погляд, така позиція є невиправданою. Адже саме адміністрація кожної окремо взятої юридичної особи має забезпечувати здорову атмосферу в трудових правовідносинах, що включає ергономічні, психосоціальні та організаційні аспекти [3, с. 205]; попереджати будь-які прояви порушення трудових прав працівників (представників персоналу). Тому пропонуємо доповнити ст. 173-5 КупАП частиною 3, якою передбачити посилену відповідальність за мобінг саме з боку адміністрації підприємства, установи чи організації або керівників їх структурних підрозділів.

По-четверте, нелогічною є й позиція законодавця, який ототожнює цькування працівника і з мобінгом (ст. 173-5 КупАП), і з булінгом (ст. 173-4 КупАП) [1]. Адже це ускладнює не лише адміністративно-правову кваліфікацію відповідних діянь, але й розмежування зазначених правопорушень. Зокрема, мобінг, вчинений щодо педагогічного працівника може кваліфікуватися як булінг, і навпаки. Хоча відповідальність при цьому є різною. Це дозволяє маніпулювати положеннями діючого законодавства та не сприяє виробленню єдиної судової практики. Тому доречно, на наш погляд, прибрати слово «цькування» з положень ст. 173-4 Кодексу, замінивши його поняттям «дискримінація».

Варто також відзначити, що деякі автори відстоюють позицію про необхідність доведення мети діяння – створення нездорової атмосфери в трудовому колективі [7], але ми не підтримуємо такої пропозиції, оскільки недоведеність мети виключає можливість застосування заходів адміністративної відповідальності. Власне порушник може й не усвідомлювати мети своєї протиправної поведінки, не формулювати її.

По-п'яте, важливо, що КупАП дозволяє застосувати адміністративну відповідальність лише за мобінг, який був вчинений громадянами. Зокрема, на цю обставину вказують слова: «… тягне за собою накладення штрафу на громадян…» [1]. Проте Конституція України гарантує право на працю не лише для громадян держави, але й іноземців та осіб без громадянства [8]. Відповідно, вони теж можуть бути об'єктами цькування на робочому місці. Тому доречно підтримати тих науковців, які пропонують виключити слово «громадян» із санкцій ст. 173-5 КупАП [6], що дозволить забезпечувати захист трудових прав всіх працюючих осіб.

По-шосте, наразі мобінг пов'язують, як правило, із вчиненням діянь безпосередньо під час виконання трудових обов'язків, на робочому місці. Проте відповідна дискредитація може мати здійснюватися і в онлайн-середовищі: у соціальних мережах, під час електронного листування, надсилання електронних повідомлень тощо. Такі прояви поведінки також можуть негативно позначатися на психологічному стані працівника (представника персоналу), оскільки факт приниження стає відомим невизначеному колу осіб (наприклад, повідомлення в робочих групах у соціальних мережах, демонстрація неприємних фотографій в мережі Фейсбук тощо). У зв'язку

з цим вважаємо за доцільне ч. 1 ст. 173-5 КупАП доповнити словами: «в тому числі й здійснене з використанням інтернет-комунікацій».

Мобінг (цькування) негативно позначається не лише на морально-психологічному стані працівника (представника персоналу), але може завдати й майнової шкоди. Формами його прояву можуть бути:

− створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери (погрози, висміювання, наклепи, зневажливі зауваження, поведінка загрозливого, залякуючого, принизливого характеру та інші способи виведення працівника із психологічної рівноваги);

− безпідставне негативне виокремлення працівника з колективу або його ізоляція (незапрошення на зустрічі та наради, у яких працівник, відповідно до локальних нормативних та організаційно-розпорядчих актів має брати участь, перешкоджання виконанню ним своєї трудової функції, недопущення працівника на робоче місце, перенесення робочого місця в непристосовані для цього виду роботи місця);

− нерівність можливостей для навчання та кар'єрного росту;

− нерівна оплата за працю рівної цінності, яка виконується працівниками однакової кваліфікації;

− безпідставне позбавлення працівника частини виплат (премій, бонусів та інших заохочень);

− необґрунтований нерівномірний розподіл роботодавцем навантаження і завдань між працівниками з однаковою кваліфікацією та продуктивністю праці, які виконують рівноцінну роботу [9].

Таким чином, кваліфікація діяння як мобінгу у будь-якій формі його прояву може передбачати відшкодування матеріальної шкоди. Але варто зазначити, що визначення її розміру потребує опрацювання великої кількості документів (наказів про преміювання, про відрядження, про призначення на чергування, про залучення до виконання робіт (в тому числі у вихідні і святкові дні), про заохочення з нагоди знаменних і пам'ятних дат тощо). Недоведеність кожного окремого епізоду означає автоматичне зменшення відповідних сум. Тому варто визначити хоча б мінімальну суму відшкодувань, на яку має право особа, що є потерпілою від мобінгу.

Ще однією проблемою, яка часто виникає при кваліфікації діяння як мобінгу (цькування), є розмежування протиправної поведінки та правомірної реакції керівника на факт невиконання чи неналежного виконання працівником (представником персоналу) своїх трудових обов'язків. Тому кожен керівник повинен обґрунтувати будь-які обмеження прав працівника (представника персоналу), інакше він може отримати звинувачення у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 173-5 КупАП.

Попри важливість застосування заходів адміністративної відповідальності за мобінг (цькування) в трудовому колективі, навіть доведення факту такої протиправної поведінки не є гарантією притягнення винних до адміністративної відповідальності. Так, законодавством наразі не передбачено можливості застосування такої відповідальності до осіб, на яких поширюється дія статутів про дисципліну. Вважаємо це порушенням права працівника на захист своїх конституційних прав. Адже відповідно до ст. 15 КупАП до таких осіб застосовуються заходи дисциплінарної, а не адміністративної відповідальності. Звичайно, обидва види є формою прояву юридичної відповідальності, хоча наслідки й умови їх застосування є різними. Відповідно, в тих випадках, коли винуватцем виступає керівник вищого рівня (директор, головний бухгалтер, їх заступники тощо) реальна відповідальність може і не настати, оскільки до винуватця може застосовуватись найлегше покарання, передбачене ст. 147 Кодексу законів про працю України – догана [10]. Вважаємо таку позицію законодавця упередженою. Тому пропонуємо віднести вчинення правопорушення, передбаченого ст. 173-5 КупАП до числа тих, за вчинення яких особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, притягуються до адміністративної відповідальності на загальних підставах [6].

На наш погляд, вчиненню діянь, що можуть кваліфікуватися як мобінг, сприяє і воєнний стан. Особливо це стосується тих структур, які мають право бронювати працівників. Факт бронювання може виступати важелем тиску. Наприклад, в системі Державної кримінально-виконавчої служби України може мати місце тиск з боку роботодавця на представників персоналу, які мають визначену законом кількість років страхового стажу, який дає право на пенсію за вислугою років [11].

Висновки. Дослідження питань правового регулювання адміністративної відповідальності за мобінг дозволяє виокремити ряд недоліків, наявність яких ускладнює процес притягнення до такої відповідальності. Зокрема, необхідно в межах КупАП закріпити поняття мобінгу, його ознак та форм прояву. Це дозволить розмежовувати назване правопорушення та форми дисциплінарного впливу на працівників (персонал) за невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків. Крім того, варто визначити категорії осіб, які можуть виступати суб'єктами мобінгу. Наразі це представники трудового колективу, в тому числі й керівники. Але на практиці різні форми цькування та приниження можуть здійснювати особи, які не належать до представників трудового колективу, але з якими особа, яка зазнала мобінгу може періодично чи систематично спілкуватися у процесі виконання покладених на неї трудових функцій. Тому

важливо у ст. 173-5 КупАП віднести й таких осіб до числа суб'єктів аналізованого адміністративного правопорушення.

Варто також передбачити й можливість застосування більш суворих заходів адміністративної відповідальності за мобінг, вчинений представниками керівного складу підприємства, установи чи організації. Адже факт неправомірних обмежень прав підлеглих є прямим порушенням їх обов'язку забезпечувати належні умови праці.

Важливо також визначити можливість притягнення саме до адміністративної відповідальності за мобінг (цькування) осіб, на яких поширюється дія статутів про дисципліну. Це має сприяти належному захисту конституційного права на працю.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#top (дата звернення: 14.02.2026).

2. Mobbing (bullying at work) in Italy: characteristics of successful court cases. 2018. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/ PMC5801609 (date of access: 29.01.2026)

3. Станішевська О.С. Поняття «середовище праці»: світоглядна зміна нормативної визначеності. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Випуск 89: частина 2. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/32-1.pdf

4. Ухвала Верховного Суду від 17.02.2025 року у справі № 642/2981/24 про поновлення на роботі, стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу та моральної шкоди. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125265128&red=100003102fc107282ad43288c8d53e07dca64f&d=5 (дата звернення: 14.02.2026).

5. Іллічівський міський суд Одеської області. Рішення від 01 лютого 2024 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/116727970/ (дата звернення: 14.02.2026).

6. Шестак Л. В. Проблеми адміністративної відповідальності за мобінг (цькування) працівника (ст. 173-5 КУпАП) у системі Державної кримінально-виконавчої служби України. *Науковий вісник Сіверщини.* Серія: Право : науковий журнал /Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2026. № 1 (27). 152 с. С. 126-137. https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzQfBsnWSWffJfGxfQhDhZpnvlKj?compose=DmwnWsTHrTPdKVZLjBPvnRmKvzqHTCCzxWkrDQdZrVKXtHwlRGxnCbnKbnZwXKgJSHZhggLGVxbv&projector=1&messagePartId=0.1

7. Грекова М.М., Греков Є.А., Галєєв Я.В. Відповідальність роботодавця за мобінг: національне законодавство та світовий досвід. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. №8. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/59.pdf

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4378 (дата звернення 14.02.2026)

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): Закон України від 16.11.2022 року № 2759-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text (дата звернення: 14.02.2026).

10. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/322-08#Text (дата звернення: 14.02.2026).

11. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text (дата звернення: 14.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 28.05.2026

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

1 (52)

Журнал видається за сприянням:
Національної академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *Ю.В. Ковальчук*

Дата розміщення онлайн – 28.05.2026 р.
Дата друку – 30.05.2026 р.
Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 20.0.
Замов. 0526/553. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1 (52)

The journal is published under the auspices
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Association of Ukrainian Lawyers*,*
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *Yu.V. Kovalchuk*

Date posted online –28.05.2026
Date printed – 30.05.2026
Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 20.0.
Order № 0526/553. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.